

קונטרס

לכם יהיה לאכלה

עיון להלכה בסוגיית החרקים במזון

כשרות תות השדה וקלחי תירס

איתם הנקין

ירושלים

התש"ע

מותר להשתמש, לצטט ולצלם
להגדיל תורה ולהאדירה
ושלא למטרת רווח ממון

להערות, תגובות, וקבלת עותקים :

דולב, ד.ג. מודיעין, 71935

EitamHenkin@gmail.com

תוכן העניינים

4	הסכמות ומכתבים
9	הקדמת החיבור
14	פרק א': כיצד מוגדר ביטול מדאורייתא מחלוקות הפוסקים בגדר ניכר / הדעות שגם בטורח גדול נקרא ניכר / הדעות שבטורח גדול נקרא בטל / סיוע מדין נאמנות אשה / עיקר המחלוקת – כשיש ודאי איסור / סיכום, ודין מתעסק
30	פרק ב': מתי מדובר בספיקא דרבנן מדוע צריך ספק ספיקא / היכן הולכים לקולא בספק אחד
39	פרק ג': מיעוט המצוי והגדרתו בדיקה מחשש לספק איסור / בדיקה בספק ספיקא / חשש למיעוט המצוי כשיש טורח גדול / היכולת להקיש מטריפות לתולעים / יחידת המדידה של המיעוט המצוי / מיעוט המצוי בחלק מהפרי, ובדיקת מדגם / סיכום הנושא
63	פרק ד': בדיקה חלקית בדבר המוחזק ודאי מוחזק, ודאי נקי - וספק / צירוף סניפים לחיזוק ההיתר
68	פרק ה': גדר בריה נימוחה בבישול מהו שיעור "נימוח" / היכן קיים ספק שמא נימוח / סיכום, וספק נימוח בלעיסה
74	פרק ו': ביטול איסור לכתחילה
79	פרק ז': הדעה שבריה בטלה באלף
84	פרק ח': האם שייך בחרקים איסור בריה חידושו של הפלתי בלימוד זכות / חידושו של המשכנות יעקב בהיתר / איסור בריה בדבר מאוס מעיקרו
94	פרק ט': כשרות תותי השדה בירור העובדות / גילוי וזיהוי חרקים, ואיסורם / ההשלכות מן המציאות להלכה / מסקנה למעשה
101	פרק י': כשרות קלח התירס בירור העובדות / ההשלכות ההלכתיות / מסקנה
108	דברי סיום: לכתחילה, דיעבד ושעת הדחק
110	מפתח לעניינים הפזורים בהערות

ברכת אב

הרב יהודה הרצל הנקין

מחבר שו"ת בני בנים ד"ח
וחיבה יתירה על התורה

בס"ד

ידעתי את חריצותו ואת פוריותו בתורה של בני הר"ר
איתם שמעון שליט"א, המשתקפות במאמרים רבים שכבר
פרסם, הן אלה המבוססים על תורה דילי והן על דיליה.
עתה הגדיל לעשות, הרחיב והעמיק מאד בסוגיא של
תולעים שרבים צריכים לה למעשה, וראוהו רבנן ושיבחו
את דבריו, ואף אני בין המשבחים.

יהי רצון שיזכה להגשים את כוחותיו הרבים ויפוצו
מעיינותיו חוצה.

כברכת אביו אוהבו,

יהודה הרצל הנקין

הסכמת מו"ר

הרב דוב ליאור

רב העיר

קרית ארבע - חברון ת"ו

אלול תשס"ט

לכבוד הרב איתם הנקין,

קבלתי את הקונטרס הגדול והמקיף, מה שכתב אודות
הבירור בסוגיית חרקים במזון בזמננו.

בראשית דברי הנני שולח לו בזה ברכת יישר כוח מעומק
הלב על העבודה הגדולה והמקיפה שעשה, בבירור שיטות
גדולי הפוסקים והתייחסותם לנושא, החל ממקורות
התלמוד דרך הראשונים, עד גדולי פוסקי הדור האחרון.
ראיתי כאן עבודה מעמיקה ומסודרת, בירור השיטות
לרוחבן והיקפן, לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא **בכיוון
הנכון**.

עברתי חלק גדול מהחיבור והוא נראה מוצר מתוקן ומעולה,
שיעלה על כל השלחנות של מלכי - מאן מלכי רבנן, שיוכלו
להתבשם מהבושם הזה, שערוד בטוב טעם. מבין השיטין
נראה גם גודל העמל וההשקעה שהשקיע הרב המחבר
בחיפוש ובבירור וליטוש כל השיטות, והסקת המסקנות
הנכונות מתוכן.

הנני סומך את ידי על החיבור הנפלא והחשוב הזה.

שיזכה הרב המחבר שיפוצו מעינותיו חוצה, לזכות את
הרבים ולהפיץ אור תורת אמת לכלל ישראל.

החותם לכבוד התורה ולומדיה

הרב דוב ליאור

מכתב הג"ר אביגדור נבנצל

בס"ד, ב' ד' כי הוא חייכם תש"ע, ירושלם עה"ק תובב"א

שלו' רב וברכת גמח"ט לכבוד ה[...] ר' איתם הנקין שליט"א!
אחד"ש כתר"ה – אני מצטער לומר כי כתר"ר טועה בי מאד. איני גדול
בהוראה למעשה, לא בבקיות ולא בסברא.

מ"מ קראתי בענין רב את הקונטרס הנפלא ששלח לי. מצד ההלכה
אין לי השגה על דברי מר, והם נלענ"ד טובים וישרים.

אני רק שואל את עצמי האם אין גם חשש סכנה בכל הדברים האלה,
כמו בתאנים שבגמ', וא"כ אולי ראוי לדון, לפחות בחלק מהם, לא לפי
כללי איסורא בלבד, אלא גם לפי כללי סכנתא? נוסף על כך, אני
מסתפק אם בכל המקרים שההלכה מתירה האכילה, אין גם טמטום
הלב?

ואני מברך את כתר"ה על הקונטרס החשוב הזה (אני מקוה שאין זו
פגיעה שאני משתמש במלה קונטרס, אבל הרי גם רש"י נקרא
הקונטרס).

ביקרא דאורייתא,

צעיר הלוי

אביגדור נבנצל

מכתב הג"ר מאיר מאזוז

בס"ד, בני ברק, ערב חג הסוכות התש"ע

לכבוד האברך היקר כפשוטו וכמדרשו,

הרה"ג איתם הנקין שליט"א,

שלום וברכה!

קבלתי קונטרסו הנחמד "לכם יהיה לאכלה" ועברתי עליו לפום ריהטא, ערוך ומסודר בטוב טעם ודעת.

ומסקנתו להתיר אכילת תות שדה ע"י הסרת העלה ושטיפה, וכך נהגנו בחו"ל. וכן משמע מדברי המאמר מרדכי והחיד"א שדיברו על ברכת הפריזי"ש (תות-שדה) שהוא "פרי חשוב מאד" (כך רשום בזכרוני [וכ"ה במאמר סי' ר"ג סק"ג]), ולא הזכירו חשש תולעים כלל.

בעמוד 49 – שיטת הגר"ש וואזנר שאם מדובר בתופעה קבועה ותמידית נחשבת כמיעוט המצוי אף בפחות מעשרה אחוז, צ"ע. וכתבתי על דבריו בקונטרס על השמטה הנדפס בסוף ספר "עט הזמיר", ע"ש [עמ' רצ"ו].

בסוף עמוד 60 – כך נהגנו בחו"ל לקנות קמח או סלת ולבדוק קצת ממנו בשמש, ואם אין תולעים יוצאים ממנו מתירים את כלו. רק מניחים אותו במקפיא ולוקחים ממנו מעט מעט לבישול.

וכך נהגנו בליל ר"ה לקחת תאנים מיובשות ולבדוק אותן יפה במראית העין, ולומר "יה"ר שתהא שנה זו טובה ומתוקה עלינו כדבלה". ומי שחוש הראות שלו חלש ייעזר בזכוכית מגדלת, אבל אין צורך להסתכל במיקרוסקופ המגדיל חרק שעל גבי תות-שדה פי 450! ואין לאדם אלא מה שעיניו רואות.

בברכת יישר כח וחג שמח,

נאמ"ן ס"ט

הקדמה

הספרים המוקדשים להלכות תולעים, שנכתבו בדורנו, נפתחים לרוב בהסבר מפורט לתחיית העולם מה נשתנה מימים עברו בסוגיית החרקים במזון, שכיום (לכאורה) חוששים להם יותר, ונפח העיסוק בבעיה זו רחב בהרבה מאשר בעבר. תשובתם הנכוחה לשאלה זו מתפרטת לשני פנים:

א'. הנושא באמת אינו חדש כלל, אלא שהרבים אינם יודעים זאת, אז כהיום (וחשובים ומצוטטים בהקשר זה דברי הפרי חדש ביורה דעה סוף סי' פ"ד, אמר חזקיה וכו'). הלא אף כיום אנשים קוטפים לעיתים תותי עץ או פטל (לדוגמא) מענף בשדה, ואינם יודעים שקרוב לוודאי שבכך הריהם אוכלים חרקים – וכל שכן בעבר לא היתה הידיעה נפוצה בהמון. המעייין בדברי הפוסקים נוכח לדעת שבעיות דומות מאד לאלה שבדורנו היו קיימות גם בעבר, ויש תקדימים רבים לירקות שהיו מוחזקים לנגועים והפוסקים הזהירו שלא לאוכלם בלי בדיקה מעולה; ובפרט פוסקי ספרד שחיו בארצות החמות (כמו כנסת הגדולה ופרי חדש ופרי תואר וזבחי צדק ועוד), האריכו לתאר מינים נגועים והחששות בהם (ובארצות אשכנז האריכו בזה החכמת אדם וערוך השלחן ועוד).

ב'. אכן נשתנו ימינו מימי קדם; הן בתנאי האקלים (התחממות ולחות, ומעבר מארצות קרות לחמות), הן באופן הגידול החקלאי (גידול רצוף בכמויות ענק, הדברה ביולוגית ועוד), הן בדרכי הסחר והשיווק (הפירות – וגם החרקים – מגיעים במהרה מקצה העולם לקצהו, והמוצרים היבשים מאוחסנים לאורך זמן), הן בהרגלי הצריכה (כיום נדרשים לאכילת פירות וירקות טריים יותר מבעבר, כולל מינים שבעבר כמעט לא היו בנמצא), ועוד כהנה וכהנה. לעיתים גם נשתנו ימינו לטובה, כדוגמת החומץ שכל הפוסקים דנו בתולעים שבו, וכיום עם שינוי תהליך הייצור חלפה בעיה זו מן העולם.

אכן, כל המצוי בתחום אפילו מעט יודע שהחששות מרובים ואמיתיים; וכל ירא ה' צריך ללמוד ולהכיר היטב את הנושא, ואין אדם יכול לומר בזה 'הצלתי עצמי משרצים' אלא אם הוא סומך על השגחת כשרות טובה והוראותיה, או שרכש (באמצעות הספרים הנ"ל) את הידע המתאים אודות סוגי הבעיות השונות שיש בירקות והפירות השונים, דרכי הבדיקה והניקוי. כל ישראל צריכים להכיר טובה מרובה לאלו המומחים בדור האחרון, ובהם הרב משה ויא, הרב יואל שוורץ, הרב אליהו פאלק, וכן הרב יהודה

עמיחי, הרב שניאור זלמן רווח, הרב שמואל שטרנפלד, ועוד רבים וטובים אשר הכניסו ראשם ורובם לעומק התחום, והעלו את המודעות אליו על כל שולחן ומטבח בבתי עמנו, וקידמו פיתוח וגידול ירקות ופירות נקיים מחרקים, וזכותם עצומה שמצילים את הבריות מאיסורים החמורים.

יחד עם כל זאת, אין לכחד שבין השינויים שחלו מדורות עברו לדורנו אנו, ישנם גם כאלה שאינם ממין השינויים שנזכרו למעלה. בהיבטים מסויימים, הברורים המדעיים והמעבדתיים שנערכו בימינו, הידקו מאד את גדר האיסור ממה שהיה בימים שמקדם. לדוגמא, נדיר למצוא בימינו דיון הלכתי מעשי בדין נוצרו במחבר ולא ריחשו או נוצרו בתלוש ולא פירשו – שבעבר היה אחד מאדני ההיתר המרכזיים של תשובות הפוסקים – מפני שהמומחים כיום סוברים שכמעט אין מציאות של "נוצר ולא ריחש" (ראה 'בדיקת המזון כהלכה' כרך א' עמ' 109, 'תולעת שני' כרך א' עמ' ל"ז-ל"ח), וגם ביררו ומצאו בחרקים שבעבר סברו שהם גדלים בתלוש, שבאמת הם גדלים במחבר, ואם גדלו בתלוש הרי כמעט תמיד כבר פירשו; וכן בתולעים שבדגים שבעבר היה נהוג לסבור שהרבה מהן גדלו בתוך הדג ומותרות על פי רוב, היום גילו החוקרים שפעמים רבות הן באות מחוץ לדג וממילא אסורות (ראה 'תולעת שני' שם עמ' ל"ב). כמו כן, אם היה הדבר בידם אפשר שהיו מבטלים את הספק שדיברו בו הפוסקים, שמא נימוח בבישול – אחר שלרוב אינו הולם את הניסויים שערכו במציאות (ראה 'אמונת עתיד' גליון 12, תשנ"ז, עמ' 34), ומסיבה זו כבר ביטלו את ההיתר שכתבו כמה אחרונים להניח את הירקות בתנור חם. ועוד כיוצא בזאת.

לא ניתן להכחיש גם שישנן תופעות רווחות הידועות בימינו, שלא היו ניתנות לגילוי אלא על ידי בדיקה מדעית – כשארין הכוונה לצידוד טכנולוגי מיוחד, אלא לקפדנות מדעית ושיטתיות מדעית (ולדוגמא כנימות המגן, הנפוצות מאד בקליפות כל פירות ההדר, שמשך הזמן בו ניתן לעמוד על כך שמדובר ביצור חי עומד על שעות ספורות בלבד מרגע בקיעתן). עד היכן הדברים מגיעים, ראה מה שציין הרב ויא ('בדיקת המזון כהלכה' שם עמ' 152 בהערה) שאפילו בימינו עם כל הפיתוחים עדיין אין שיטה טכנית לסנן קמח באופן שמבטיח שלא יעברו דרך נקבי הנפה חרקים זעירים ביותר, וממילא כל בית ישראל אפילו המהדרין מן המהדרין נסמכים על היתרי דיעבד וספיקות וכיוצא באלה (וכל שכן בדורות עברו). עד היכן הדברים מגיעים, ראה עוד שם (בעמ' 103 בהערה) שעל פי מומחי האופטיקה יוצא שאפילו חיידקים (!) יש כביכול "היכי תמציי" להצליח לראותם בעין רגילה באופן מסויים, וסיים בתמיהה שאם כן צריך עיון וכו'.

כל האמור לעיל לא היה ידוע ולא היה יכול להיות ידוע לדורות הקודמים, ולא מפני שלא היתה מציאות זו בימיהם, אלא היתה והיתה, ודי בזה. ואף בדור האחרון ובשנים

הללו מדי פעם מתפרסם ברבים, שדבר שהרבנים ואף המומחים היו סבורים עד עתה שיש בו דרך היתר, הריהו למעשה אסור, מפני שהתברר שקיימת תופעה שקודם לכן לא זוהתה, או שאופן ניקוי שסמכו עליו עד עתה באמת איננו יעיל, וכדומה.

אמנם לפי עניות דעתי העניינים הללו, וכל שכמותם, הריהם צריכים להעיד להפך – שישנה בעיה בשיטה, וחלק מהחקירות כבר מתחו את גבולות האיסור מעבר לשורת ההלכה. הלא כאמור לפי המומחים הנ"ל יוצא שמה שהתירו חלק מגדולי הראשונים והשו"ע בשרץ הדחוק בתוך קטנית מפני שלא ריחש, כמעט לעולם אין מציאות כזאת, ואם כן הורו הם לאורך הדורות על איסור שהוא מותר חלילה (צא וראה מה שכתב בתולעת שני' שם עמ' ל"ח, ש"לכן יש לענ"ד לאסור כל החוקים שבקטניות" מלבד אורז!). הלא נחשוש להוציא לעז על סיעת הקדמונים שהתירו דבר זה ממש? ! אלא ודאי ופשוט, לענ"ד, שגם במציאות שנתבררה, שבמעבדות עקבו ומצאו שהחרק כשהוא נולד הריהו קטן יותר מהחור שהוא מצוי בו, ורוחש, ורק אחר כך גדל וממלא את כל החור – על כרחך יש לומר שגם זה לא נקרא "ריחש" מצד ההלכה (לשיטות הנ"ל, וראה ספר בז"ך לבונה יו"ד סי' פ"ד אות כ"ט), ואין לנו בזה אלא גדר ההלכה ולא גדרי המחקר. לא ניתנה תורה למלאכי השרת, ואף לא לחוקרי המעבדות המסוגלים להפריד גרגירי קמח ולזהות קבוצות חיידקים בעין ולעקוב אחר בקיעת הביצים וכל כיוצא בזאת, אף כשאינם עושים שימוש בציוד מיוחד.

בין כך ובין כך, נמצא שכדי להגן על אבותינו ועלינו משגגה ועוון רח"ל, מוכרחים אנו להזדקק בכל תוקף ועוז ללימודי הזכות וההיתר שכתבו גדולי האחרונים (כרתי ופלתי וכתב סופר וערוך השלחן ועוד) ובעיקר מה שקבעו גבולות לאיסור בריה. אבל נמצא כיום שהחבל נמשך משני קצותיו, שמצד אחד מזהירים ומכריזים ברבים שאין לסמוך חלילה על שום אופן היתר כנ"ל, ושחובה גמורה להשתדל בממון רב ובכל מאמץ שאפשר כדי שלא להזדקק אליהם, ומצד שני הלא ככל שיידחו האופנים הללו מהלכה יהיה הכרח ואונס להסיק שאנו ואבותינו וכל צדיקי עולם נכשלו באיסורים מאיסורים שונים, ואף עתה שמא אנו מוסיפים להיכשל באיסורים שטרם נתגלו על ידי המומחים, ולכשייתגלו יתברר לכאורה שהיה זה למפרע איסור גמור, ואנה אנו באים. הלא ככל שיוטלו ספקות ופקפוקים בדרכי ההיתר הנוגעות לעניינים אלו ואחרים, אם להלכה ואם על כל פנים למעשה ובתודעת הנפש, איך נוכל להצטדק ולומר, לא רק כלפי שמיא ובעלמא דאתי אלא גם עבורנו אנו כאן ועכשיו, שאמנם כשרים אנחנו וכהוגן נוהגים.

יתר על כן, הרי לעיתים לא ההסתמכות לקולא אינה מעיקר הדין, אלא החשש לחומרא (וראה מה שהביא מלחם הפנים בחגורת שמואל יו"ד סו"ס ס"ה, הכלל הב'); ועוד שפעמים רבות זוהי חומרא דאתי לידי קולא – ולדוגמא, ככל שיחששו למיעוט קטן

יותר ויצריכו בו בדיקה ולא ישגיחו בטורח, כך הדבר עלול לגרום לבריות שיקלו בבדיקה אף היכן שודאי צריך. והחכם עיניו בראשו (וראה מה שכתב התפארת ישראל, אבות פ"א יכין אות ס"ג).

על כן הכנסתי עצמי, הצעיר ועני, לעיין ולדון בכמה מן הסוגיות העיקריות הנוגעות לשאלת החרקים במזון בימינו, ולחקור ולברר בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים, אם אמנם נמצא בהם פתח רחב ודרכי היתר, לא רק בבחינת "לימוד זכות" בעלמא שאינו בו שום נפקא מינה להלכה וכל שכן למעשה, אלא צדדים וצירופים אמיתיים להקל שביכולת לסמוך עליהם במקום הצורך. במיוחד יהיה עיסוקי בשאלת אופני הביטול מדאורייתא ובדיקה במיעוט המצוי (וכן גורי דין בריה), אשר בהם ראיתי בדורנו שיש הנוקטים לחומרא במידה שלפענ"ד מרוחקת משורת הדין.

ונתתי ליבי ללכת בדרך שלימדנו המהרש"א (חולין מ"ד ע"א בחידושי אגדות) בפירוש דברי חז"ל "גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמיים, דאילו גבי ירא שמיים כתיב: אשרי איש ירא את ה', ואילו גבי נהנה מיגיעו כתיב: יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך" (ברכות ח' ע"א), והיינו שמי שבא לידו ספק טריפה וכדומה, ירא שמיים מחמיר על עצמו לפרוש ממנה, וטוב לו שמנע עצמו מספק איסור ונוחל שכר בעולם הבא (ומידת הפרישות עיין בחולין ל"ז ע"ב, הובא במסילת ישרים פי"ד, והיא ליחיד ולא להוראה לרבים, וראה ברמ"א יו"ד סו"ס קט"ז), "אבל יגיע כפיך כי תאכל וגו' יש לו מעלה יתירה, דהיינו שמיגע עצמו וכפיו למצוא היתר לספיקו עד שאוכלה", וממילא זוכה לשני עולמות, אשריו בעולם הזה שהרי אוכלה ונהנה מברכת ה', וטוב לו בעולם הבא שכן ייגע נפשו בתוה"ק.

ובזה קראתי חיבורי "לכם יהיה לאכלה", מן הפסוק בבראשית (א' כ"ט), "הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע... ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זרע זרע — לכם יהיה לאכלה"; ומובן.

בדרך כלל במהלך הדברים נמנעתי מלהעלות מסקנות מעשיות בנוגע למציאות נקודתית כלשהי שבימינו, אלא בסופי הפרקים סיכמתי את התמצית העולה להלכה מעיקרי הדיון שבפרק. הטעם לכך, שאין צורך לומר שאיני כדאי כלל שיסמכו עלי מצד עצמי, כי מה אני ומה חיי ומה כוחי; ואין חיבור זה מיועד לכלל הציבור הרחב (במישור ה"מעשה"), אלא הדברים מונחים ומסודרים לפני תלמידי החכמים ורבנים ומורי ההוראה — אם יראו לנכון לסמוך עליהם ולהסיק מהם מסקנות למעשה, או אפשר שמתוך

הדברים שהבאתי ייראה לפנייהם לנטות אף יותר לקולא, או יותר לחומרא, ממה שהעליתי אני בעניי.

עם זאת, בסיום בירורי ההלכה מצאתי לנכון להתייחס באופן ממוקד, הן כהמחשת ויישום הסוגיות והן כבירור העומד בפני עצמו, לשאלת אכילתם של שני מיני ירקות שנתפרסמו בשנים האחרונות כאסורים לאכילה מפאת החרקים המצויים בהם: והם **תות השדה, ותירס בעודו בקלחו**. ובסייעתא דשמיא ביררתי באחד היתר גמור ובשני היתר המסוייג, ויבוא פירוטם בסיום הדברים. ואף בזאת מובן שאיני כדאי כלל להורות הוראה לרבים, אלא שההיתר בדבר תות השדה הריהו נשען על הוראתו של מו"ר הגאון הרב דוב ליאור שליט"א, ומכוח היתרו נכתבים הדברים למעשה (כמו שיובא על אתר); **ובעניין קלח התירס אין אופן ההיתר שכאן נכתב למעשה** (אף שלא העליתי בזה אלא שכל אחד ימשיך במנהגו), והריהו מונח לפני מורי ההוראה המובהקים, אם יזכני השי"ת ייראו הדברים בעיניהם ויהיו למעשה.

ברצוני להודות כאן בייחוד לאמו"ר הגאון שליט"א, ולמו"ר המובהק הג"ר חיים ירוחם סמוטריץ', שטרחו וקראו את כללות החיבור, והעלו הערות חשובות ותיקונים נחוצים.

כאן המקום גם לציין, שבכל מקום שאפנה לשלחן ערוך ונושאי כליו ומפרשיו בסתם, כוונתי ליורה דעה סימן פ"ד, ובכל מקום שאפנה לגמרא ומפרשים בסתם, כוונתי למסכת חולין. כמו כן, המילה "ראה" מציינת למקור תומך, והמילה "עניין" מציינת בדרך כלל למקור חולק, או שעל כל פנים משמע ממנו קצת אחרת (למעט במקומות שהם שיגרא דלישנא, כמו "ענין היטב", "ענין עוד").

בטרם אחל דברי, אשא תפילתי להשי"ת שיאיר עיני במאור תורתו, ויזכני לכוון אל האמת, וזכות אבות תצילני ממכשול.

לישועתך קיויתי ה'

אב התשס"ט

איתם הנקין

כיצד מוגדר ביטול מדאורייתא

א. מחלוקות הפוסקים בגדר ניכר

שאלה יסודית בכללות נושא החרקים בירקות, היא האם אדם האוכל ירק שקיים בו חרק מוסתר שאינו נראה לעיניים, עובר על איסור מדאורייתא, או שבמצב כזה האיסור מדרבנן כי מדאורייתא החרק בטל. יש מחברים שכתבו בדורנו כדבר פשוט ללא שום חולק כביכול, שגם חרקים החבויים היטב בירק וקשה לבררם, אם קיימת אפשרות כלשהי למוצאם ואפילו רק על ידי מאמץ, לא שייך כאן שם ביטול כלל, אלא זה נקרא "ניכר" ואיסורו מדאורייתא¹. אולם למעשה זוהי מחלוקת האחרונים; תחילה נדון בסוגיות הנוגעות לכך בהלכות תערובות, לאחר מכן נבוא לדברי המחמירים ואחריהם לדברי המקילים, ובהם פוסקי דורנו, ונעלה לשיטתם ראיות נוספות.

יש להקדים ששלושה סוגי בדיקה מתוארים בפוסקים בענייננו: **בדיקה קלה**, שאין בה שום טורח (למשל, דבר שבלאו הכי היה צריך לעשותו כדי לתקן את המאכל, כגון להוציא אפונים מנרתיקן, לפרק גרגירים מן הרימון או להציף אורז במים), **בדיקה רגילה**, שיש בה טורח קצת (כגון לרחוץ עלה חסה ולהביט על פניו מול השמש), ו**בדיקה קשה**, שיש בה טורח מרובה (לדוגמא, לחצות לשניים כל גרגיר חומס וכדומה בכמות גדולה, או לבדוק תאנים באופן מלא). עיקר הדיון איננו בשאלה כיצד צריך לבדוק בפועל את הירק, כי לעיתים לכתחילה מצריכים במציאות מסוימת גם בדיקה מאומצת מאד, הכל לפי העניין; אלא השאלה היא מתי מוגדר החרק כבטל מדאורייתא.

¹ ראה בשו"ת מחזה אליהו (סי' פ"ט אות ד'), וכן הרב יגאל הדאיה במחקר של "מכון התורה והארץ" ('אמונת עתיד' גליון 34, תש"ס, עמ' 34), שצוטט שוב על ידי הרב יואל פרידמן ('אמונת עתיד' גליון 38, תשס"א, עמ' 30), וכן דברי הרב שניאור זלמן רווח בספרו 'תולעת שני' (ח"א עמ' ס"ב-ס"ה). הגדיל לכתוב הרב מרדכי עמנואל, ש"לא מצאתי שום פוסק שהזכיר טעם כאילו תולעת שקשה למוצאה אסורה רק מדרבנן" ('המעייין' שנה מ"ז חוברת ב', תשס"ז, עמ' 75). בשונה מזאת, הרב משה ויא בספרו 'בדיקת המזון כהלכה' (עמ' 134-135) אכן הביא בהערה את שני צדדי המחלוקת, אף שבפוסקים שלמעלה לשונו עמומה. הרחיבו בנושא זה מחד הרב אליקים שלנגר ('הליכות שדה' גליון 69-68, תשנ"א, עמ' 50-37), שדן בדעת הרשב"א וחלב שנפל לתבשיל ובכלי בלוע שנתערב ועוד – ולהלן נדון בהנ"ל במה שיש להוסיף – והאריך בדברי המחמירים; ומאידך האריך בדעת המקילים וחיצוק שיטתם הרב אוריאל אייזנטל, בספרו 'מגילת ספר' על בשר וחלב ותערובות (סי' ק' אות א' וסי' ק"ד אות א'-ה'), ולכן נטה גם דיונו של הגר"צ וובר, 'הליכות שדה' גליון 143 (תשס"ה, עמ' 20-18).

בפתח הדיון נציב את מחלוקת הראשונים בסיבת איסור חמאה של גויים, שלדעת הרמב"ם (הלכות מאכלות אסורות פ"ג הלכה ט"ו-ט"ז) החמאה אסורה מפני שאריות החלב שבה, "שהרי הקום שבחמאה אינו מעורב עם החמאה כדי שיבטל במיעוטו". אבל לדעת הרשב"א (תורת הבית בית ג' שער ו', ובחידושו לע"ז ל"ה ע"ב) משום כך לא היה לאסור, כי אף על פי ששאריות החלב ניכרות לעין, מכל מקום "הביטול ברוב דעלמא אינו מצד שהמיעוט מתערב בתוך הרוב", אלא העיקר "שכל שאין אתה יכול לברור דבר מתוך דבר" הריהו בטל. כלומר, אפילו כשהאיסור ניכר לעין, אם אי אפשר לברור מן ההיתר, לדעת הרשב"א בטל מדאורייתא, ולדעת הרמב"ם אינו בטל. במחלוקתם זו לא נתבאר מה הדין להפך, כשהאיסור אינו ניכר אבל יש יכולת לברור: אפשר שלדעת הרמב"ם במקרה כזה יהיה בטל, כיוון שאינו ניכר לעין (שהרי לא תלה זאת ביכולת לברור), אבל לדעת הרשב"א לכאורה אינו בטל כיוון שאפשר לברור. אולם למעשה הדבר אינו פשוט כל כך, כפי שנראה להלן (במחלוקת הרשב"א והרא"ה בכלי הבלוע מאיסור).

בכמה דינים בשו"ע בהלכות תערובות בא לידי ביטוי מפורש נושא זה של גדר "ניכר" שאינו בטל. ראשונה, ביו"ד ריש סי' ק"ד נחלקו הפוסקים לגבי חתיכות קטנות של איסור בנוזל סמיך של היתר, שלדעת הרמ"א (כמפורש בתורת חטאת כלל פ"ה דין י"ז) והש"ך (ס"ק ג') בטלות מפני ש"כל שאי אפשר לסננו בטל", ולדעת הט"ז והפרי חדש אינן בטלות שהרי הן ניכרות לעין; ולכאורה הרי זה כעין מחלוקת הרמב"ם והרשב"א, אלא שהט"ז (סוף ס"ק א') ביאר שכאן יש חשש שיבוא לידי אכילת חתיכת האיסור בפני עצמה, או על כל פנים ירגיש בה, מה שאין כן בחמאה, ובכה"ג לשיטתו גם הרשב"א יחמיר.²

שניה ושלישית, ביו"ד סי' צ"ח (סעיף ד'), כתב הרמ"א על פי הגהות מרדכי לגבי חלב שנתערב בתבשיל ונתבטל טעמו, שמכל מקום כיוון שאם ישימו מים צוננים יחזור ויצוף ויהיה אפשר להסירו, הרי זה "כאילו מכירו" וצריך לעשות כן ולהסירו. ובפלתי (ס"ק ו', הובא במחצית השקל שם, וראה שו"ת יהודה יעלה יו"ד סי' קי"ב) כתב שמכל מקום אם על ידי כך יתקלקל המאכל, אינו חייב לעשות כן; והשווה זאת לכלי איסור שנתערב

² ובש"ך לא נתפרש למה לא יהיה אסור עכ"פ לרמב"ם, אבל אפשר לבארו ע"פ מה שדייק בשו"ת ארץ צבי (ח"א סי' פ"ח), ש"ניכר לעין" היינו מייד בראשית ההשקפה. ולדינא, הגר"א (שם ס"ק ו') הסכים עם הט"ז, וראה גם בערוך השלחן (סעיף ג'-ה', שדחה דברי הכו"פ וחוו"ד), אבל בחכמת אדם (כלל נ"א סעיף ג') הביא מהמנח"י שמ"מ בהפסד מרובה אפשר להקל כרמ"א; ועיי"ש בהסבר המציאות, וכן במנחת כהן (שער התערובות, חלק שני פרק שלישי), וראה גם בספר חבל יוסף למהרי"ז הוטנר (חדרי דעה, יו"ד סי' ק' סעיף ד'). יש להעיר, שלכאורה ממה שכתב הכרתי (שלהלן) "להכיר התולע או להסירו", משמע שסובר כרשב"א הנ"ל, שאפילו אם האיסור ניכר אבל אי אפשר להסירו, בטל מדאורייתא. וככה"ג בלשון ש"ע הרב (אור"ח סי' תרכ"ו סעיף ה'-ו', וסעיף ט'), וראה המובא בדרכי תשובה (סי' ק"ד ס"ק ט').

בכלי היתר, שאף על פי שאפשר להגעילם ובכך יסתלק האיסור, מכל מקום כיוון שיש בכך פסידא והוצאות, לא הצריכוהו בכך. ויותר מזה כתב מהר"ד פארדו (במזמור לדוד, הובא בדרכי תשובה שם ס"ק ע'), שנתנית המים היא חומרא בעלמא ולכן אם אין לו צוננים מותר, וכל שכן אם יש הפסד. אמנם בפרי מגדים (משב"ז ס"ק ז') פקפק בדברי הפלתי, שהרי בכלים האיסור בכל אופן אינו ניכר, ולכן בטל, מה שאין כן הכא? וביתר פירוש תמה כן הערוך השלחן (שם סעיף נ"ז, וראה בדרת"ש הנ"ל).

ובדין כלי הבלוע מאיסור זוהי מחלוקת הראשונים, שלדעת הרא"ה (בבדק הבית בית ד' סוף שער ד', הובא בש"ך ובפר"ח יו"ד סי' ק"ב ס"ק ח', ובחוו"ד ביאורים ס"ק ג', עיי"ש) באמת בכלים אין ביטול כי כיון שאפשר להוציא האיסור על ידי הגעלה הוי ניכר, אבל לרשב"א (בתורת הבית שם, שכמותו הכריעו השו"ע ורמ"א שם סעיף ג', וכן מוסכם להלכה על כל הפוסקים בדין זה) הכלי בטל, ואין זה נקרא ניכר. לכאורה הרי זה כמו שכתבנו לעיל בדעת הרמב"ם, שאף שאפשר לבררו כל שאינו ניכר ממש בטל, וכיצד יוסבר דין זה לאור דברי הרשב"א בחמאה? לפי הפרי מגדים יש לומר שגם לרשב"א, מה שאם אפשר לברר אינו בטל זהו כשעל ידי הבירור יהיה ניכר, היינו שיעמוד בפני עצמו, אבל בכלים הבלועים מאיסור אף שעל ידי ההגעלה יסתלק האיסור, מכל מקום לעולם לא יעמוד בפני עצמו, ולכן אין זה בירור ושפיר אינו ניכר (וזאת נראה לדייק מתשובת הרשב"א לרא"ה במשמרת הבית שם, ומעין ביאור הערוה"ש בסי' ק"ב סעיף ט"ז, עיי"ש וביד יהודה בארוך ס"ק י"ד).

לפי זה לכאורה באמת צ"ע על הפלתי, שהרי אחר שיצוץ החלב יעמוד בפני עצמו ואם כן מקרי ניכר ואינו בטל מדאורייתא? ובגליון מהר"ש אייגר (סי' צ"ח שם) אכן הסיק שהרמ"א דיבר בגדר ניכר מדאורייתא, והשווה זאת לסכך מחובר המעורב בסכך תלוש, שהט"ז (או"ח סי' תרל"ב ס"ק ג') ואחריו הפרי מגדים (משב"ז שם, וראה גם בסי' תרכ"ו בא"א סק"ג) תמהו מאד על דברי הלבוש שכתב שאפשר שמדאורייתא בטל על אף שניכר ואפשר לבררו³. אבל לכאורה אין המקרים דומים, כי הלא הסכך ניכר ממש עתה, ואילו החלב לא יהיה ניכר אלא לאחר פעולת הצוננים; והחת"ם סופר (הגהה לאו"ח שם, ויותר בארוכה בחידושו לחולין י"א ע"א ד"ה כגון, וראה גם בשו"ת או"ח סי' קע"ח) ביאר שבאמת כוונת הלבוש לומר שהסכך בטל דווקא במקום שאינו ניכר עתה, היינו בצל – ואף שאפשר

³ בהגהות חכמת שלמה למהרש"ק (שם, ובספר החיים סי' תרכ"ט סעיף י') הביא ראיות לחזק שיטת הלבוש, ותלה זאת במחלוקת הרע"ב ותוי"ט ריש פ"ב דכלאים; וראה בשו"ת ארץ צבי (הנוכר) שאף דייק כן במאירי (סוכה ט' ע"ב ד"ה זהו דעתי, עיי"ש). ומאידך עיין בשדי חמד (כללים מערכת הבי"ת פאת השדה סי' נ'), שאחר שהביא הרבה שכתבו היפך הלבוש, העלה שאין ראיה לשיטתו מדברי הרע"ב בכלאים, ע"פ ביאור הזכרון יהודה, עיי"ש. ועוד הביא ממהר"י אלפנדרי שאחז בדעת הרא"ה הנוכר, וכן דייק מעוד אחרונים, וכן העלה היד יהודה (יו"ד סי' ס"ט סוף ס"ק ס"א, עיי"ש), אבל כבר כתבנו שלהלכה הפוסקים הסכימו כרשב"א, שיש ביטול בכלי הבלוע מאיסור.

לעמוד עליו ולהסירו ממקום שניכר (היינו מחיבורו, ובכך יוסר גם הצל שאינו ניכר), מכל מקום הוי ביטול מדאורייתא היכן שאינו ניכר ממש. ולפי הסברו יתבארו דברי הפלתי, שאף שאפשר לעשות פעולה שעל ידה יופרד האיסור ויהיה ניכר, מכל מקום במצב שאינו ניכר כעת, שפיר הוי ביטול מדאורייתא; ורק מדרבנן הצריכוהו לעשות את הפעולה שעל ידה יהיה ניכר – ובמקום שיש פסידא וקלקול לא הצריכוהו בכך. וזה נאמר גם בדעת הרמ"א, שהרי בכלי בלוע מאיסור שנתערב כתב שאין צריך להגעיל "לפי שצריך להוציא עליו הוצאות" (אף ששם הוא מצד דבר שיש לו מתירין); ומה שכתב בחלב שנפל לתבשיל שכיוון שאפשר להכירו על ידי צוננים הריהו "כאילו ניכר", הנה מדויק בלשונו שאינו באמת ניכר מדאורייתא, אלא כיוון שאפשר לו לבוא לידי היכר החשיבוהו חכמים לניכר, וכנ"ל (ועיין היטב במחצית השקל או"ח סי' תרכ"ו על המג"א סק"ג).

ומה שלדעת הרשב"א העלינו שאם אפשר להסירו נקרא ניכר ואינו בטל, לפי דברי החת"ם סופר (גבי הביטול בסכך) נראה לכאורה לומר שזהו דווקא כשישנם שני הגדרים יחד: א'. שהוא ניכר לעין, ב'. שאפשר להסירו. אבל אם אי אפשר להסירו (כמו בחמאה), או אף אינו ניכר לעין (כמו בחלב שנפל לתבשיל), בין כך ובין כך בטל מדאורייתא (ורק לרמב"ם, אם הוא ניכר לעין אינו בטל אף כשאי אפשר להסירו). ועיין היטב בשולחן ערוך הרב (או"ח סי' תרכ"ו סעיף ה'), שלכאורה יש לדקדק כן בלשונו⁴. ולפי זה דבר שאינו ניכר לעין בטל מדאורייתא מכל מקום, אם אי אפשר להסירו בקל; ומסקנה זו הרחיב בה מאד בשו"ת אריה דבי עילאי (או"ח סי' ו'), והאריך לחדש שאף הרא"ה הנזכר לגבי כלי הבלוע מאיסור לא התכוון לומר שהוי ניכר ממש מדאורייתא, כי זה שייך רק "כשניכר האיסור בהיכר גמור" לעין, ובאיסור בלוע שאפשר להוציאו רק חכמים החשיבוהו לניכר, מדין "היכא דאפשר לברורי מבררין". והוסיף שמה שכתב הרשב"א שחתיכה של נבלה הניכרת שנתערבה באלף, שצריך לחפש אחריה ולסלקה, זהו רק מדרבנן שהחשיבוהו לניכרת כיוון שאפשר למוצאה על ידי חיפוש, "אבל מדאורייתא כיון דאינה ניכרת כ"כ להדיא שיהיה באפשרי ליטלה משם בלי חיפוש, הוי כאלו לא ניכר האיסור כלל", ובטלה (ודוחק ברשב"א)⁵.

⁴ וראה האופן שהסביר שם את הדין הנ"ל בסוכה, שמה שבכל איסורים שבתורה אין ביטול אם אפשר להכיר האיסור ולהסירו מהתערובת, זהו כשנהנה ממנו או כשיכול לפגוע בגוף האיסור עצמו (כעין הט"ז הנ"ל), אבל בדבר שאינו נהנה כלל מהאיסור (וגם אינו יכול לפגוע בו), שפיר בטל אפילו כשאפשר להסירו; "ואין אנו צריכים לבטל את הפסול ברוב אלא כדי שלא יהיה לו כח לפסול את הסכך הכשר". ולכאורה יש ללמוד מכך הלכתא רבתא לענייננו (בדברים שאין מהם הנאה וא"א להרגיש בהם בפני עצמם).

⁵ אמנם בעצם הגדר של "ניכר לעין", נראה שעל כל פנים אם על ידי טורח קל אפשר לראותו (או להסירו), הרי זה נחשב כניכר לעין, כי מה בין זה לבין עצימת עיניים או הפניית הראש, וכי נאמר שמפני שעתה אינו רואהו ייחשב לאינו ניכר ובטל? ורק אם גם לא יהיה ניכר לעין אלא על ידי טורח של ממש, כפי

אולם לכשנגיע מכאן לדין תולעים שבירקות, תחזור הקושיה כולה לדוכתא. כי כפי שנראה להלן, לדעת הכרתי ופלתי כל תולעת שאפשר למוצאה, ואפילו על ידי כמה וכמה בדיקות, נחשבת לניכרת ואין לה ביטול מדאורייתא. אבל הלא כפי שראינו, בדין חלב שנפל לתבשיל סובר הפלתי אף שאפשר להכירו על ידי צוננים נקרא בטל, ולכן כשיש בכך פסידא אינו צריך לעשות כן? וכן החכמת אדם (כלל נ"א סעיף ב') שקיים דברי הפלתי הללו, כפי שנראה להלן כתב בעצמו ממש קודם לכן שאם אפשר להכיר האיסור אפילו על ידי טורח הרי זה ניכר, ואיך יזווגו שני הדינים הללו יחד? נראה איפוא פשוט לשיטתם שיש להבדיל בין תערובת לח בלח, שהאיסור ממש בלול בהיתר ולא יהיה ניכר אלא על ידי פעולת הצוננים, ולכן נחשב כאינו ניכר, לבין יבש ביבש שבאמת האיסור אם הוא ניכר במראהו הריהו עומד בפני עצמו ורק מקומו נעלם מאיתנו גינות להיתר; והרי זה כחילוק שיתבאר להלן בשיטת המחמירים, שיש להבדיל בין טורח בזיהוי שבטל לטורח בחיפוש שאינו בטל⁶.

ומאידך גם לשיטת המקילים יקשה, שכן כאמור הערוך השלחן תמה על הפלתי, וכתב שחלב שנתערב בתבשיל הוי ניכר ממש – והלא כפי שנראה להלן, בדין תולעים שבירקות הוא סובר שהריהן בטלות מדאורייתא אף כאפשר לברר [בטורח], ומאי שנא האי מהאי? זאת יש לתרץ על פי מה שהאריך לברר (בסי' צ"ח סעיף נ"ה) שהחלב בו מדובר כאן אינו חָלָב נוזל, אלא חָלָב, והיינו יבש בלח (ואינו נחשב לתערובת), והוסיף שאף לאיסור והיתר הארוך שבהדיא דיבר בחָלָב יש לומר שכוונתו ל"חלב העליון... שומן החלב", שאף שהוא נוזלי מכל מקום הריהו סמיך מאד ונותר בצורתו; ואם כן אף שעתה מקומו נסתר מאיתנו ואינו נראה לעין, אינו בלול ממש בתבשיל אלא הריהו מצוי לחוד וטבעו להתברר – ולכן מקרי ניכר. אבל תולעת זעירה החבויה בירק, אם אינה נראית לעין הרי זו תערובת גמורה ויש ביטול מדאורייתא אף שאפשר למוצאה על ידי עיון מדוקדק.

המבואר עתה לא נחשב לניכר ובטל מדאורייתא. ומכאן יסוד לדעת המקילים שתבואר להלן, להבדיל בין היכר על ידי טורח קל לבין היכר על ידי טורח מרובה.

⁶ ולגבי כלי הבלוע מאיסור מודים המחמירים שיש ביטול, כי כאמור האיסור לעולם לא יהיה ניכר בפני עצמו, אף אחר הבירור (שרק מסלקו מן ההיתר). ועיין במה שדן הרב שלנגר (הנזכר) בכל העניינים הללו; ובעמ' 43 דייק בחכמת אדם ממה שכתב "אינו מחוייב לעשותו יבש", שיש לחלק לגמרי בין לח בלח לבין יבש ביבש, שביבש אינו בטל אפילו כשאינו ניכר כלל. אבל הלא הוא עצמו הביא קודם לכן את המשך דברי החכמת אדם, "ואינו דומה ליבש ביבש שגם עתה ניכר" – ומבואר שלא כחילוקו, ושהעיקר שאינו ניכר במראהו.

נמצא איפוא אחר העיון שאת כל הסוגיות הנ"ל בהלכות תערובות אפשר להסביר הן לדעת המחמירים והן לדעת המקילים, ואין בהן ראיה ברורה לאחת מהשיטות בגדר ניכר שאינו בטל מדאורייתא, ואין בהן נגיעה בהדיא לשאלת מידת הטורח שבו אין זה נחשב כאפשר לברר. לפיכך, על מנת לברר סוגיה זו כנדרש, לא נותרו בידינו אלא דברי הפוסקים בהלכות תולעים גופא.

ב. הדעות שגם בטורח גדול נקרא ניכר

הסימוכין המפורשים המובאים בדורנו לדעה שכל שאפשר למוצאו אפילו בטורח גדול נחשב כניכר, הם בפרט הכרתי ופלתי, פרי תואר, חכמת אדם, ישועות יעקב, והחזון איש. בכרתי (יו"ד סי' פ"ד ס"ק י"ט) כתב, בהקשר לנאמנות אישה בבדיקת ירקות המוחזקים בתולעים: "הרי כאן ספק תורה כי לא שייך בטול, דיכול לבדוק פעמים ושלש עד שימצא להתולע, וא"כ ה"ל ספק תורה וח"ו להקל, וקשה לי לומר להאמין לנשים או לאנשים מהירים במלאכתן [=בעלי עסק]... אבל... לאחר בישול א"א להכיר התולע או להסירו, ומהתורה בטל רק מדרבנן ברי' לא בטילה". כלומר, אפילו אחרי שייבדקו הירקות על ידי אדם העושה בדיקה רגילה, עדיין יש כאן חשש איסור תורה, כי אם אפשר למצוא חרקים בבדיקה אחרת, שניה ושלישית (ורביעית), מצב כזה לא נקרא ביטול ואסור מדאורייתא⁷. ובחכמת אדם ריש הלכות תערובות (כלל נ"א סעיף א', על בסיס דברי הפרי חדש), ביאר יותר: "דע, דביטול כל האיסורין לא שייך אלא במה שאינו ניכר, אבל אם יכול להכיר האיסור... לא שייך ביטול אפילו באלף, כיון שיכול להכיר האיסור ולהסיר אפילו ע"י טורח גדול".

ויותר מזה כתב בפרי תואר (ס"ק ט"ו), שכתב על מין עשב שיש בו "גרעינים דקים אין מספר, ונמצאים בהם תולעים קטנים שאין עין כל שולטת בהם", שאסור מדאורייתא, שכן "בדיקה אנן סהדי דלא שייכא בהו [=כי הם זעירים והכמות גדולה], וגם אינם בני ביטול כי יכולין להמצא על ידי בדיקה גרעין בגרעין" – וזה כמובן טורח גדול מאד (ומשמע שסובר כן אפילו במיעוט המצוי, וראה להלן בהערה 11)⁸.

⁷ והחיד"א במחזיק ברכה (אות כ"ז) הביא דברי הכרתי, וכן בעצי לבונה (בסוף הסימן) הזכירו בקצרה, וגם בובחי צדק קיים דבריו (בס"ק צ"ח, וראה גם ס"ק פ"ז, צ"ג, צ"ה). יש להעיר במה שציטט החיד"א (והבאים אחריו) בקצרה שהכרתי מימיו לא אכל סלא"ט חי – שלכאורה זה אינו מדוקדק, כי המעיין בכרתי עצמו יראה שלא אכל סלא"ט חי "על סמך בדיקת הנ"ל", כלומר נשים ואנשים ממהרים במלאכתן, אבל על בדיקת אנשים מדקדקים – וכל שכן בדיקת עצמו – סמך ואכל (עיי"ש היטב).

⁸ בתשובות רבי אליעזר גורדון (מהד' ת"ש, סי' י"א) דן בקטניות שבחלק מתוכן נמצאו תולעים שאינן ניכרות מבחוץ, וכתב שאין להן ביטול מדאורייתא, כי אפשר להכיר האיסור על ידי פתיחת הקטניות והוצאת התולעים; ולכן הורה לחתוך את הקטניות לפני הבישול. וזה כפר"ת. ועיין עוד בשו"ת שואל

וכן הישועות יעקב (ס"ק ה') כתב שביטול הוא "רק היכי שאינו ניכר וא"א בשום אופן להכיר בו", אבל אם אפשר להכירו, "אף שיש טורח גדול להכירו ולהסירו מן ההיתר", לא שייך ביטול. וזה כלשון החכמת אדם, אבל הישועות יעקב הוסיף וכתב שאפילו אם אדם רגיל אינו יכול להכיר את האיסור, כל "דאפשר להכירו ע"י אדם בקי – לא שייך בזה ביטול"; ולפיכך חידש שכל הדיון על גדר נימוח (ראה בהמשך), זהו רק "כשנימוח כל כך עד שנתהפך לדבר ההיתר". ובאמת הוא עצמו כותב שדבריו אינם כ"הבנת הרבנים האחרונים", שביארו שספק הנימוח הוא כדי להוציא מדין בריה, היינו שמדאורייתא בטל גם לפני שנימוח (וכמדומה לענ"ד שכמעט אין באחרונים מי שחש בזה לחידוש הישועות יעקב, וראה מה שהקשה עליו בשו"ת מהר"ם בריסק ח"א סי' פ"ח ד"ה והלום).

דבריו של החזון איש בענייננו (יו"ד סי' י"ד [א'] אות ו') דומים על פניהם לדברי הכרתי ופלתי, אך צריכים יתר ביאור. דבריו אמורים בכינים קטנות שעל עור הדג, שאם נתבשל יש להתיר משום ספק ספיקא, שמא לא פירשו ואם פירשו וחזרו ספק אם לא נימוחו. תחילה הוא דן בגדר ביטול, שזהו כ"שאיין העין מכירתו כלל והלכך מתבטל כדין יבש ביבש, אבל אם העין מכירתו כשיפגשנו, אע"כ שאין כח באדם לחפש אחריו, חשיב כאיסור ניכר ואינו בטל. ואם אין העין מכירתו מחמת קטנותו ועדיין הוא שלם, אינו בטל מדרבנן מדין בריה". כלומר, אפילו אם קשה מאד למצוא את החרק, היות שכשימצא תזהה אותו העין, מקרי ניכר. אבל מאידך אנו שומעים שיש מציאות ש"איין העין מכירתו – מחמת קטנותו". וכן הוסיף וכתב "דמסתבר דמתבטלת הכרתן [=של כיני הדגים] על ידי בישול, והוי כמו רוב להיתר" – כלומר שלאחר בישול כבר לא ניתן לזהות אותן, וכמו שכתב הכרתי, ולכן בטלות מדאורייתא.

יש איפוא לשאול, כמה קטנות הם התולעים שנגדירן שאין העין מכירת מחמת קטנותן? לכך חוזר החזון איש בסוף דבריו, בעניין קמח מתולע שנעשתה ממנו פת ופירות מתולעים שנתבשלו (ראה ט"ז ס"ק י"ז, מעשה בחג השבועות, וכן בחזו"א שם סי' כ"ד אות ח') – "דהמילבן להפלגת קטנותם ודאי אבדו הכרת העין, ויש כאן ביטול". עולה מכאן גדר מחודד: כל שהעין יכולה להכיר את התולעת, אף אם היא מוסתרת וקשה למצוא

ומשיב (קמא ח"ב סי' מ"ג), שחלק על מי שרצה לומר שבפירות המוחזקים בתולעים היכן "שלא ניכר האיסור אף שיכול לברר מ"מ בטל האיסור כעת, ולכשיתברר האיסור יהי אסור למפרע" – וביאר ש"אנו דנין שיאכל הפרי עם התולע שהוא בפנים ואינו נראה לעין האוכל, אף שאם הי' פותח בפנים הי' רואה, ובזה פשיטא דל"ש ביטול וז"ב ופשוט... דזה דבר פשוט דכל שניכר האיסור דאינו בטיל"; וכן כתב: "דאף אם אינו רואה אותם ל"ש ביטול ברוב כל שהוא בעין". ולכאורה גם זהו כדברי הפר"ת – אולם השו"מ לא דן במצב שיש פירות קטנים לאין מספר ותולעים זעירות (שאז יש טרחה גדולה מאד), וגם דיבר כשיודע שיש תולעת בפנים (היינו שהוחזק בתולעים), ושאפשר לראותה בעין כשיפתח הפרי.

היכן מקומה, מקרי ניכר ואינו בטל. אבל אם מגיעה העין למקום התולעת ואינה מכירה אותה, מפני שהתולעת קטנטנה ומוסווית – הריהי בטלה. ומשמע שאפילו אם יש היכי תמצי להכיר בשיטה כלשהי את האיסור ולבררו, מכל מקום כל שעונה למציאות זו, שהעין מגיעה למקומו ואינה מזהה אותו כלל, הוי ביטול מדאורייתא⁹.

אכן, הרב משה ויא ('בדיקת המזון כהלכה' עמ' 135) אחר שהזכיר דעות האוסרים הנ"ל ודעות המתירים, הביא חילוק בין שני אופנים של טורח והיכר: האופן האחד הוא שהאיסור נבדל במראהו מההיתר, אבל הוא קטן וכמות ההיתר גדולה, וקשה לחפשו; כלומר, הטורח הגדול הוא **בחיפוש**. והאופן השני הוא שהאיסור קטן ודומה להיתר, ואף כשהעין מגיעה למקומו קשה לה לזהותו; כלומר, הטורח הגדול הוא **בזיהוי**. והסיק שמה שהחמירו שכל שאפשר למוצאו על ידי טורח גדול אינו בטל, הוא דווקא באופן הראשון, היינו שהאיסור ניכר במראהו אלא שטורח גדול למצוא היכן מקומו; אבל כשהאיסור אינו ניכר במראהו וכשמגיע למקומו אינו מזהה אותו אלא במאמץ גדול, בזה מודים שנקרא בטל מדאורייתא – וכמשמע מדברי החזון איש (אבל אינו נראה כן לדעת הפרי תואר). וכבר הבאנו לזה לעיל הוכחה רבתא, ביישוב דברי הכרתי ופלתי מדין חלב שנתערב בתבשיל.

וכך עולה בהדיא משו"ת ארץ צבי (לגרא"צ פרומר, ח"ב סי' מ"א אות ב'), שבתשובה אחת כתב שתולעת גדולה שהיתה בקמח ואפו ממנו לחם, אין לה ביטול אף על פי שאינה נראית עתה לעין, "כיון דאם ירצה יכול לעמוד עליו... יחתוך הככר לחתיכות ופירורין דקין, בודאי יכול להכיר מקומות התולעים"; ויחד עם זאת כתב בתשובה אחרת (ח"א סי' פ"ח), שגדר ניכר שאינו בטל הוא "שיהי' נראה האיסור בראשית ההשקפה", היינו שמסתכלים מייד מבחינים בו, אבל תולעים שאינן נראות לעין "רק אחר העיון הדק היטב", אין זה נחשב לניכר, ובטל מדאורייתא. ומבואר היטב מכאן החילוק הנזכר, בין טורח בחיפוש שאינו בטל לבין טורח בזיהוי שבטל.

ולפי זה הקושי בניקוי הרבה מהמאכלים שוברו בצידו, שאם הסתכלות על גבי הפרי (ובמקום שיש לחשוש, הסתכלות כנגד האור) אינה מסוגלת למצוא שום חרק, מפני שהם

⁹ בדומה לזה ראה בשו"ת ישועות מלכו (יו"ד סי' י"ג), שתולעים זעירות שניתן לראותם במים כששמים אותם מול השמש, מקרי ניכר ואינו בטל מדאורייתא שכן "יש איסור דאורייתא כל שרואה שהאיסור מרחיש בתוך המים, או שיודע שהאיסור מרחיש אע"פ שעוצם עיניו מראות כל שאפשר לידע" – אבל בשיכר וכדומה שצבעו אטום, או אחר הבישול, "כל שא"א להבחין כלל ע"י חוש הראות אם יש בתוכו תולעים", בטל מדאורייתא ואיסורו רק משום בריה, "אע"ג דבעודו בנהר או בתוך הורה קודם שנתבשל הי' אפשר להכיר שיש בתוכו איסור". אף הוא כחזו"א תלה את הביטול בהכרת העין, ולא ביכולת לסנן (ועיין בשו"ת דברי חיים יו"ד ח"ב סי' נ"ד, מה שכתב לחומרא בדין המים, שלא כאבני נזר שלהלן).

זעירים ומוסווים היטב, ורק על ידי התבוננות ועיון בטורח גדול או טכניקות כאלה ואחרות אפשר לזהותם – יש כאן ביטול מדאורייתא גם לדעת [רוב] המחמירים.

ג. הדעות שבטורח גדול נקרא בטל

אמנם אין לומר מאידך שגם המקילים בעניין זה סוברים שבאופן הראשון של הטורח נקרא ניכר שאינו בטל, כי בדברי הרבה מהם מפורש להפך. עמוד ההיתר בדין זה הוא בשו"ת צמח צדק (שניאורסון, יו"ד סי' ע'), שהאריך להוכיח שהאיסור "מתבטל אפילו אם ניכר קצת כל שאי אפשר לבררו, או אפילו רק טורח גדול [לבררו]... היכא שא"א להסירו כולו אף שאפשר להכיר מקצתו ע"י מראית העין ע"י טורח, כיון שא"א להסיר כולו [בטל]. וכ"ש שהוא בענין שא"א להכירו ע"י מראית העין כ"א ע"י מישוש ידים" (אות ה'), והביא הרבה ראיות שאם אי אפשר להכירו אלא על ידי טורח גדול, נקרא בטל. ולפניו ויותר ממנו הלך בשו"ת אריה דבי עילאי (או"ח סי' ו'), שכנזכר לעיל האריך לכתוב שבדבר שאינו ניכר ממש לעין כל הדיון של "אפשר לברר" אם בטל או לא הריהו רק מדרבנן, שהחשיבוהו לניכר, אבל מדאורייתא בטל בכל גווני (וראה מה שסייגנו בהערה 5, לעניין טורח קל מאד).

וכשיטת הצמח צדק מבורר בכמה מקומות מדברי ערוך השלחן (ראה יו"ד סי' פ"ד סעיף פ"א, וסי' ק' סעיף ז'), שאף כשיש אפשרות למצוא את האיסור על ידי בדיקה, אם יש בכך טורח רב נקרא בטל מדאורייתא, ורק מדרבנן אסור אם הוא בריה. וכן להדיא דעת מהר"י זיין בעל 'פרח שושן' (ראה תשובתו בשו"ת משאת משה ח"ב יו"ד סי' ד'). ובעל השלחן גבוה (אוהל יוסף יו"ד סי' כ"א) כתב לגבי חיטים מתולעות שאין להם היתר, כי אם אוכל אותן בשלמותן יש בהן איסור בריה, ואם טוחנן הוי מבטל איסור לכתחילה – היינו שלדעתו בכה"ג לא מקרי ניכר שאינו בטל מדאורייתא, אלא רק מדרבנן כדין בריה, על אף שבוודאי אפשר למצוא על ידי טורח¹⁰. וזה היפך הפרי תואר¹¹.

¹⁰ וכן יש לדייק בדברי עוד פוסקים, וראה גם שו"ת התעוררות תשובה ח"א סי' ק' בסופו. ובדרכי תשובה (ס"ק צ"ד) ציין לשו"ת שאגת אריה וקול שחל (לנכד הב"ח, שאלה י"א ותשובה ז'), שחידש שאפילו ירקות המוחזקים בתולעים אינם צריכים בדיקה אם לא רואים ריעותא וכשיש ספק נוסף (כגון שמא לא פירשו), וסיים שהעיקר שאם לא רואים ריעותא בפרי שלפנינו ויש עוד ספק לתלות, אין צריך בדיקה כלל, ורק בעלי נפש יחמירו לבדוק. ואמנם במוחזקים בתולעים פשוט שאין לסמוך על מה שפטר מבדיקה, שהוא כנגד דברי שאר הפוסקים, אבל על כל פנים מבואר כאן שכשאנו רואה התולעת בהדיא, אינו חשיב ניכר אלא בטל מדאורייתא.

¹¹ ונלע"ד לציין בראשונים מקור מפורש שלא כפרי תואר, במה שנטה לומר את דבריו אפילו במיעוט המצוי: ראה דברי המאירי ב'מגן אבות' (עניין י"ב), אודות פולים ועדשים שמצוי שיתליעו ונהגו לבודקם בבדיקה רגילה, והיו שצווחו להחמיר "שלא לאכול מהן אלא ע"י בדיקה מעולה, בחתיכת כל פול ופול

וכן מבואר מדברי מהר"ש קלוגר (שו"ת טוב טעם ודעת מהדורה ג' ח"ב סי' ל"ב), שנקט בפשטות לגבי זרעונים שיש בהם חשש תולעים, שמדאורייתא בטלים בשישים – כלומר ששייך בהם ביטול, על אף שיש אפשרות לברר בטורח. ובדומה לזה ראה מה שכתב בכנפי יונה (לבעל המעיל צדקה, יו"ד, דף ס"ב ע"א), שכל שלא נודע שהוא מתולע, אין צורך "לבדוקו בבדיקה גדולה שכזאת", כי בדיעבד הריהו בטל; והוסיף שאם לא כן אי אפשר לאכול כלום, "כי יבדוק א' ולא ימצא בו תולע, ויבדוק א' אחריו שיש לו חוש הראות יותר ממנו וימצא הרבה מהם? והדבר קשה להורות לרבים להחמיר, והמחמיר לעצמו רשאי". ומעין זה כתב גם בשפת אמת (ח"ד, יו"ד סי' פ"ד סעיף ה'), בעניין בדיקת קמח שספק אם יש בו תולעים, ש"נהי דלכתחילה יש לבדוק, מ"מ אין להחמיר לבדוק [אלא] כפי מה שענינו רואות, ולא לומר עוד שאין בקי אין מרוב קטנות המילבין המצויים בקמחים, דמ"מ כל שבדקין ואין רואין מדי ספיקא לא נפקי, והוי ס"ס". כלומר שדי בבדיקה כזו כדי להוציא מאיסור תורה¹².

וכך כתב הגרי"ל גרובארט (שו"ת חבלים בנעמים ח"ד סי' כ"ב), שכל שאינו אינו רואה את האיסור בהדיא לא שייך לומר שהוא ניכר, אלא ודאי בטל מדאורייתא; והוכיח כן מדברי הר"ן בתמרים מתולעים, שכתב שהחשש בהם הוא משום בריה – היינו שמדאורייתא החרקים שבהם בטלים, אף שבוודאי אפשר למוצאם על ידי טירחה. והוסיף שמה שהט"ז בסי' ק"ד אסר בעכבר שנחתך, הוא מחשש שמא יאכל האיסור בפני עצמו (כמפורש בדבריו), אבל בתולעים קטנות שאי אפשר לאוכלן לבדן אלא בתערובת, כל שלא רואים אותן בעין "גם לט"ז לא הוי ניכר איסור, ובטל מן התורה". ואמנם בתשובה מוקדמת יותר (ח"ב סי' מ"א) העוסקת במציאות של ודאי איסור שיכול לבררו, האריך לכתוב שאינו בטל גם אם טורח גדול לבררו, ו"אפילו אם יש אלף פעמים נגד המתולעים, מפני שיש מומחים להכיר איזה קטניות היא מתולעת, ואינם בטלים"; וכדי ליישב שתי התשובות הסותרות, יש לומר שכל המחלוקת אם בטל כשיש טורח

לשנים לעשותן גריסין, ואפי' אותם שלא נראה בהם שום רשם" – והוא האריך לדחות דבריהם (מפני שאין כאן איסור ברור, ועוד, עיי"ש).

¹² עוד ראה מה שביאר הפרי מגדים (משב"ז ס"ק י"א), בעניין הקמח שלט"ז אינו צריך בדיקה מטעם ס"ס (שמא אין תולעים ואם יש שמא לא פירשו), שאמנם מדובר בחשש איסור דאורייתא, כי התולעים בקמח רוחשות ונראות לעין, כך שאם הן קיימות אינן בטלות – ואפילו הכי, כיוון שהוא ס"ס אזלינן לקולא; והוסיף שאף שכל היכא דאפשר לברר בקל מבררין – וכאן הלא אפשר לברר אם יש תולעים – מ"מ לעיין נגד השמש, שכך מוצאים את התולעים, "הוי קצת טירחא" (ולא מקרי לברר בקל; אבל לדעת הבית יעקב והשפת אמת [ראה להלן] בכה"ג מקרי לברר בקל, ולכן צריך לבדוק) – ובס"ס לא מצריכים אפילו קצת טירחא. אם כן, כתב הפמ"ג שהתולעים שבקמח רוחשות ונראות ולכן אינן בטלות; וכיצד רואים אותן? על ידי בדיקה רגילה ("קצת טירחא"). ומשמע שאילולי היה ניתן למוצאן בבדיקה כזו, אלא רק בטורח גדול, שפיר היו בטלות (עיי"ש היטב).

גדול או לא היא דווקא כשהוחזק לנגוע, אבל בספק איסור לכולי עלמא מקרי בטל (וכפי שנרחיב להלן). אלא שאיננו צריכים לזאת, כי אחיו הגדול אב"ד בנדין (שו"ת דברי ישכר סי' ס"ח) דחה דבריו הראשונים, וכתב: "והנה מ"ש דהוי כניכר האיסור אף דיש בו טורח... והבאת רא' מתשו' הרשב"א תפ"ה בחטים מצומחות – אדרבא משם רא' דבטל בכה"ג, ומעשים דבכל יום... וע"כ דקיי"ל דבכה"ג חשיב אינו ניכר", והוסיף לדחות ראיותיו, וכתב כנ"ל לגבי הט"ז – מה שאחר כך כתב גם אחיו, ולפי זה נראה שחזר בו מדבריו הראשונים (ועוד ראייה לכך, שבתשובה המאוחרת לא הזכיר התשובה הראשונה, ולא עשה חילוקים, וכשהזכיר תשובת אחיו [בח"ה סי' ט"ז] ודן בדבריו לא השיג על הערתו הנ"ל, ואדרבא גם שם כתב שניכר האיסור היינו שנראה לעין).

ובשו"ת אבני נזר (יו"ד סי' ע"ט), בעניין סינון מים מתולעים, הביא מחלוקת הרמב"ם והרשב"א בחמאה, וכתב שבאפשר לבררו כולם מודים שאסור אפילו כשאינו ניכר להדיא (כגון זבוב במרק), אבל "אותן בארות שא"א לסנן אלא בסודר, שהדבר משתהה זמן רב, יש לצדד להרשב"א"; כלומר, כיוון שזהו טורח גדול לסנן כך, חשיב כאי אפשר לבררו ובטל מדאורייתא, ורק מדין בריה אסור. ואם כן הוא הדין בתולעים במאכל שאפשר למוצאן ולהסירן רק על ידי טורח גדול – שבטלות מדאורייתא. ואף שבסוף דבריו נטה האבני נזר לחשוש לדעת הרמב"ם, ובסי' פ"א כתב שהסכמת כל האחרונים כרמב"ם (אף כי סיים לצרף שיטת הרשב"א כספק), פשוט לענ"ד שזהו דווקא במים וכדומה, שהתולעים ניכרות בהם לעין בהדיא בלי שום טורח (על ידי שמשים אותם כנגד השמש, וכשו"ת חבלים בנעימים ח"ה סי' ט"ז הנ"ל), ובדומה לחמאה – מה שאין כן בירקות, שהחרקים חבויים בתוכם ואינם ניכרים לעין אלא על ידי טורח גדול, ובכה"ג ודאי לרמב"ם לא מקרי ניכר, ובטל. וזה פשוט מכל שכן לסוברים גם בשאר סוגיות (ראה להלן), שטורח גדול לא נחשב כאפשר לברר.

ד. סיוע מדין נאמנות אשה

ראיה גדולה יש להביא לדעת המקילים מדין נאמנות אישה בבדיקת ירקות, שנפסק בשו"ע (סעיף י"א) על פי האורחות חיים שאם נמצא אחר בדיקתה "שרץ הנראה לעינים" אסור לאכול מבדיקתה, אבל אם נמצאו "תולעים המתליעים בתוך העלים, שאינם נראים אלא לאחר שליקתן" (בפרי מגדים שפ"ד ס"ק ל"ו מבואר שהוא הדין תולעים קטנים "שא"א להכיר בקל"), מותר להמשיך לאכול מבדיקתה. וביאר שם הלבוש שהטעם הוא "כיון שאינו פשיעה כל כך"¹³. ועתה, אם נאמר שגם חרק זעיר שאינו ניכר לעיניים (היינו

¹³ ובדומה לכך כתב בפמ"ג (שם שפ"ד אות ל"ה) שכיון שאי אפשר למצוא בקלות את התולעים הללו, אנו תולים ששגגה היתה (ולכן לא הורעה חזקת כשרותה כבודקת, ואין לומר שאיגלאי מילתא שעצלנית היא). וזה ע"פ

שמקומו אינו ידוע וטורח גדול למוצאו) נחשב כניכר ואינו בטל מדאורייתא, מה לי חרק גדול ומה לי חרק קטן לעניין נאמנות הבדיקה, הלא אין בדיקה שכזו מועילה להציל מאיסור דאורייתא; ומה שייך לומר שאינו פשיעה כל כך, הרי על כך גופא מופקדת, למצוא התולעים הללו, שאין להן ביטול, ואיך אפשר לסמוך על בדיקתה (ועיין בש"ך ס"ק ל"ה)? אלא ודאי שבכה"ג שהחרק אינו נראה לעיניים ואי אפשר לברר מקומו אלא בטורח גדול, הריהו בטל מדאורייתא, ורק מדרבנן אסור משום בריה – ובזאת לא החשיבוה לאינה נאמנת.

וכן כתב בהדיא בכנסת הגדולה (הגהות ב"י שם אות ס"א), שמה שאנו סומכים על בדיקתה הוא משום שזהו איסור דרבנן, לאפוקי כשזהו איסור דאורייתא – כלומר שבכה"ג מקרי אינו ניכר ובטל מדאורייתא (ולכן אם נמצא חומט, שהוא ניכר לעין, אסור לאכול מבדיקתה)¹⁴. וכן בשו"ת ריח שדה (סוף סי' ח') הוכיח מעניין זה, וממה שעצם הבדיקה במיעוט המצוי היא מדרבנן, שלא תיקנו אלא "שיבדוק יפה עד מקום שידו מגעת, ובהכי ניחא נמי" – כלומר שלא צריך טירחא מרובה, כי מדאורייתא בטל. ודייק כנ"ל שההבדל בין חומט לתולעים הקטנות הוא שהראשון ניכר לעיניים ואינו בטל מדאורייתא (עיי"ש). וכן כתב בערוך השלחן (כנזכר, סעיף פ"א), שמדובר כאן בדרבנן, שהרי מדאורייתא בטל ורק משום בריה אסור. וכן כתב גם בשו"ת בית שלמה (יו"ד סי' קנ"ו), ש"אין כאן רק איסור דרבנן, דהא מן התורה בטל בסמ"ך, ואין כאן רק חשש משום דבריה אין לה ביטול, וזה רק מדרבנן בניהון דידן" של בדיקת אישה. ומבואר בפשיטות שכל אלה סוברים כמקילים. ולפי המחמירים לא יצוייר זה כלל, שהרי אם האשה יכולה למצוא בבדיקה זו שיש בה טורח גדול, אין זה דרבנן אלא דאורייתא; ואם כן כל שאפשר שעל ידי הבדיקה ימצאו תולעים – שאם לא כן למה יבדקו – עתה לפי המחמירים חוזר העניין להיות דאורייתא, ושוב אין לסמוך עליהן? ! ולכאורה נמצאה ההלכה בשו"ע פשוטה כמקילים.

הפר"ת (ס"ק כ"ג), עיי"ש בדבריו וצע"ק לאור שיטתו דלעיל. ואולי י"ל לשיטתו דמיירי בירק שהחשש בו אינו לתולעים קטנות כאלה; אבל דוחק, ומלשון השו"ע לא משמע כן.

¹⁴ ומה שהקשה הפמ"ג (שפ"ד שם) על הכנסת הגדולה, שלכאורה אפשר להכיר האיסור [בקל] ואין כאן ביטול, כתב הבית שלמה (יו"ד סי' קנ"ו) שזה שייך דווקא בקמח וכדומה, ולא במרקחת ופירות; והזכיר שהמהרש"ל והצמח צדק (הקדמון) התירו עשיית מרקחת מפירות אפילו בלי בדיקה, ומה "שלא חששו לגוף התולע משום בריה, ה"ט משום דאף בבישול גרידא יש ספק שמא נימוחו". היינו שכל זה הוא דרבנן. ובסוף קושייתו כתב הפמ"ג: "עמש"ל לאחר יב"ח" – ובפירוש 'מגד שמים' על אתר הסביר שכוונתו לס"ק כ"ה, על מה שכתב הר"ן שצריך בדיקת רותחין כי כל היכא דאיכא לברורי בקל ולתקן ע"י רותחין, מתקנינן. ולפי זה אפשר שכוונת הפמ"ג ליישב שכאן לא מקרי לתקן בקל, ולכן שפיר בטל (וכנ"ל בהערה 12).

ה. עיקר המחלוקת – כשיש ודאי איסור

אמנם, דין נאמנות אישה הנ"ל הריהו מוסכם גם על המחמירים דלעיל (ראה לדוגמא חכמת אדם כלל ל"ח סעיף כ"ה), ובאמת יש בו הסברים נוספים, אבל בכל זאת יקשה לשיטתם מן המבואר לעיל, וכיצד יתיישבו לדידם שני הדינים יחד?

אכן נראה שיש לערוך חילוק יסודי יותר במחלוקת זו לעניין גדר הביטול מדאורייתא. הנה לכאורה יש לתמוה, בין לדעת הסוברים שדבר שניתן למוצאו על ידי בדיקה רגילה (שיש בה טורח מועט) חשיב ניכר ואינו בטל מדאורייתא, ומכל שכן לדעת הסוברים שאפילו אם אין למוצאו אלא בבדיקה שיש בה טורח מרובה, חשיב ניכר – אם כך, כיצד התירה התורה לאדם לאכול בלא בדיקה פירות הנגועים בתולעים במיעוט המצוי? וכי מפני שאך בקצת מן הפעמים הוא יעבור בשגגה על האיסור החמור של אכילת שרצים, ולא בכל הפעמים, יעשה הדבר להיתר? ¹⁵ ואמנם מעיקר דין תורה אנו סומכים בכה"ג על ש"כל דפריש מרובא פריש" (ולכן מדאורייתא מותר לאכול בהמה בלי לבדוק כלל, וראה רש"י חולין י"ב ע"א ד"ה פסח), אבל וכי שייך לומר זאת במקום שהאיסור הריהו ניכר? ומאידך איך אפשר שתחשיב התורה זאת כדבר הניכר, כאילו הוא גלוי לפני האדם?

אלא ודאי, לענ"ד, שבמציאות של ספק אם יש כאן תולעת או לא (והיינו ספק חזק, לאפוקי אם הוחזק בחציו או ברובו), לא שייך כלל לומר שיהיה אופן של ניכר האיסור ואינו בטל, אם לא שרואה אותו לנגד עיניו או מרגיש בו באופן אחר (ואז ממילא אינו ספק). ואין לך ביטול מדאורייתא גדול יותר ממציאות של ספק אם יש כאן איסור כלל, ובאופן שאם הוא כאן יש רוב כנגדו ¹⁶. ורק חכמינו ז"ל הצריכו בדיקה גם בזאת, כסייג לתורה – שכן אם יתרגל אדם לאכול בלי בדיקה בספק המותר, עלול לבוא לאכול בלי בדיקה בספק האסור – וכן כדי להרחיק את ישראל מאכילת שרצים, אפילו באופן שיש היתר

¹⁵ ואולי באמת זו סברתו של החו"ד, שכתב במקור חיים (או"ח ריש סי' תל"א) שיש חיוב מדאורייתא לבדוק פירות שדרכן להתלעלע במחומר; ובדומה לדעת מקצת פוסקים שבדיקת הריאה חיובה דאורייתא. וראה מה שתמה במשכנות יעקב (יו"ד סי' י"ז ד"ה וע' סי' צ"ח) גבי אפשר לברר.

¹⁶ ואדרבא מצד החזקה יש להכריע שאין איסור; וראה במשך חכמה (שמות י"ג י') שכתב: "וגם אם אחד מני אלף יאכל טריפה, לא תתיחס זה לעבירה כלל". מיהו גם בזאת יש לחלק בין ספק שנסתפקנו מעיקרא אם היה כאן איסור, לבין כשודאי היה כאן איסור אלא שעל ידי פעולה כלשהי נעשה קיומו לספק – שבכה"ג לדעת הכו"פ וסיעתו עדיין מקרי ניכר כל שאפשר למוצאו על ידי בדיקות נוספות; וי"ל לשיטתם שלא בזה התירה התורה בלי בדיקה, כי הרי לא שייך בכה"ג לומר "כל דפריש".

וביטול מן התורה; ודבר מעין זה אנו שומעים (בסי' ק"ב) לעניין דבר שיש לו מתירין, שאינו בטל כי עד שתאכלנו באיסור, כלומר על ידי ביטול, תאכלנו בהיתר מרווח¹⁷.

ואחר כתבי זאת מצאתי מעין הדברים האלה ביד יהודה (יו"ד סי' ס"ט ס"ק ס"א), שדן בעניין "אפשר לברר" לגבי דין ביטול, וחילק שבמקום שספק אם יש איסור ויש רוב או חזקה או ספק ספיקא להיתר, "שפיר י"ל [דבטל] אף דאיכא לבררו", ואילו במקום שיש ודאי איסור ורק אנו רוצים להתירו על ידי שנתבטל ברוב, "זה דבר שא"א זולת באין אפשר לברר האיסור מתוך ההיתר, אבל באפשר לברר אין כאן תערובות כלל והאיסור עומד בעצמו וההיתר בעצמו... ובמה יתהפך להיתר? ואף מדאורייתא כן הוא". ושב והוסיף ש"כיון דמדאורייתא הוא, פשוט דאין חילוק בין אפשר לברר בקל או ע"י טורח גדול" – היינו כמחמירים דלעיל, ובהדיא אמר כן דווקא כשיש ודאי איסור.

אם כן, נמצא שלא נחלקו הפוסקים בגדר שיעור הניכר על ידי בדיקה שאז אינו בטל, אלא במציאות שנודע לנו שיש כאן ודאי איסור – אם על ידי שראינו או נתברר לנו שנתערב בהיתר (ככל הלכות תערובות), וכן על ידי שהוחזק לנגוע ברוב המקרים, ורובו ככולו (שלרוב הפוסקים מחשיבין ליה כוודאי). ודווקא במציאות ודאית סוברים המחמירים שאם אפשר לברר אפילו בטורח גדול אינו בטל – ולא נחתו לומר כן כשספק אם יש איסור כלל, וכנ"ל. ואף במציאות ודאית, מה שאינו בטל זהו דווקא אם כשמגיעים למקום האיסור אפשר לזהותו בקל (ורק לחפשו קשה).

אבל לדעת המקילים, כאמור, כשאין לברר אלא בטורח גדול שפיר ישנו ביטול מכל מקום, בין בספר ובין בוודאי, ואף כשהטורח הוא בחיפוש; ולאור כל מה שהארכנו לעיל יובן מה שהפוסקים בדורנו אחזו בסתמא כדעת המקילים, שאם אין למוצאו אלא בטורח מרובה נקרא בטל, ולא חשו לדעת המחמירים. כן כתב הגרש"ז אויערבך (שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' ס"א [תניינא סי' ס"ג]) כדבר פשוט, ש"בכה"ג שאי אפשר לבדוק אלא ע"י טורח גדול מאד – שזה ודאי רק מדרבנן...". ובדומה לזה הביא הרב משה ויא בשם הגרי"ש אלישיב ('בדיקת המזון כהלכה' עמ' 135): "שאם אי אפשר להכירו אלא בטורח גדול, בטל בתערובת" ורק מצד בריה אסור (וכן הובא בשמו ב'המעין' טבת תשס"ז עמ' 69, והזכיר הראיה מנאמנות אישה).

¹⁷ והיא הסברה שהביא הרשב"א (בחידושו לחולין ט' ע"א ד"ה אמר), שחיוב הבדיקה במיעוט המצוי הוא כדי "שלא יהא כמעלים עיניו מן האיסור"; וראה גם בשו"ת הריב"ש (סי' קצ"א ד"ה גם), שביאר שהחשש למיעוט המצוי הוא "דוקא היכא דאפשר לעמוד על ספיקו בבדיקה" (אבל אם אי אפשר לבדוק, או א"א לברר הספק ע"י הבדיקה, לא חיישין). וכדברי הגמרא (ברכות ל' ע"א וב"ק פ"א ע"ב), "מהיות טוב אל תקנא רע". וראה עוד להלן (הערה 32).

ו. סיכום, ודין מתעסק

בירק שאינו מוחזק בחרקים אלא הם מצויים רק במיעוט מפרטיו, לא שייכת מציאות של ניכר שאינו בטל מדאורייתא אלא כשרואים את החרקים בעין. אבל אם צריך לטרוח בחיפוש כדי למצוא אם הן קיימות, בכה"ג לכולי עלמא הן בטלות מדאורייתא (עד שימצאן או ירגיש בהן). וזה עיקר גדול בנושא דידן, שכל ירק שאין ודאות שיש בו חרקים אלא רק ספק, הבודק אותו בעין ואפילו בדיקה קלה, הריהו ניצול לכל הדעות מאיסור דאורייתא.

ודבר זה יש לחזק ביתר שאת ממה שהעלה בשו"ת שיבת ציון (סי' כ"ח ד"ה וליישב), שאף על פי שהמתעסק בחלבים חייב חטאת, זהו מפני שנהנה, ואם כן בתולעים שטעמן פגום ואינו נהנה, זהו דבר שאינו מתכוון ומותר; ומה שצריך מכל מקום לבדוק המאכל מתולעים, הוא מפני שאם יודע שהתולעים שכיחות בירק שאוכל ובכל זאת אינו חושש לבדוק ולהסירן, הריהו כמתכוון לאכול גם את התולעים, ואסור. וכן בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ד יו"ד סי' ל"ז) כתב בשם דודו מהר"ש בן החת"ם סופר שאכילת תולעים שנבלעו בתערוכת הרי זה כמתעסק. וכן מהר"י פרידמן בשו"ת הריב"ד (יו"ד סי' ו') האריך בזה בעקבות השיבת ציון וחזק דבריו, ובזה העלה סנגוריה והיתר "בהנך מאכלים [ש] כמעט א"א ליזהר מאותן רחשים (מילבען)", וסיים "דיש כאן צדדים גדולים להיתרא, נמלטו אחב"י בע"ה מחשש איסור, דליתא כאן אפילו איסור דרבנן".

וראה בספר תשובות מנחם (יו"ד סי' כ"ד, דף ל"ג ע"א, ושם ל"ד ע"א) שציטט קטע מתשובת האור שמח אליו, שהאוכל דבר שמסתירות בו תולעים ואינו מתכוון הוי כמתעסק שכן לא נהנה. וכן הורה הגאון הרוגאצ'ובר (תשובות מנחם שם ע"ב, ובשו"ת צפנת פענח [ורשה] ח"א סי' ל"ג) שבכה"ג נחשב למתעסק, ולפיכך כתב שאף שלמי שבא לשאול יש להורות שאסור לאכול פירות שהתולעים מצויות בהם אלא בבדיקה, מכל מקום "לעשות הכרזה וכדומה אין צריך"! וכן בפירושו על הרמב"ם (צפנת פענח, מאכלות אסורות פרק ב' הלכה ט"ו, עיי"ש) דייק ברש"י כשיבת ציון שעיקר האיסור באכילת תולעת הוא כשרואה אותה (או מרגיש בה, היינו יודע על קיומה), "והטעם משום דכיון דאין לו הנאה מהם, רק גזיה"כ דחייב עליהם... וא"כ י"ל דשייך בזה גדר מתעסק דפטור, דכאן לא שייך נהנה"¹⁸.

¹⁸ ובדורנו כתב כן הגר"נ גשטטנר בשו"ת להורות נתן (ח"ו יו"ד סוף סי' ס"ז), שאם לא ברור שיש כאן איסור תולעים, יש לומר שזהו דבר שאינו מתכוון ומותר, ואין זה כהמתעסק בחלבים כי כאן אינו נהנה כלל, שכן אין בהם ממש (וסיים שבא רק להעיר). אולם בתשובה מאוחרת (חלק י"ב סי' ס"א) האריך לפקפק בדברי השיבת ציון בעקבות הגר"מ אריק (שו"ת אמרי יוסף ח"ב סי' ה' אות ב'), ומ"מ עיי"ש מה שסיים.

ואם כן גם מעניין זה יוצא שאחרי בדיקה כלשהי, ואפילו קלה, אזל מכאן בכל אופן שם איסור (על כל פנים מדאורייתא). וכן העלה בהדיא בשו"ת ארץ צבי (ח"ב סי' מ"א) ובחידושו לביצה ב' ע"א), שאכן האוכל תולעת בתערובת בלי דעת הוי כמתעסק ואינו עובר על איסור; והוסיף שמכל מקום ישנה מצות עשה של "והבדלתם" (ראה בחינוך מצוה קנ"ג, וצע"ק), ולכן לעולם חייב לבדוק קודם לכן – אבל ממילא פשוט שאחר הבדיקה אין עוד שום סרך עבירה¹⁹.

¹⁹ עוד בעצם דין מתעסק באכילת תולעים, עיין בשו"ת ערוגת הבושם (יו"ד סי' ע"ח אות ג') במה שפקפק בזה, והגרשז"א הביא כן מהאמרי בינה; ובדורנו הגר"מ שטרנבוך (תשובות והנהגות ח"ד סי' ק"צ) נטה לומר שכל שלא העלים עיניו מהאיסור נחשב בכה"ג למתעסק, אבל העלה צדדים מנוגדים (עיי"ש). וראה גם בשו"ת מנחת שלמה (סי' ו' ד"ה ועיין) מה שנסתפק בזה, והעלה בדומה לשיבת ציון שזהו כמתעסק, בתנאי שאינו יודע בוודאי שיש שם חרק (ואם יודע, שבזה דיבר השיבת ציון – נשאר בצ"ע). וכן העלה בשו"ת חבלים בנעימים (ח"ה סי' ט"ז), שאם אינו כפסיק רישיה שפיר שייך בזה גדר מתעסק. ובדומה לכך האריך בשו"ת הריב"ד (הנזכר), אלא שהוא העלה שהיות שאנו דנים בדיון בריה שהוא מדרבנן, בזה שייך גדר מתעסק אפילו בפסיק רישיה, עיי"ש.

מתי מדובר בספיקא דרבנן

א. מדוע צריך ספק ספיקא

כתב הרשב"א בתורת הבית (בית ג' שער ג' [דף פ"ד ע"א בקצר]), וכמותו נפסק בשו"ע (סעיף ט'), שאם עבר ובישל ללא בדיקה פירות שבמיעוט מצוי מהם יש תולעים, הרי זה מותר משום העמד דבר על חזקתו, ועוד שזהו ספק ספיקא – שמא לא היו תולעים, ואם היו שמא נימוחו בבישול. והר"ן (חולין דף י"ט ע"א בדפי הרי"ף, והובא בש"ך ס"ק ל"ב) כתב בשם הראב"ד, שזה דווקא כשספק אם היו תולעים, אבל אם ודאי היו, אין כאן אלא ספק אחד שמא נימוח, "ומשום חד ספיקא לא שרינן ליה". יש לברר בעצם העניין: מדוע יש צורך בספק ספיקא כדי להתיר? הרי אחרי הכל מאחר שיש ביטול מדאורייתא זהו ספק דרבנן, של בריה, וקיימא לן שכשיש ספק אם היא בריה אזלינן לקולא²⁰ – ולכאורה ספק נימוח או לא פירושו ספק אם זו בריה או לא, ולמה לא אזלינן לקולא בספק זה גם כשהוא לבדו? האחרונים העלו לכך כמה הסברים.

1. **ודאי בריה:** הסבר אחד לכך כתב בשו"ת רב פעלים (ח"ד יו"ד סי' ח') שבכה"ג מקרי ודאי בריה ורק בא ספק מצד אחר; כלומר, מה שאזלינן לקולא כשיש ספק בריה הוא דווקא כשנסתפקנו מעיקרא אם מדובר בבריה, אבל כשודאי היתה בריה ורק עתה אנו מסתפקים אם נימוחה, אין ספק מוציא מידי ודאי (וכה"ג כתב רבי ישועה בסיס באבני צדק יו"ד סי' פ"ד אות ז'), וחז"ל העמידו חומר דין בריה כדין דאורייתא שבספיקו הולכים לחומרא.

2. **אתחזק איסורא:** הסבר שני כתב החכמת אדם (כלל ל"ח סעיף ה'), וכן בבית אדם שער איסור והיתר סי' ל"ז), שדבר המוחזק לנגוע ונתבשל אסור אף בדיעבד, ואין לומר שמא נימוח וספיקא דרבנן לקולא, כיוון שאתחזק איסורא; ורק אם יש ספק ספיקא – כגון שמעיקרא לא הוחזק לנגוע, או שיש ספק נוסף כגון שמא התליע בתלוש ולא פירש – מותר. וכן ביאר בערך השלחן (יו"ד סי' פ"ד אות ד'), שאין להקל בספק נימוח לבדו משום אתחזק איסורא, וכן כתב ביד יהודה (יו"ד סי' ק' בקצר ס"ק י"ז).

²⁰ ראה ט"ז יו"ד סי' ק' ס"ק א', ע"פ איסור והיתר הארוך (כלל כ"ה דין ד'), וכן הסכימו האחרונים; ועיין בכנסת הגדולה (או"ח סי' ק"ס הגהות ב"י אות מ"ב) ובמנחת יעקב (כלל מ' ס"ק י"ט).

3. **עיקרו מדאורייתא:** בדומה לכך כתב בנימוקי הגר"ב (בהגהה ל"ד סי' פ"ד), אלא שהוא חידש שלפי שיטת הרבה אחרונים (פר"ח ומנח"י ועוד) שבדרבנן הולכים לקולא גם כשאתחזק איסורא (וכן בדרבנן ספק מוציא מידי ודאי) – אם כן גם כאן יש להקל. ואכן כך העלה מהר"ש קלוגר (שו"ת טוב טעם ודעת תליתאי סי' קנ"ח), שלדעות הללו היה צריך להקל כאן – אלא שהוא העלה הסבר אחר לאיסור: שכיון שהספק עיקרו מדאורייתא ורק מצד אחר נסתבב לדרבנן, על ידי הביטול, לא דנים אותו כספק דרבנן אלא הולכים לחומרא²¹. וכן כתב לפניו בספר בריכות מים (י"ד סי' פ"ד סעיף א'), וכן העלה באבני צדק (הנ"ל) שם אות י'²².

אולם הפרי מגדים (שפ"ד ס"ק ל"ב) הסביר באופן אחר, שבאמת מדובר בספיקא דרבנן והיה מקום ללכת לקולא, אלא שהספק שמא נימוח איננו ספק שקול כל כך, ולכן אסור; וכן ביאר בשו"ת רמ"ץ (ח"א י"ד סי' ל"א אות ה'), שספק נימוח לבד לא מהני מפני שאינו ספק שקול (ודייק כן בדברי הר"ן בשם הראב"ד הנ"ל), וראה גם בשו"ת בן פורת יוסף (למהר"י ברבי, ח"ג סי' מ'). ולפי זה, במקום שהאיסור הוא מצד בריה, אם יש לנו ספק שקול אפשר ללכת לקולא אפילו בספק אחד, ואפילו באיתחזק איסורא – וכדברי בנימוקי הגר"ב (וכן משמע גם במשב"ז ס"ק י"א, עיי"ש היטב, וכן בס"ק ט"ז). ובתנאי שהספק איננו מנוגד לחזקה אלא הוא מעניין אחר). וכן כתב בצמח צדק (פסקי דינים בתשובה שבסוף סי' פ"ד), שאם הירק נחתך דק ונמעך – אף שלא נתבשל – אזי הספק שמא נימוח הוא ספק טוב,

²¹ אמנם עיין בטוטו"ד שם סי' ר"ט, שהביא הוכחות "דאמרינן ספק דרבנן להקל אף ש[עיקרו דאורייתא] מצד אחר בא לו שהוא מדרבנן, וצ"ע טובא על הפוסקים להיפוך", ושבדברים החשובים שמדרבנן אינן בטלים באלף, אם נולד בהם ספק אף "שהספק נולד בשל תורה ומצד אחר בא לו שהוא מדרבנן, מ"מ אמרינן ספק דרבנן ולהקל"; ולפי זה תמה על מה שכתבו הפוסקים שבודאי חתיכה הראויה להתכבד (וה"ה ודאי בריה) וספק איסור אזלינן לחומרא, ונשאר בצ"ע. וכל זאת ממש בהפך מדבריו בסי' קנ"ח, שם ביאר שודאי בריה וספק נימוחה לא אזלינן לקולא מפני שהספק עיקרו דאורייתא ורק מצד אחר בא לו שהוא מדרבנן, וכתב זאת כדבר פשוט ללא פקפוק, ואף ציין לש"ך (שבסי' ר"ט הקשה עליו). וכן שם בסי' רנ"א ובסי' קנ"ז, ובשו"ת האלף לך שלמה בהשמטות סי' ל"ז, אחז בלא ספק שאזלינן בכה"ג לחומרא (וראה החילוק שהעלה בתניינא סי' קנ"ח ד"ה ועוד – ולא כתב כן בשאר התשובות). וא"כ צע"ג, אף שלמסקנה י"ל בדעתו דאזלינן לחומרא.

²² בספר בן אברהם (אבוקרא, סי' נ' אות י"א) הקשה על דברי הרב בריכות מים, ממה שבבעיא דנחסר איבר כתבו הראשונים להקל כי בריה היא מדרבנן – ולמה לא חשו לכך שעיקרו מדאורייתא? ותירץ שלא מקרי עיקרו מדאורייתא עד שיהא ודאי בריה, ובענייננו מקרי ודאי בריה וספק איסור (כרב פעלים). ואמנם עיין במאמר הרב אליקים שלנגר ב'הליכות שדה' גליון 53 (תשמ"ח, עמ' 15-16), שתהא על דברי מהרש"ק (וסיעתו), מה בין נידוננו לבין ודאי איסור וספק בריה, דאזלינן לקולא אף שעיקרו של האיסור מדאורייתא.

שבדרכנן הריהו מוציא אפילו מידי ודאי²³; ולפי זה התיר בדיעבד כרוב חתוך, שעל העלים שלא נחתכו נמצאו תולעים קטנות הדומות לכרוב (ובצירוף הדעה שבריה בטלה באלף). וכך כתב גם מהר"ש סופר מערלוי בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ד יו"ד סי' ל"ה), שתולעים בתערובות הם עניין דרבנן של בריה, ומה שאין סומכים על ספק אחד שמא נימוח הוא "כי שמא נימוח לא הוי ספק גמור", אבל אם הספק הזה מתחזק, כגון שהירקות נחתכו לרצועות דקות כך שיש צד נוסף לתלות שנימוחו, אפשר להקל.

אמנם בתשובה אחרת (שם סי' ל"ד) כתב ההתעוררות תשובה חילוק, שבתולעים שגדלו בתלוש, אף אם דרכן לפרוש בבישול, אכן יש להתיר משום ספק נימוחו לחוד כי הוא ספיקא דרבנן; אבל כשגדלו במחובר אינו מותר בספק אחד, כי אתחזק איסורא ועיקרו דאורייתא (וכחכמת אדם ומהר"ש קלוגר). אולם אי אפשר לומר כן בדעת הפרי מגדים הנזכר, שדבריו אמורים גם על תולעים שגדלו במחובר (שפ"ד ס"ק ל"ב, עיי"ש), וכך גם באשר לנימוקי הגרי"ב; וכן הצמח צדק לא חילק בין תלוש ומחובר, ואדרבא נראה שעוסק במחובר. ונמצא דעת הפוסקים הללו, שאם יש ביטול מדאורייתא ויש צדדים נוספים המחזקים את הספק שמא נימוח (ולפי נימוקי הגרי"ב גם בלאו הכי), יהיה מותר בנתבשלו בדיעבד אפילו בירקות המוחזקים בתולעים!

ודבר זה פשוט מכל שכן לדעת הגינת ורדים (יו"ד כלל א' סי' י"ח ד"ה ותו), שכתב בפשטות שספק אם נתרסקה או לא הוא ספיקא דרבנן, ולקולא. וכן דעת תלמידו מהר"י זיין (הובאו דבריו בשו"ת משאת משה יו"ד ח"ב סי' ד'), וכן דעת בנו של המשאת משה בשו"ת קול אליהו (ח"ב יו"ד סי' ב', וראה ח"א יו"ד סי' י"ט)²⁴. וביתר פירוש כתב כן מהר"ש גרמיזאן (שו"ת משפטי צדק סי' ס"א), שחידש שבריה קטנה שנפלה לתוך תבשיל רותח, יש ספק

²³ ומה שהבאנו לעיל מהר"ן בשם הראב"ד, שכשנמצאו כמה תולעים בתבשיל אין לומר שמא נימוחו ומותר, ביאר הצ"צ על פי הפר"ת (ס"ק כ"א) שזהו משום שבכה"ג הספק נימוח הוא גרוע מאד, כי התולעים שנמצאו היו שלמות ולא נימוחו, וא"כ הוחזק התבשיל בתולעים שלא נימוחו בבישול (וראה בערוגות הבושם, יו"ד סי' פ"ד אות ח', ובעצי העולה אות י"ג). ובכך מתורצת קושיית הגר"ע יוסף על המהר"ש גרמיזאן, עיין בשו"ת יביע אומר (ח"י יו"ד סי' נ"ח עמ' ש"ע), וכן קושיית הבן אברהם (הנזכר) על הקול אליהו. ואמנם אין לחדד שלשון הראב"ד דוחקת הסבר זה, ומשמע יותר כחכמת אדם ומהרש"ק וסיעתם, שאין להתיר בספק אחד אף כשאינו גרוע.

²⁴ ועל דבריו בח"ב חלק הרב פעלים. ובספר בן אברהם (שם) דייק כגינת ורדים בדעת כנסת הגדולה, שדווקא בודאי בריה וספק איסור דאורייתא מחמירים, אבל כשהוא ספק דרבנן מקילים; אולם כתב שזה היפך דברי הפוסקים שגם בכה"ג אזלינן לחומרא. וכתב להוכיח כן מהשו"ע (סי' ק' סעיף ב'), שבריה שנתבשלה עם היתר, אם אינו מכירה הכל אסור (ולא מקילים שמא נימוחה); אולם לענ"ד אין מכאן הוכחה, כי י"ל דשם מיירי לאכול הבריה עצמה (הדומה לשאר החתיכות) או כשלא שייך ספק שמא נימוחו, וכמו גיד הנשה (שבסתמא אינו נימוח בבישול) – והלא לכל אורך סעיף זה דיבר בהדיא על גיד הנשה. ומ"מ אף הבן אברהם סיים (בסוף אות י"ב) לצרף דעת המקלים עכ"פ כספק.

שמה נימוחה, וזהו ספיקא דרבנן ולקולא – והתבשיל מותר. וביאר שמה שכתב השו"ע (סי' ק' סעיף ג') על פי הרשב"א שקדירה שנפלה לתוכה בריה ונאבדה הכל אסור, זה מיירי כשאפשר למצוא את הבריה, ולכן הכל אסור ואפילו יש אלף עד שיוציא את הבריה; ודחוק כמובן (ופשט הדברים מורה להפך), אבל גם יש לומר שהשו"ע והרשב"א לא מיירי בתבשיל רותח עד כדי כך שאפשר שהבריה נימוחה בתוכו – ולכן אם הבריה נאבדה לגמרי שאי אפשר למוצאה, בתבשיל רותח יש לומר שנימוחה, ומותר. והביאו בשו"ת יביע אומר (ח"י יו"ד סי' נ"ח, עמ' ש"ע), ועל פיו דחה את דברי הרב פעלים (הנזכר), וכתב שאין זה דומה לודאי בריה וספק איסור, כי כאן הספק הוא בגוף הבריה עצמה, ובכה"ג אזלינן לקולא²⁵.

ב. היכן הולכים לקולא בספק אחד

אמנם מרוב הפוסקים משמע בפשטות כחכמת אדם וסיעתו, שבודאי איסור שעיקרו מדאורייתא אי אפשר להקל בספק אחד שמה נימוח אף שעתה הוא דרבנן, וכפשט דברי הש"ך (ס"ק ל"ב) והראשונים בענייננו. ומלבד הנסמן לעיל ראה גם בישועות יעקב (ס"ק ה') ובשו"ת ר' עקיבא אייגר (מהדו"ק סי' פ"ב), ובשו"ת בית שלמה (יו"ד סי' קנ"ד) ובשו"ת חבלים בנעימים (ח"ב סי' מ"א) ועוד. אולם מאידך עולה ברור, לפי כל ההסברים הנ"ל, שאם לא היה כאן ודאי איסור אלא מעיקרא אנו מסתפקים אם יש כאן איסור או לא – ואיסור זה הוא בריה (היינו באופן שמדאורייתא בטל), ואם כן הוא הדין שאנו מסתפקים אם יש כאן בריה או לא – נמצא שזהו ספיקא דרבנן, והולכין לקולא אפילו בלי ספק נוסף שמה נימוח (וכמו שכתב בשו"ת אורי וישעי סי' מ'). אבל לפי הסבר המהרש"ק משמע לכאורה שגם בכה"ג יש להחמיר, שהרי עיקרו מדאורייתא ורק נסתבב לרבנן²⁶.

ויש לדחות הבנה זו בדברי המהרש"ק לאור דברי הש"ך בכללי ספק ספיקא (יו"ד סוף סי' ק"י, אות י"ט, וכמפורש במקורו בדרכי משה הארוך יו"ד סי' נ"ז אות כ"ט), שמה שקיימא לן

²⁵ וא"כ יקשה לכאורה על כל הני אחרונים, מהמפורש בש"ך (ס"ק כ"ט) ועוד פוסקים ע"פ האיסור והיתר הארוך, שבעבר ובישל מותר כשיש ספק נוסף שמה אין כאן תולעים – היינו שעל ספק נימוח לחוד לא סמכין? ונלע"ד ליישב כמו שנכתוב להלן בדעת הרשב"א ע"פ הט"ז והפמ"ג, וכמו שכתבנו עתה ממהר"ש גרמזאן, שהאו"ה דיבר במקום שאפשר למצוא את האיסור וא"כ הוי ניכר שאינו בטל, וממילא אי אפשר להקל בספק אחד כי הוא ספיקא דאורייתא; אבל הני אחרונים מדברים כשודאי יש ביטול מדאורייתא, ואז לשיטתם שפיר אפשר להקל בספק נימוח אם הוא חזק.

²⁶ ועיין במכתב הגרי"ש אלישיב, נדפס בספר 'בדיקת המזון כהלכה' (עמ' 176). ובקוטן דעתי לא זכיתי להבין, איך יתיישב הדבר עם המבואר להלן מש"ך, אם לא שנאמר שהכוונה לאכילתן בלא בדיקה כלל (ואמנם לפי המובא מהגרי"ש א' ב' בדיקת המזון כהלכה' שם עמ' 154, אתי שפיר, שכשאי אפשר לבדוק לא אזלינן לחומרא). ומה שבפרי חדש (ס"ק ל"א) נקט בכך בפשיטות לשון ספיקא דאורייתא, הנה בבית מאיר (שם) כבר תמה על דבריו וכתב שזה "ודאי צ"ע", וכן הקשה עליו בבן אברהם (סי' נ' אות ל"ה).

שבספק דאורייתא שנסתבב לדרבנן אזלינן לחומרא, זהו דווקא כשקיומו של חשש האיסור הוא ודאי, דוגמת ספק דרוסה שנתערבה באחרות; אבל במקרה כדוגמת שתי קדרות אחת של איסור ואחת של היתר, שנפל איסור לאחת מהן ואיננו יודעים להיכן, ויש בקדירת ההיתר רוב כנגד האיסור שנפל, הריהי מותרת כי אפשר שאין בה כלל איסור, ואף אם ישנו הריהו בטל מדאורייתא²⁷. אם כן נראה פשוט שהוא הדין במיעוט המצוי, במציאות שבירק הנמצא עתה לפנינו אנו מסתפקים אם יש בו שום איסור כלל, ואף אם יש בו מכל מקום הריהו בטל מדאורייתא; ומה שאינו בטל מצד בריה, זהו דין דרבנן – ובספק שכזה אזלינן לקולא²⁸.

אמנם לכאורה כל זה קשה מדברי הרשב"א הנזכרים, שאם עבר ובישל (במיעוט המצוי) מותר משום העמד דבר על חזקתו ועוד שהוא ספק ספיקא²⁹ – ואם הוא כדברינו לא היה צריך ספק ספיקא, אלא היה אפשר לסמוך לבד על הספק האחד שמא אין תולעת, שהוא ספיקא דרבנן (שהרי מדאורייתא בטל). אולם נראה לתרץ זאת על פי הט"ז

²⁷ וראה סי' קי"א בט"ז ס"ק ה' ובפמ"ג, שביארו ע"פ הנמוק"י שמפני הספק הקלו שאפילו דברים שאינם בטלים, כדוגמת חתיכה הראויה להתכבד ודבר שבמניין – והוא הדין בריה – אינם צריכים כאן אלא שישים. וראה בכנסת הגדולה (או"ח סי' ק"ס הגהות ב"י ס"ק ל"ג) שחזק דברי הש"ך, וכן הסכימו הפר"ח (כללי ס"ס אות ח') והחיות דעת (אות י"ט) והמנחת יעקב (תורת השלמים ס"ק ל"ג) והחכמת אדם (כלל ס"ג סעיף כ"ג) וערוך השולחן (אות ד'). וראה גם בפמ"ג (על הש"ך שם) ובספר באר יעקב (למהר"י ברלין, יו"ד סו"ס ק"י).

²⁸ ואף שכל הפוסקים בכללי ס"ס כתבו להחמיר בספק דרבנן אם עיקרו דאורייתא (כבהערה הקודמת), בכ"ז יש סיעה נכבדה מהאחרונים שנקטו להקל גם בזה, ראה בתשובת היד אברהם (נדפסה ביו"ד סו"ס ק"י) שכתב בסופה להתיר גם בספק דאורייתא שנסתבב לדרבנן ע"י ביטול ברוב, והוכיח כן מתשובת הרשב"א (ח"א סי' תפ"ח) לגבי חיטים נשוכות שכיוון שהן בתערובת "הוה ליה לכל היותר ספק בדרבנן". וכן בחקרי לב (יו"ד ח"ב סי' קכ"ט) הביא מהראשונים כו"כ ראיות לכך, וסיים שהוא מפקפק הרבה בכלל הנ"ל "והדברים מורים דבכל גווני אמרינן ספק דרבנן להקל". וכן בשו"ת קול אליהו (ח"א סי' י"ט) האריך בזה להוכיח שיש להקל, וכן מהרא"ל צינץ (שו"ת משיבת נפש ח"ב יו"ד סי' כ"א) כתב לדחות דברי הש"ך והפר"ח ונטה שאף בכה"ג אזלינן לקולא, וכן בספר תוספת ירושלים (יו"ד סי' ק"י סעיף ט') כתב שאף בספק דאורייתא שנסתבב לדרבנן אזלינן לקולא (ולפי כל הנ"ל לכאורה יש להתיר גם בודאי בריה וספק נימוחה, וכמהר"ש גרמזאן). ועיין בדעת תורה למהרש"ם (יו"ד סי' ק"י סעיף ט', עמ' ר"ב) שציין לכס"מ (מעשה הקרבנות פ"ט הי"ג) בשם מהר"י קורקוס, שכתבו בהדיא גבי ספק דאורייתא שנתערב ונתגלגל לרבנן דאזלינן לקולא – אבל העלה שזה דווקא לפי שיטת הרמב"ם שספק דאורייתא לחומרא הוא מדרבנן – וא"כ תליא בפלוגתא אי קיי"ל הכי (וראה גם בדרת"ש יו"ד סי' ק"י ס"ק שע"ד).

²⁹ הפמ"ג (ס"ק כ"ט) כתב שטעם החזקה לבדו לא היה מספיק, כיוון שבריאיה שנאבדה התיר הרמ"א רק בהפסד מרובה – ולכן היה צריך להוסיף גם ס"ס. וחזק דבריו בספר דברי יוסף (רונבורג, ח"ב, סי' תקמ"א [2] אות ד'). ובדומה לזה הסתפק בתורת יקותיאל (ס"ק ט'), לדידן שמחמירים בריאה, אם יהיה מותר בלא הספק שמא נימוח (ולא הכריע לחומרא כשאין רוב איסור). ועיין גם בתורת האשם (כלל מ"ו דין ד' ד"ה וכתב). אבל להלן (ראה הערה 49) נביא הרבה פוסקים שכתבו לחלק בזה בין דין הריאה לדין תולעים, ולפי"ז יש לפשוט לקולא את ספיקו של התורת יקותיאל. וראה עוד להלן (בדין ס"ס שאפשר לברר).

(ס"ק י"ב), שכתב כהמשך לרשב"א להתיר בלא בדיקה קמח שאינו מוחזק בתולעים, וכן שאר פירות המתלעים רק בתלוש, משום ספק ספיקא – שמא אין שם תולעים, ואם יש שמא לא פירשו³⁰. ובפרי מגדים (משב"ז ס"ק י"א) ביאר שמדובר בחשש דאורייתא, שהרי אפשר להכיר את האיסור מפני שהתולעים שבקמח רוחשות ונראות כנגד השמש – ואפילו הכי, כיוון שהוא ספק ספיקא (ובבדיקה יש קצת טורח) אינו חייב לבדוק³¹; ומשמע שבעניין דרבנן, היינו במקום שהתולעים (אם ישנן) אינן ניכרות, יהיה מותר לכתחילה גם בספק אחד. וכך דעתו של הכרתי (ס"ק י"ט), שכתב בעניין בישול ירקות שספק אם יש בהם תולעים הניכרות: "וגם, לאחר בישול אי אפשר להכיר התולע או להסירו, ומהתורה בטל, רק מדרבנן בריה לא בטלה, וא"כ יש להקל בשל דרבנן" – ומשמע שאין צורך אפילו בספק נוסף שמא נימוח, עיי"ש היטב.

לאור זאת נראה איפוא לבאר שהרשב"א הוסיף ספק ספיקא, ולא רק ספק אחד, משום שדבריו (כמו דברי שאר הפוסקים) מתייחסים גם למקרים שבהם החשש הוא לתולעים הניכרות בקל, ואז זהו ספיקא דאורייתא ואינו מותר אלא בצירוף הספק שמא נימוח וכדומה (וכמו שכתב בעניין דומה מהר"ש גרמיזאן, כנ"ל); וזה מבואר ממה שסיים "כל שיש בו שני ספיקות אפילו באיסורי תורה הולכין בו להקל" – כלומר, אפילו תחשוש

³⁰ וזהו כפסק הרמב"ם (מאכלות אסורות פ"ב הלכה ט"ו), "פירות שדרכן להתלע כשהן מחוברין לא יאכל עד שיבדוק", והביאו הרשב"א. והיינו שאחר י"ב חודש, או כשדרכן להתלע בתלוש, אינו חייב לבדוק; וכך גם דעת ריא"ז (על הרי"ף דף כ"ג ע"ב), והמאירי (דף נ"ח ע"א ד"ה קולא, וראה מגן אבות סוף עניין י"ב), והחינוך (מצוה קס"ג), והמגיד משנה (מאכלות אסורות פ"ב הלכה ט"ו), שכתב כן בשם הרמב"ן. ואמנם בש"ך (ס"ק כ"ו) הקשה שמתורת הבית הקצר מוכח שאף אחר י"ב חודש צריך בדיקה – וכוונתו למה שנאמר שם "הבא לבשלו בלא בדיקה כיצד הוא עושה... ויראה לי שאסור לעשות כן בכל שנים עשר חדש" – אבל הרשב"א לא כתב זאת בלשון חיוב, וגם אינו מבורר במפורש; ובארוך לא הזכיר מזה, וכתב בהדיא שאין צריך בדיקה, וכן כתב בקצר עצמו קודם לכן, וכן עולה מתשובתו בח"א סי' קי"ג, עיי"ש; ומה שהזכיר הבדיקה בצוננים בחידושי לחולין (נ"ח סוף ע"א), הנה שם לא הזכיר שזהו אחר י"ב חודש, וכן מייד שב וכתב שמותר בלא בדיקה. א"כ אין לדחוק לשון הרשב"א המשתמעת במקו"א כנגד המפורש מדבריו בכל אתר, וכפי שהבין דעתו המגיד משנה, וגם באורחות חיים (הלכות איסורי מאכלות סוף אות ל"ט) הבין כן בדעתו. ואחריהם הלך גם בשו"ת הרדב"ז (ח"ב סי' תשכ"ג). והכנה"ג בשו"ת בעי חיי (יו"ד סי' קכ"ז ד"ה ומצאתי ואילך) דחה קושיית הש"ך והוכיח שלדעת הרשב"א אין צריך לבדוק אחר י"ב חודש, וראה מה שהוסיף בעקבותיו בספר פרי האדמה (ח"ג, מאכלות אסורות שם). וכן בצמח צדק (פסקי דינים יו"ד סי' פ"ד ס"ק כ"ו ד"ה כתב) דחה כנ"ל קושיית הש"ך, וכן האריך בספר דברי יוסף (ח"ב, סי' תקמ"א [2] אות א'-ד').

³¹ ואפשר שלא נחלקו הפוסקים כאן בעצם הדין – שבספק ספיקא אין צריך לברר אלא בקל, אבל אם יש טורח אין צריך לבדוק – אלא רק נחלקו מהי בדיקה שאין בה טורח: שלדעת הפמ"ג לבדוק את הקמח נגד השמש מקרי בדיקה שיש בה קצת טורח (וכן אחז אחריו בדברי יוסף, ח"ב סי' תקמ"ח [3]), ולאידך מקרי בדיקה קלה, וכמו שכתבנו לעיל (הערה 12) מהבית יעקב ושפת אמת. וא"כ אין להקשות על הט"ז ממה שנפסק בשו"ע (סעיף ח') ליתן בצוננים אחר י"ב חודש, כי י"ל שזה מקרי בדיקה קלה. וזה עצם תירוץ הפמ"ג.

לאיסור הניכר שאינו בטל מדאורייתא, מכל מקום בספק ספיקא הולכין להקל³². ובהכרח לבאר כך בדברי הרשב"א, כי הלא כפי שנראה להלן בדין מיעוט המצוי, עצם חיוב הבדיקה הוא רק לכתחילה, וכשאי אפשר לבדוק מותר בלי שום צורך בצירוף ספיקות. ולכן כשברור לנו שהתולעים אינן ניכרות, והן בטלות מדאורייתא, באמת די בדיעבד בספק אחד – שמא אין כאן איסור כלל³³.

אמנם על דברי הט"ז גופא הקשו המנחת יעקב (כלל מ"ו ס"ק ז') ותורת יקותיאל (יו"ד סי' פ"ד ס"ק ז') ומשכנות יעקב (יו"ד סי' י"ז), וכן בספר בית האוצר (יו"ד שם, דף ל"א ע"א), ממה שנפסק בשו"ע (סעיף ח') שגם אחר י"ב חודש צריך בדיקה לכתחילה, כלומר שאף כשהחשש הוא לתולעים שגדלו בתלוש, צריך בדיקה; אך כבר יישב קושייתם זו בצמח צדק (פסקי דינים יו"ד סי' פ"ד אות כ"ו, ד"ה כתב), עיי"ש, וגם בפרי מגדים הנזכר העלה תירוץ אחר לזה, וראה עוד בספר דברי יוסף (רוזנבורג, ח"ב, סי' תקמ"א [2] אות ה'-ו') שהאריך לקיים דעת הט"ז ולדחות דברי החולקים³⁴. ובפלתי (ס"ק ז', וס"ק י"ד בכרתי)

³² ואף שביארנו לעיל שבמיעוט המצוי לא שייך לומר שהאיסור ניכר אם לא שרואהו ממש בעין, מ"מ חוששים לכה"ג שהרי קיי"ל דכל היכא לברר בקל – מבררין, ולא סומכים על היתרים, והוא גופא הטעם שהתקינו חז"ל בדיקה במיעוט המצוי. וכעין זאת ראה דברי רבנו ירוחם (תולדות אדם וחוה נתיב ט"ו חלק ה' אות כ"ז) לגבי בדיקת ירקות שהתליעו בתלוש, ש"אף על פי שנימוחים ובטלין, לכתחלה צריך לעשות להם תקנה בכל מה שיוכל; וכמו שדימינו זאת לעיל לדבר שיש לו מתירין, וכן כתב בנחלת צבי (סוף סי' ק"י) שהרשב"א מצריך בדיקה מטעם "עד שתאכלנו באיסור" וכו' (וראה גם המובא ב'בדיקת המזון כהלכה' עמ' 154 בהערה).

³³ ומה שהצריך הרשב"א בדיקה לכתחילה אפילו בעבר ובישל, אף שכבר ישנו ספק ספיקא ומותר, י"ל שזהו מפני שבעבר על ההלכה ובישל בלא בדיקה הצריכוהו שמכל מקום לא ייפטר מבדיקה, גם בדיעבד, כדי שלא יצא חוטא נשכר; וכמו שכתב על זה החת"ס בתשובה (יו"ד סי' ע"ז), שאם לא כן "מה הועילו בתקנתן, כל אחד יבשל בלי בדיקה" (וראה בב"ח יו"ד ריש סי' ל"ט ובש"ך שם ס"ק ח'), שכתבו שמה שמחמירים בנאבדה הריאה הוא מטעם זה, שאל"כ מה הועילו חכמים בתקנתם כל אחד ישליך הריאה בלי בדיקה; וראה שו"ת כתב סופר יו"ד סי' מ"ד ד"ה ולהשקיט). ויותר י"ל דהרשב"א אזיל לשיטתיה שגם בס"ס אם אפשר לברר מבררין (וכמו שהעיר בספר דברי יוסף ח"ב, סי' תקמ"א [2] אות ו'), וא"כ לשיטת תרוה"ד ושאר הסוברים שבכה"ג א"צ לברר, ה"ה כאן (ותבאר המחלוקת להלן בדין מיעוט המצוי), אם לא שנאחו בסברת החת"ס הנ"ל.

³⁴ ומלבד זאת ומה שהוספנו לעיל (בהערות הקודמות), הלא עצם הבדיקה אחר י"ב חודש, אף שכתבוהו הרא"ש (חולין פ"ג סי' נ"ג) והר"ן ועוד ראשונים והובאה בשו"ע, עדיין רפויה היא, כי לדעת הרמב"ם ורמב"ן והמאירי וחינוך ורי"ז ומגיד משנה ואורחות חיים (וכן הוא בכלבו סי' ק"א) ודאי אין צריך בדיקה זו, וכן נראה ברור בדעת הרשב"א (כנ"ל הערה 30), ואפשר שכן דעת עוד ראשונים שהעתיקו דברי הרמב"ם ולא הזכירו בדיקה בתלוש (ראה לדוגמא באגודה, חולין אות ע"א), וכן משמע בדעת רבינו יחיאל מפריז שנכתב בשמו בסתם "שיש להחיר מיני קטניות לאחר י"ב חדש, וכ"כ במיימוני" (איסור והיתר [המיוחס לרבינו ירוחם אבל הוא לתלמיד רבינו פרץ], סי' נ"ד).

ומהח"ס (הנזכר) משמע שעיקר הדין כרמב"ם שאין צריך בדיקה בתלוש, וכתב שאף שראוי להחמיר ולבדוק אין לאסור לרבים. ובשפת אמת (שלהלן) העיר שאף השו"ע כתב תחילה לשון הרמב"ם, מבלי להשמיט המילים "כשהם מחוברים", ואח"כ כתב לשון הרא"ש בבדיקה אחר י"ב חודש; וחילק

תמה על פסק הט"ז מפני שלדעתו קרוב לוודאי שהתולעים שבקמח פירשו, וראה גם בעצי לבונה (יו"ד סי' פ"ד), אבל בשפת אמת (ח"ד, יו"ד סי' פ"ד סעיף ה'-ט') ביאר היטב דברי הט"ז, ועל פי ביאורו מתיישבת קושיית הפלתי (וכן תירצה בדברי יוסף שם) ³⁵.

ומלבד אלה גם בכנסת הגדולה (הגהות ב"י ס"ק מ"ז) קיים דעת הט"ז שבתלוש אין צריך בדיקה (וראה מה שכתב בעקבותיו בשו"ת בית דוד, סלונקי תצ"ד, ח"א יו"ד סי' כ"ה), וכך גם בהגהת חידושי הגרשוני (על הט"ז ס"ק י"ב) ובספר באר אברהם על יו"ד (שקלוב תקמ"ג, סי' פ"ד אות י"ח), וכן בבן אברהם (אבוקרא, סי' נ' אות ל"ג-ל"ד) האריך בזה וקיים דעת הט"ז. וכבר בשו"ת הרדב"ז (ח"ב סי' תשכ"ג) פסק שאחר י"ב חודש מותר לכתחילה בלי בדיקה מטעם ספק ספיקא. וכן בשו"ת בית אפרים (יו"ד סי' ו' ד"ה עוד) כתב בדומה לט"ז שבספק ספיקא אין צריך בדיקה כלל (וראה להלן במחלוקתו עם המשכנות יעקב), וכן בשו"ת נחלת אבות (סי' ל"ג) האריך לברר שבספק-ספיקא גמור אין צריך בדיקה כלל (ונרחיב בזה להלן), ולכן במקום ובזמן שברוב המקרים אין תולעים בקמח (מה שלא היה בזמנו), פטור מבדיקה. וכן נראה מהכתב סופר (יו"ד סי' מ"ז), שבחשש לתלוש אין צריך בדיקה מטעם הנ"ל, וראה גם בעצי העולה (סי' פ"ד סוף אות י"ד). ובכף החיים (ס"ק ס"ג) הביא שגם לחם הפנים ושולחן גבוה וזבחי צדק אחזו בדעת הט"ז, וכן פסק הוא.

לסיכום, נמצא שאין יסוד ברור להכריע נגד דעת הט"ז, המיוסדת על גדולי הראשונים, והרבה אחרונים קיימו דבריו. ואמנם בעניין בדיקה לכתחילה יש לנהוג כפשטות פסק השו"ע, ולבדוק גם פירות שדרכם להתלע בתלוש – ובפרט שהבדיקה בדרך כלל אינה כרוכה בטורח רב. מלבד זאת, הדרך שבה אפשר לברר אם התולעים ניכרות ואין להן ביטול היא על ידי בדיקה בעין, ולכן מכל מקום יש לעשות בדיקה רגילה. אבל לאור כל המבואר לעיל, במקום שיש ספק אם יש כאן כלל איסור, ואי

שבמחברים צריך בדיקה בתוכם, ואילו בתלושים צריך בדיקה רק לתולעים שבחוץ (וכש"ך ס"ק כ"ג), היינו שודאי פירשו וא"כ הוי חד ספיקא; וכן ביארו הכו"פ והתורת יקותיאל, עיי"ש.

³⁵ וגם בשו"ת בית שלמה יו"ד סי' קנ"ד האריך ליישב דברי הט"ז, ואמנם הסיע שיטתו לעניין אחר, וכן סיים שכבר פשט המנהג להחמיר (וראה בהדרת זקנים יו"ד שם סעיף ה', ח', ובשערי דעה למהר"א לעז, שם אות ג'). ועל פי דבריו כתב בשו"ת שבט הלוי (ח"ז סי' כ"ד) שאין להתיר קמח בלי בדיקה, כי לפי ביאור הבית שלמה דברי הט"ז שייכים רק בתולעים קטנות ביותר, ו"בדורינו מי יהיה בקי בין קטנים ביותר לבינונים וגדולים במכת המילבן". ומאידך ראה דברי הגר"ב קונשטט בשו"ת יענה ברוך (סי' כ"ו), שכתב לסמוך על הט"ז בשעת הדחק. ובספר שורש מיעקב (יו"ד סי' פ"ד אות א') כתב שבשעה"ד כגון בערב שבת שהזמן קצר, אף למחמירים מותר לבשל בלי בדיקה דברים שדרכן להתלע בתלוש, ואחר כך קודם האכילה יברור מה שביכולתו. ומה שבגמרא (ס"ז ע"א) חששו בסינון שיכר, אף שלכאורה הוא ס"ס (ראה אהל יצחק יו"ד סי' ה'), י"ל כמו שכתב הבית אפרים (יו"ד סי' ו' ד"ה עוד), שעל ידי הסינון קרוב לוודאי שהתולעים יפרשו, וא"כ הוי רק ספק אחד.

אפשר לבדוק (אלא בטורח גדול) או שהבדיקה אינה יכולה לברר לגמרי, באופן שברור שאם ישנו הריהו בטל מדאורייתא – נלע"ד פשוט שמותר לכתחילה (ויבואר עוד להלן).

אמנם זהו דווקא כשיש ספק איסור, אבל כשיש ודאי איסור ורק ספק אם נימוח, רוב הפוסקים הכריעו שאין להקל בספק אחד אף כשיש ביטול מדאורייתא, אם מפני שאתחזק איסורא ובעיקר מפני שיסודו מדאורייתא ורק נסתבב לדרבנן, וכן פשט דברי הראשונים בענייננו וכמו שהסכימו הש"ך ורוב הפוסקים בדיני ספק ספיקא. ומכל מקום דעת הפוסקים שמקילים בזה, ובהם מגדולי האחרונים, ניתנת להצטרף כסניף לחיזוק ההיתר כשיש צדדים נוספים להקל.

מיעוט המצוי והגדרתו

א. בדיקה מחשש לספק איסור

עתה נבוא לדון בגדר "מיעוט המצוי" החייב בדיקה. כידוע, בדין זה נחלקו הבית אפרים (יו"ד סי' ו') והמשכנות יעקב (יו"ד סי' ט"ו [ובמהדורה החדשה: ט"ז-י"ז, וכן להלן]), שלדעת הבית אפרים חיוב הבדיקה במיעוט המצוי הוא דווקא כשהדבר המצוי הוא ודאי איסור, כגון "בפרי שהרחש מצוי [=במחובר], שאם לא יבדוק ויאכל כך חוששים למיעוט שמצוי הרחש בזה, ובודאי איסורא קאכיל"; אבל אם הדבר המצוי הוא רק חשש איסור, הבדיקה אינה חובה מעיקר הדין, כל שאין חזקת איסור. והמשכנות יעקב חלק עליו לחומרא, והעלה שאף כשהמיעוט הוא ספק איסור יש חיוב לבדוק; והאריך מאד לברר את סוגיית מיעוט המצוי מכל צדדיה ולהוכיח כנ"ל, שיש לחשוש גם למיעוט המצוי של ספק איסור. ומהרי"א חבר (שו"ת בנין עולם יו"ד סי' י"ד) דן באותו נידון מעשי שנחלקו בו הני גדולים, והביא דברי המשכנות יעקב ונטה כמוהו לעניין הצרכת הבדיקה לכתחילה; וכן הערוך השלחן (יו"ד שם סעיף ג') התייחס לנידון זה, וכתב לחומרא שלא כבית אפרים, לחשוש למיעוט המצוי אף שהוא ספק איסור (וראה גם בשו"ת לבוש מרדכי לגרמ"מ עפשטיין, סי' נ' אות א').

אולם בשו"ת צמח צדק (שניאורסון, יו"ד סי' מ"ז) דן בעצם העניין, וביאר תחילה באורך (באות ו'-ז') שלא כבית אפרים, שרק במיעוטא דמיעוטא של איסור אין לחוש, אבל בסוף דבריו (אות ח') הביא לו ראיה מהגמרא שבכל ספק ספיקא אין צריך לברר כלל ואפילו כשאין טורח בדבר, וסיים "וא"כ יש לקיים תשובת בית אפרים הנ"ל", כל שיש גם חזקה בנוסף לספיקות; ואף שירא שמיים ראוי שיחמיר לעצמו, "מ"מ המיקל כדעת תשו' בית אפרים כ"ג יש לו על מה לסמוך" (אות ט'). וראה בסי' י"ט מה שכתב בנידון (המעשי). ובפתחי תשובה (יו"ד סי' ל"א ס"ק א') הביא בהרחבה דברי הבית אפרים, ובשוליהם ציין למשכנות יעקב, ובעקבותיו בזבחי צדק (שם ס"ק ו') ציטט דברי הבית אפרים ולא השיג עליהם, ואחריו עשה כן בכף החיים (שם).

יותר מהמה, מהרי"א אסאד (בשו"ת יהודה יעלה, ח"א יו"ד סי' ז' ד"ה הן אמת) אחז לגמרי בדעת הבית אפרים, שאין צריך לבדוק אלא אם המיעוט המצוי הוא איסור ודאי, וכן העלה בשו"ת בית שערים (יו"ד סי' ס"ד), וכן מהרא"ל הורוויץ (שו"ת הרי בשמים ח"ה סי'

מ"ח ד"ה והנה גם) הכריע בלי פקפוק כבית אפרים שיש לחשוש רק למיעוט מצוי של ודאי איסור. ואף המהרש"ם בדעת תורה (יו"ד סי' ל"ט בפתיחה אות א') הביא דברי הבית אפרים והורה כמותו, והביאו שוב בתשובותיו (ח"ב סי' נ"ג, וראה גם ח"ג סי' ר"ל, ועיין בשו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' ס"ה במה שפקפק בדבריו) וכתב בעקבותיו "דבדבר שהוא רק ספק טרפה גם במיעוט המצוי א"צ לבדוק. ומזה הבאתי רא' דיש סרכות שהם ודאי טרפה, ע"ש, וה"נ בזה דכמה פוסקים מתירים לגמרי א"צ לבדוק, ומותר להעלים עין". וכן כתב לפניו הגרמי"ל זילברברג מקוטנא (שו"ת זית רענן יו"ד הלכה י"ב סי' א' אות ב', ועיין בשו"ת מחנה חיים ח"ב יו"ד סי' כ"ג), שמה שהצריכו חכמים בדיקת הריאה הוא מפני שיש מיעוט מצוי של ודאי טריפות (אבל אם המיעוט המצוי היה רק של ספק טריפות, לא היו מצריכים לבדוק), וכן בשו"ת רמ"ץ (ח"א יו"ד סי' כ"ו) העלה שבחשש לספק איסור אין צריך לבדוק, מטעם ספק ספיקא, וכל דבריו כבית אפרים. ואחריהם ראה גם בשו"ת שרידי אש (ח"ב סי' ד' אות י"ג) ובשו"ת ויען יוסף (ח"ד יו"ד סי' י"ח) שאחזו כבית אפרים. ובדורנו הגרי"י פישר (אבן ישראל ח"ב, הלכות שחיטה פ"ז הלכה ט') כתב שהיות שחיוב הבדיקה הריהו מדרבנן, אף במיעוט המצוי של ודאי איסור, אם כן יש להכריע לקולא כבית אפרים. וראה גם בשו"ת משנה הלכות (ח"ז סי' צ"ט) שהאריך לקיים דעת הבית אפרים. ואם כן להלכה, על אף שדעת הערוך השלחן להחמיר, נמצאו דברי רוב האחרונים בעניין זה שלא כמשכנות יעקב (ובספיקא במילתא דרבנן אזלינן לקולא. וראה להלן שבמקום טורח לא נחלקו שאין צריך בדיקה).

עוד בדורנו, הגרי"נ רוזנטל בספר משנת יעקב (כרך קדושה, הלכות מאכלות אסורות, פרק ח' הלכה י"ט אות ה') דחה דברי הרוצים להסתמך על המשכנות יעקב ושיעורו לעניין חשש לפירות ערלה בשווקים ולאסור אם במין מסויים החשש הוא ל-10% ומעלה (כמו שמפורסם בשם הגרי"ש אלישיב, וראה הערת הגרי"מ אהרונסון ב'הליכות שדה' 42 עמ' 7 שכתב כגרי"נ רוזנטל), כי אף המשכנות יעקב לא דיבר אלא לכתחילה כשאפשר לבדוק, כמו בטריפות (שהרי הבהמה לפנינו), ולכן לא סומכים על רוב – מה שאין כן בפירות, שאינו יכול לברר על פרי בשוק מהיכן בא. ובאמת מפורש כן בשו"ת הריב"ש (סי' קצ"א), שאם אי אפשר לעמוד על ספקו בבדיקה, מותר. וזה עיקר גדול, שכל החשש למיעוט המצוי אינו עניין לאיסור האכילה, אלא לחיוב הבדיקה – שכיוון שהדבר מצוי תיקנו חכמים לבררו היכא דאפשר (כמו שכתב הגר"צ שטרנפלד בשו"ת שערי ציון ח"א סי' י"ז, ענף א' אות ז' ד"ה וגדולה) – וממילא לכתחילה לא יאכל עד שיבדוק, אבל בכל גווני שאי אפשר לבדוק, שרי. וראה המפורש בב"ח (יו"ד סוף סי' פ"ו) לעניין דם בביצים, שאף שלדעתו חובה מדינא לבודקן כי קל לברר וגם זהו מיעוט המצוי (ולרוב הדעות אינו מצוי), מכל מקום אם לא בדק לא חוששים והולכים אחר הרוב. ודוק שהרשב"א וכל הפוסקים התירו בעבר ובישל, היינו

אפילו במזיד, ואם היה בכלל מבטל איסור לכתחילה היה צריך להיות אסור לו ולמי שבישל בשבילו (כשו"ע יו"ד סי' צ"ט סעיף ה'. וראה בפרי תואר סי' פ"ד סוס"ק י"ח).

ולענייננו ראה דברי החת"ם סופר (ח"ב יו"ד סי' ע"ז, הביאו בפתחי תשובה סי' פ"ד ס"ק ה', ועיין גם בעצי העולה, חקי חיים אות י"ח), לגבי פירות יבשים שבמיעוטם מצויות תולעים קטנות שביכולת לגלותן רק כשהן רוחשות, כתב שאף שעתה הן מתות ואי אפשר למוצאן, מכל מקום אין לאסור הפירות, כי במיעוט המצוי חיוב הבדיקה הוא רק לכתחילה; ובמקרה כזה יש לתקן מה שאפשר, כלומר לרחוץ היטב, והגם שאין זה תיקון ממש, היות שאי אפשר לבדוק יותר – מותר (ומה שבשו"ת חינוך בית יהודא סי' נ"ו [השני] החמיר בנידון דומה, זהו דווקא כשודאי יש תולעים, ברוב ולא במיעוט, עיי"ש)³⁶.

לסיכום ביניים, נמצאנו למדים שלדעת רוב הפוסקים לא הצריכו חכמים בדיקה במיעוט המצוי אלא כשהמיעוט המצוי הוא איסור ודאי, וכבית אפרים. ואף למשכנות יעקב, חובת הבדיקה היא לכתחילה היכא שאפשר, אבל כשאי אפשר לבדוק הוי כדיעבד, וסמכין על הרוב ומותר.

ב. בדיקה בספק ספיקא

בהמשך לדיון על בדיקה במיעוט המצוי של ספק איסור, יש להוסיף ולברר ביסוד העניין, מה הדין כיש ספק ספיקא וביכולת לברר את הספיקות, האם מותר לסמוך על הספיקות או שלכתחילה צריך לבדוק מה שאפשר; ומלבד מה שהעלינו בזה לכאן ולכאן סביב דעת הט"ז, מצאנו בעצם העניין מחלוקת הפוסקים. בסי' ק"י (סוף סעיף ט')

³⁶ ולפ"ז יש לדחות מה שהרב יואל פרידמן (תחומין' כ"ט, תשס"ט, עמ' 309 בהערה, ע"פ דיונו ב'התורה והארץ' ח"ב עמ' 427-428) נוטה לומר שאם פירות הנגועים במיעוט המצוי נשטפו במפעל כך שהמוצר המוגמר המגיע לצרכן אינו נגוע במיעוט המצוי אלא פחות מכך, הצרכן עדיין חייב בבדיקתו, ואם אינו יכול לבדוק משמע לדעתו שאסור. וזה אינו מכל המבואר לעיל, שאף המשכנו"י לא דיבר אלא כשאפשר לבדוק. וזאת יש להעיר גם על הרב ויא (בדיקת המזון כהלכה' עמ' 121), שכתב שמאכל הטעון בדיקה ואין אפשרות לנקותו באופן מושלם אסור באכילה – ושכח לחלק בין מוחזק כנגוע למיעוט המצוי (אמנם עיין בעמ' 152 לעניין דיעבד). ומה שכתב הרב פרידמן שבאיגרות משה (יו"ד ח"א סי' ל"ה) "מסתפק אם קנייה מבית החרושת נחשבת כדיעבד או כלכתחילה", המעיין בפנים יראה שכתב בלי שום ספק שזהו דיעבד, ורק בעלי נפש "מן הראוי שיחמירו על עצמן להחשיב זה כלכתחילה"; וכשכתב לאסור כדיעבד (ח"ב סי' ל"ה סוף ד"ה הנה), זהו דווקא במציאות שהוחזק לנגוע. וראה גם בשו"ת מנחת שלמה (ח"ב סי' ס"א אות ג', ובהמשך ד"ה מסתבר), שנטה לומר שאפשר למדוד שיעור המצוי כפי המצב שלאחר הרחיצה. ומה שכתב הרב פרידמן במקום אחר ('אמונת עתיד' גליון 38, עמ' 30) שהרשב"א "הצריך את הבישול" כדי להתיר כדיעבד, גם זה אינו, כי הקשר דברי הרשב"א הוא חיוב הבדיקה, ובישול היא פעולה שאחריה אי אפשר, או קשה מאד, לבדוק את הירק (כדברי הכו"פ והחזו"א), ולכן דיבר בעבר ובישל. וכבר ביארנו למה כתב גם ספק נימוח, וראה עוד להלן.

כתב הרמ"א על פי תרומת הדשן שבספק ספיקא אין חובה לברר גם אם אפשר לעשות כן, ומאידך הש"ך (כללי ספק ספיקא אות ל"ה) הביא מהרשב"א שאם אפשר לברר יש לעשות כן, וכן דעתו הוא כל שאין הפסד בדבר³⁷; וכן הסכימו בחוות דעת (בית הספק שם) ובתורת השלמים³⁸, וכן דעת המשכנות יעקב כמוכן (יו"ד סי' י"ז ד"ה ואולם ואילך), וכן כתב בנחלת צבי (שם, ודייק שהרשב"א מצריך בכה"ג בדיקה אפילו בטורח גדול) וראה בהגהות חכמת שלמה למהרש"ק³⁹. אולם מאידך בחידושי בית מאיר (שם) הביא ראייה שהרשב"א חזר בו מדעתו זו, וכן בפתחי תשובה ציין לשער המלך שהאריך לברר שלכל הדעות אין צריך לברר בספק ספיקא ואף הרשב"א חזר בו, והביאו וכתב כמותו בבית אפרים (הנזכר), וכן בבינת אדם (שער הקבוע סי' נ"ד) הביא ראיות שגם לרשב"א אין צריך לברר בספק ספיקא (למעט בדבר שעתידי להתברר ממילא). ובכרתי ופלתי (בית הספק שם) הפך בעניין וכתב שאין ספק של הרשב"א (שכתב בדרך אפשר) מוציא מידי ודאי של תרומת הדשן, והעיקר שמהני ספק ספיקא, וכן בשו"ת נחלת אבות (סי' ל"ג) דחה דברי הש"ך ופסק כתרומת הדשן, וכן בשו"ת עבודת הגרשוני (סוף סי' ק"ו) נקט כמותו שלא צריך לברר כלל כשיש ספק ספיקא, וכן העלה בשו"ת רמ"ץ (ח"א יו"ד סי' כ"ו אות י"א). ובדעת תורה למהרש"ם (על הש"ך אות ל"ה) הביא מתשובת הרד"ך (בית כ"ד חדר ב') שכתב בפשטות שבספק ספיקא אין צריך לברר⁴⁰.

³⁷ וממה שפסק השו"ע כרשב"א שבעבר ובישל לכתחילה יש לבדוק אף שיש ספק ספיקא, אפשר לדייק

שגם בהך סובר כרשב"א, אם לא שנאחז בהסבר החת"ס בזה (ראה לעיל הערה 33).

³⁸ ס"ק מ"ה; ודחה ראיות הש"ך מהרשב"א, אך הביא לו ראייה מהראב"ד ולפיכך סיים כמוהו לבדוק אם אין הפסד. ואולם קצ"ע, שהפנה למנח"י כלל נ"ט (ס"ק ח'), ושם כתב שבקונטרס הספיקות הוכיח שא"צ בדיקה כלל גם כשאפשר לברר, וזהו כשיש טירחה, אבל כשאפשר לברר "בדבור בעלמא" יש לעשות כן גם בס"ס (וכפמ"ג שלהלן). וכעין זה כתב בתורת השלמים סי' קפ"ה (ס"ק א'), וראה גם בסי' קפ"ז (ס"ק י"א) ובמנח"י כלל פ"ז (ס"ק ל"ג). ועוד בסולת למנחה (על אות ל"ה) הביא הפר"ח וכתב שאע"פ שדחה ראיות הש"ך מסכים עמו לדינא, "וכן עיקר" – והלא הפר"ח כתב להתיר בכל מקום ולא הזכיר עניין הפסד. ומ"מ בענייננו כתב (במנח"י סי' מ"ו ס"ק י"ח) ממש כשיטת הרשב"א, עיי"ש. וא"כ צ"ע, ונראה מ"מ שכשיש טורח גדול גם לדעתו א"צ לברר (ראה בדרת"ש סי' ק"י ס"ק רכ"ב).

³⁹ על הרמ"א שם; וביאר בדעת הרמ"א שאם יש בכירור טורח קצת אין צריך לברר, ורק אם אין בו טורח כלל חייב לברר (כפמ"ג שלהלן) – אבל בעצמו כתב שגם בס"ס צריך לברר, ומשמע אפילו כשיש בכך טורח; ואמנם ציין לתשובתו (בשו"ת טוב טעם ודעת תניינא סי' רל"ז), שם האריך להוכיח שדבר שיש טורח לבררו לא נחשב כאפשר לברר (וכן כשיש חזקת היתר). וצ"ב, ונראה שיש לחלק כמו בדעת המנח"י כנ"ל.

⁴⁰ וציין עוד לכתב סופר (יו"ד סי' כ"ז) שכתב שאם הספיקות הם האם יש כאן כלל איסור, גם הרשב"א מודה שא"צ לברר (כל שהספיקות אינם נוטים יותר לאיסור. וע"ע בדעת"ש שם וביו"ד סי' נ"ג אות כ"ב שהביא כמה ראיות שצריך לברר, ולא הכריע). וראה בספר חיי עולם (לבן דורו של הגרעק"א, פנים בהלכה בכללי ס"ס, הלכה מ') מה שבירר בזה והעלה שבס"ס מעליא א"צ לברר. ויש שכתבו חילוקים שונים ליישב יחד דעת הרשב"א ותירוה"ד: בנחלת שבעה (תשובות סי' מ"ט) כתב שמה שצריך לברר בס"ס הוא כשאפשר לבדוק מייד, ובזה גם

ובלבד (י"ד שם) קיים דברי הרמ"א מבלי שינוי, וגם בפרי חדש (כללי ספק ספיקא אות ב', ובקצר אות י"ז) פסק כרמ"א שסומכים על הספק ספיקא לכתחילה אפילו כשאפשר לברר; וכן הסכים בתפארת למשה (על הש"ך) מלבד במקום שיש ריעותא, וכן העלה בחקרי לב (י"ד ח"ב סי' קל"ב) שאין צריך לברר אלא כשיש ריעותא ושאפשר שיתברר למפרע שאכל איסור. ואף בערוך השלחן קיים דעת הרמ"א (בסעיף צ"א וק"י, ועיין בסעיף קי"ז וקצ"ע), וכן דעת הפרי מגדים (על הש"ך שם; וראה גם ביאור הגר"א), שחילק שהרמ"א מיקל כשיש טורח לברר, אבל אם אין טורח כלל (כגון "שאלה בעלמא") גם הוא מודה שצריך לברר; וזה כמו שראינו לעיל בשיטתו (סי' פ"ד משב"ז ס"ק י"א), שאין צריך לברר בספק ספיקא אם יש בכך טורח, ואפילו טורח קל. וכן כתב לפניו בשו"ת בית יעקב (סי' פ"ד) על פי מהרש"ל, שהעיקר הוא שכשיש טורח אינו צריך לבדוק בספק ספיקא וכשאין טורח חייב לבדוק. ומהרש"י חסיד (שו"ת אהל יצחק י"ד סי' ה') כתב שבטורח גדול לא צריך לברר, וכן העלה מהר"ש קלוגר (שו"ת טוב טעם ודעת תליתאי סי' קנ"ח). וכמו הפרי מגדים כתב בשו"ת חבלים בנעימים (ח"א, כללים סי' י"ג אות ז') שאם יש אפילו "קצת טירחא" אין צריך לברר. וכן מוכח בדעת הט"ז, כנ"ל, וממילא בדעת כנסת הגדולה וכל שאר ההולכים בזה אחר הט"ז (וראה עוד בסמוך).

בין כך ובין כך, בפתחי תשובה (שם) הביא מהנודע ביהודה (קמא י"ד סי' נ"ז) ור' עקיבא אייגר (קמא י"ד סי' ע"ז), שכתבו שאף לשיטת הרשב"א, מה שצריך לברר הוא דווקא כשאפשר לברר את שני הספיקות ולא יישאר שום ספק, אבל אם גם אחר הבירור יישאר ספק אחד שאי אפשר לברר, ואזי יהיה אסור מחמת ספיקא דאורייתא, אין זה נחשב כאפשר לברר ובזה לא הצריכו לבדוק כלל. וכן כתב בחוות דעת (על הש"ך אות ל"ה), והאריך בכך הפתחי תשובה בנחלת צבי (שם), וכן העלה הכתב סופר (י"ד סי' י"ד ד"ה ומצאתי). וכן העלה בשו"ת אבני צדק (למהרי"י טייטלבוים, י"ד סי' ז') שמה שהיכא דאפשר לברר מבררין הוא רק מדרבנן, ולכן אם ימצא רק ספק איסור ולא ודאי איסור אין חיוב בדיקה; ובמקום שאי אפשר, סומכים על הרוב. והביא כך מדברי זקנו בשו"ת השיב משה (או"ח סי' י"ג), שמה שאין סומכים לכתחילה על הרוב כשאפשר לברר הוא רק כשאפשר לברר לגמרי ואחר הבירור כבר לא יהיה צריך לסמוך על הרוב, אבל אם גם אחר הבירור יישאר ספק ויוכרע על פי רוב, אין צריך לבדוק. וקיים דבריו בשו"ת

תרוה"ד יחמיר, אבל כשאי אפשר לבדוק מייד גם הרשב"א יקל (ומיהו לפי"ז, בטורח גדול עכ"פ לתרומת הדשן א"צ לבדוק. ועיין ברעק"א שלהלן שנסתפק בזה). והנודע ביהודה (שלהלן) כתב שמה שהצריך הרשב"א לברר, זהו רק במקום שיש חזקת איסור (וכן דעתו), ומאידך הפרי תואר בכללי ס"ס (נדרסו בספרו ראשון לציון, סוף חידושי י"ד, על הפר"ח אות ב') כתב שמה שלא הצריכו לברר זהו רק כשיש חזקת היתר, אבל באיתרע החזקה צריך לבדוק גם בס"ס. ובשו"ת דברי חיים (ח"א י"ד סי' ס"ה) כתב שמה שלדעת תרוה"ד א"צ לברר, זהו רק כששני הספיקות באו לפנינו יחד.

דברי יציב (כרך ליקוטים והשמטות, סי' ב'), וראה גם בשו"ת עצי חיים (יו"ד סי' ח') וכן בשו"ת אבני נזר (יו"ד סי' רכ"ב אות ד'). וכן כתב בדרכי תשובה (שם ס"ק שע"ז) בשם הישועות יעקב, והוסיף (ס"ק שפ"א) בשם ה"ד יהודה שאם מה שיכול להימצא בבדיקה איסורו רק לכתחילה אבל בדיעבד הוא מותר, אין צריך לבדוק⁴¹.

ובתשובות רבי אליעזר גורדון (מהד' ת"ש, סי' י"א) כתב על פי זה לעניננו, לגבי קטניות שבמיעוטן חבויות תולעים, שאם גם אחר שימצאן יישאר ספק איסור – בין אם הספק הוא בדין, שהפוסקים נחלקו בתולעת שגדלה במחובר ולא ריחשה, ובין אם הספק הוא במעשה, כגון שגדלו בתלוש וספק אם פירשו – אין צריך לבדוק ולברר (וראה בהגהות מוהר"א אזולאי על הלבוש, סי' פ"ד אות ה', בשם מהריק"ש). ובדומה לכך כתב בשו"ת כתב סופר (יו"ד סי' מ"ז ד"ה ובעיקר ואילן), עיי"ש. וכן כתב בשו"ת מהרש"ם (ח"ג סי' ר"ג), שעיקר החיוב בבדיקת תולעים הוא מפני ש"אם ימצא – אסורים בודאי, א"כ חובה עלינו שלא להעלים עין", אבל היכן שעל ידי הבדיקה יימצא רק ספק איסור, אין חובת בדיקה. ונראה פשוט מהנ"ל, וכמפורש בדברי הגר"א גורדון, במקום שיש ספק ספיקא ואחד מהספיקות הוא ספק פלוגתא, הרי זה נקרא שאינו יכול לברר לגמרי (למעט כשהספק השני לבדו יכול להכריע לגמרי לחומרא), ואזי אין צריך בבדיקה לכל הדעות, ודוק⁴².

⁴¹ אמנם ראה מה שהתנה בכל זה מהר"ש קלוגר (שו"ת האלף לך שלמה יו"ד סי' ס"ו), שאם ע"י בירור אחד מהספיקות אפשר שיוכרע הדין לחומרא באופן ודאי, יש לעשות כן גם אם הספק השני אינו יכול להתברר. וכעין זה כתב כבר בבינת אדם (שער הקבוע סי' נ"ד) בשם המהרש"ל, וכן משמע מהפרי תואר (הנזכר). ומטעם דומה נטה בשו"ת צמח צדק (שניאורסון, יו"ד סי' מ"ז אות ד') לומר שלא כנוב"י וחור"ד, שגם כשאפשר לברר רק אחד מהספיקות יש לעשות כן, אם לא שאחד מהספיקות נוטה יותר להיתר (אכן לעניננו מיעוט המצוי הוא ספק הנוטה יותר להיתר); וראה בשו"ת בית שערים (יו"ד סי' י"ד) שכתב שאף הנוב"י מודה לזה, שאם על ידי בדיקת ספק אחד אפשר שיתברר שזהו ודאי איסור, יש לעשות כן גם כשא"א לברר את הספק השני. וכן העלה הגר"א קוק (מצות ראה יו"ד סי' ל"ט סעיף א'), אולם סייג זאת שאם בבדיקת הספק האחד כנ"ל אפשר לפעמים שיתברר ודאי איסור אבל אפשר לפעמים שיימצא רק ספק איסור (כגון ב"ח טריפות, שאפשר שתימצא טריפה ואפשר שיימצאו ריעותות וכו'), בזה א"צ לברר.

⁴² ולפי"ז, ע"פ מה שזכיר להלן (הערה 100) שהרבה פוסקים הסכימו לצרף כספק שקול שמא אין הלכה כשמואל ותולעת שלא פירשה מותרת אף כשגדלה במחובר, א"כ בזן מסויים של פרי שאנו יודעים שאם יש בו תולעים הן ודאי לא פירשו, לכאורה אין כאן חובת בדיקה במיעוט המצוי. ובדומה לכך העלה באהל יצחק (הנזכר להלן). אמנם לדינא נראה שבכ"ז יש להחמיר ולבדוק בכה"ג, שהלא בשו"ע נפסק כשמואל וכן הסכמת האחרונים, ועל אף דברי הפוסקים הנ"ל דחוק מאד לומר שהשו"ע לא סבר שהדין מוכרע לגמרי כשמואל (כמפורש בב"י, סעיף ו'. ובערוה"ש לא הזכיר כלל הדעות הסוברות שאין הלכה כשמואל). וא"כ אף שבשאלה מקומית אפשר לצרף ספק שמא אין הלכה כשמואל, אין לקבוע מכך היתר קבוע במציאות תמידית.

ובפתחי תשובה (הנזכר) כתב עוד שאם הבדיקה יכולה לברר רק שאסור לגמרי, אבל אינה יכולה לברר שמותר לגמרי, אינו חייב לברר בס"ס. ובדומה לכך כתב בשו"ת בית שערים (יו"ד סי' ס"ד), ובדרכי תשובה (ס"ק ש"פ) הביא דברי הפת"ש וציין לתורת השלמים שגם כתב כן. ואף לכך יש נפק"מ, כי

לסיכום, נראה עיקר באחרונים שאם אפשר לברר בספק ספיקא בלי טורח או בטירחא קלה, יש לעשות כן – אבל אם יש בדבר טורח רגיל או הפסד, וכל שכן טורח גדול או הפסד מרובה, מותר לסמוך לכתחילה על הספקות, ובלבד שאין ריעותא (או חזקת איסור). ואף כשצריך לברר, זהו דווקא היכן שעל ידי כך אפשר שימצא איסור ודאי, אבל במקום שלאחר הביורור עדיין יוכרע הדין מספק, או שיהיה אסור רק לכתחילה, לכולי עלמא אינו חייב לברר כלל.

ג. חשש למיעוט המצוי כשיש טורח גדול

עד עתה דיברנו בעניין ספק ספיקא וכשיש טורח לבררו, ועתה נדבר בזה לגבי מיעוט המצוי (ואכמ"ל בחקירה הידועה האם היתר ס"ס הוא מצד רובא או מצד אחר), שהרבה פוסקים סוברים שלא החמירו חכמים לחשוש למיעוט המצוי אלא כשאין בזה טורח או כשיש טורח קל, אבל אם הדבר כרוך בטורח מרובה לא חייבו לבדוק. יסודו של עניין זה מבואר בתרומת הדשן (פסקים סי' קצ"ז) על פי התוספות, שבספק דרבנן – והוא הדין ספק ספיקא דאורייתא – טורח גדול הריהו חשוב כדיעבד^{*}; והובאו דבריו בפוסקים בהרבה עניינים (ראה אה"ע סי' ס"ב בבית שמואל ס"ק ד', ובחלקת מחוקק ס"ק ג', ובנחלת שבעה תשובות סי' י"ב-י"ג, ובשו"ת באר שבע סי' מ"ח בסופו, ועוד).

יסוד נוסף לשיטה זו עולה מדברי התוספות בפירוש הגמרא בפסחים (קט"ו ע"ב), שם נכתב שצריך לטבול את החסה בחרוסת, ורש"י פירש שזהו מפני חריפות המרור, אבל רבנו חננאל פירש על פי התוספתא שזהו משום התולעים שבירק, שעל ידי החרוסת ימותו ולא יהיו מסוכנות⁴³. על פירושו של ר"ח הקשו בתוספות (ד"ה קפא): אם יש חשש

לכאורה זהו המצב בירק שבדיקתו מסובכת מאד, באופן שאמנם יכול למצוא חרקים בבדיקה אבל אינו יכול להיות בטוח לאחר הבדיקה שכבר לא נותרו חרקים – וא"כ כשיש ספק נוסף, לפ"ז אינו חייב לבדוק (במיעוט המצוי). אולם עיין בשו"ת מהרש"ם (ח"ב סי' רי"ד סוף אות ח') שלכאורה כתב ההיפך, ובאמת סברת הפתחי תשובה קשה היא (לענ"ד), וצ"ע לדינא.

^{*} **הערת הגר"ד ליאור שליט"א:** [מלבד מה שציין בתרוה"ד לתוס' פ"ק דעירובין, דף ו' ע"א-ע"ב ד"ה וספק], עיין תוספות פסחים כ"ה ע"ב ד"ה לא אפשר, דדבר שלא אפשר כדרכו אלא בטורח גדול, מקרי לא אפשר [ו'לא אפשר' דכולי שמעתא, נראה לר"י דלא אפשר כדרכו אלא בטורח גדול].

⁴³ בערוך (ערך 'קף') הביא פירוש רבינו גרשום שהוא כרש"י (וכן פירש רב האי גאון, ראה אוצר הגאונים פסחים שם, עמ' 152), ושאינו ר' יחיאל פירש כר"ח; והרשב"ם (ד"ה צריך) סיים ש"עיקר" כפירוש ר"ח – וכן פירשו הראב"ן (בספרו, בסוף פסחים), הראב"ה (ח"ב, פסחים, סי' תקכ"ה), העיטור (עשרת הדיברות, הלכות מצה ומרור, קל"ד ע"א), האור זרוע (ח"ב, הלכות פסח סוף סי' נ"ו), ראב"ן הירחי (ספר המנהיג, הלכות פסח סי' נ"ט, עמ' תע"ה), הר"ן (דף כ"ד ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה הביאו) ועוד ראשונים, וכמותם הביא הט"ז (או"ח סי' תע"ה ס"ק ד') ואחריו בש"ע הרב (סעיף י"א). וחלק מהראשונים אחזו כפירוש רש"י, וכמותם הביאו המשנ"ב (שם ס"ק י"ג) והערוה"ש (סעיף ו') ומוכן טעמם.

תולעים היאך אוכלים את החסה בלא בדיקה?⁴⁴ ותירצו שכיוון שברוב קלחי החסה אין תולעים, סמכו על הרוב, ורק מפני סכנת התולעת שחמירא מאיסורא, הצריכו לטבול החסה בחרוסת; ולכאורה קשה על תירוצם, הלא מקובלנו שיש לחשוש למיעוט המצוי, ולא סומכים על הרוב אלא מצריכים בדיקה?⁴⁵

במשכנות יעקב (יו"ד סי' י"ז ד"ה ולענ"ד עוד) תירץ גם את זאת, וכתב שמה שחששו למיעוט המצוי זהו מפני "דכל שיכולין לתקן בקל אין סומכין על הרוב, לכן צריך לשקועי' בחרוסת שזו תקנה קלה – אבל לחפש לבדוק כל עלה ועלה ולהוציא התולעת הוא דבר של טורח, לא חייבוהו חכמים...". ודבריו מבוארים מעצמם, שבמקום טורח גדול לא החמירו לחשוש למיעוט המצוי. ובהמשך תשובתו הוסיף המשכנות יעקב לבאר שבטורח גדול לא חייבו חכמים לבדוק במיעוט המצוי בעלמא, ובזה לא אמרו "כל היכא דאפשר לברר מבררין" (ראה ד"ה ובהג"א ביצה), וכתב כמה פעמים (ראה בסוף ד"ה והנה א"כ קשה, וד"ה ולפ"ז לכאורה) "דלא מהני ס"ס ורוב' וחזקה וחייב לבדוק – לפי שאין בה טורח גדול". כלומר שאם הבדיקה כרוכה בטורח גדול, אינו חייב לבדוק כל שאין כאן ודאי איסור.⁴⁶

⁴⁴ בדומה לזה הקשה תלמיד הרשב"א (חידושים לפסחים שם [ב"ב תשמ"ב]), ונשאר בקושיה, וכן היעב"ץ (מור וקציעה או"ח סי' תפ"ה), שבגלל הקושיה העדיף את פירוש רש"י, וצ"ע למה לא הזכיר דברי התוס'. עוד ראה מה שכתב בשיבולי הלקט (סדר פסח סי' רי"ח), בדעת המפרשים שהקפא היא תולעת, ש"לפי שעכשיו בלילה שמה לא יראה אותו, והחרוסת הוא הרפואה שלו, שמונעתו להזיק". וע"ע במה שהאריך בפירוש שאילת שלום על השאלות (סוף פרשת שמני).

⁴⁵ ובאמת בדרך אחרת הלכו חכמי פרובנס, בספר המכתם ובספר ההשלמה ובספר המאורות (פסחים שם) ובמאירי (פסחים קי"ד ע"א) ובכלבו (סי' ג'), וכן הרשב"ץ במאמר חמץ (אות קכ"ה, הובא גם במאמר מרדכי או"ח סי' תפ"ה ס"ק ג', עיי"ש), שכתבו כר"ח אבל הוסיפו שמדובר שהירק התליע לאחר שנחלש, כי אם התליע במחומר התולעת אסורה, כשמואל (מה שנוסף ברשב"ץ שלפנינו "משום אל תשקצו", קרוב לוודאי שהוא ט"ס); ולפ"ז אין ראייה לענייננו מפירוש ר"ח – אבל לא כך היא שיטת התוס', שפירשו שאכן יש איסור ורק לא חוששים לו כי סומכים על הרוב. ולענ"ד מסתבר יותר פירוש התוס', כי רחוק הוא מהמציאות שבחסה טרייה תימצאנה תולעים שנולדו בתלוש ולא פירשו.

עתה, בר"ח שלפנינו מצוטטת התוספתא "הקפא שבירק – חייב", וכן הוא בתוספתא שלפנינו (תרומות פ"ז הלכה י"ב) – וגירסה זו מסייעת לפירוש הנ"ל, שאכן התולעת שכאן אסורה ורק לא חוששים לה כי סומכין ארובא; אולם בגירסת הראשונים בסוגייתנו שהביאו תוספתא זו (ראב"ן והמאירי), ומהם שציטטו מפירוש ר"ח עצמו (רשב"ם ותוס'), נעדרת המילה "חייב", ו"הקפא שבירק" מחובר להמשך "יבחושין... מותרין" (ובערוך ובא"ז אין הכרע), ומשמע שאף התולעת הנ"ל מותרת. ובאמת התוס' פירשו שהתוספתא אינה כברייתא שהביא שמואל בחולין ס"ז ע"א, וקושייתם היא לשיטתו ולא לתוספתא, וע"כ אין נפק"מ לענייננו מחילופי הגירסאות (וראה עוד להלן בהערה 101). ומ"מ ראה לפרופ' ליברמן בתוספתא כפשוטה (תרומות, עמ' 407-408) שהאריך בראיות והוכחות שיש לקיים הגירסא "חייב", ושכן הוא בכת"י.

⁴⁶ ובד"ה אחר הדברים כתב בקצרה שמצא עוד ראיות "לעיקר דינינו, בדיון חיוב הבדיקה היכא דאיכא ס"ס ורובא ויש לברר בקל" – ושוב מבואר שבטורח גדול אין צריך לבדוק, בין ברובא ובין בספק ספיקא

וכעין זה מצינו כבר במהרש"ל (בהגהותיו לסמ"ג ל"ת קי"א ד"ה עצה טובה), שמשמע שבטירחא יתירה אין כל כך חובה לבדוק (כשלא הוחזק, ואפילו במציאות קבועה), וכל שכן בהפסד; ובשו"ת בית יעקב (סי' פ"ד) הביא דברי המהרש"ל כהוכחה, והסיק "דבדיני פירות וקמח הנ"ל [=שיש בהם ספק ספיקא], דאם יש בו טורח לבדוק שרי להעלים עיניו ושלא לבדוק, אבל בדבר שאין בו טירחא צריך לבדוק... דאם הוא טירחא יתירא או מחמת היזק רשאי להעצים עינים וא"צ בדיקה"⁴⁷.

וכן עולה מדברי מהר"ש קלוגר (שו"ת טוב טעם ודעת תליתאי סוף סי' קנ"ח), שדן בגרגירי חומוס שבמיעוטם המצוי נמצאו תולעים חבויות בלי סימן מבחון, והתיר לבשלם מכמה ספיקות, שאחד מהם הוא ספק אם יש תולעת; וכתב שאף שאפשר לברר זאת קודם הבישול, על ידי פתיחת כל גרגיר וגרגיר, אין חובה לעשות זאת כיון שזו טירחא מרובה, ובפרט שנוהגים לאוכלן כמה בבת אחת ואילו הבדיקה היא בכל גרגיר וגרגיר לחוד, וכל שכן אם על ידי הבדיקה "גם יתקלקל ויהיה נמחה"⁴⁸.

ובדומה לזה האריך מהר"י חסיד באהל יצחק (יו"ד סי' ה'), אחר שהעלה שחשש לתולעים שגדלו במחומר ולא פירשו הריהו ספק ספיקא (שלא אין תולעים, ואם ישנן, שלא אין הלכה כשמואל ואין אסורות עד שיפרשו), וכתב שמה שהצריכו הראשונים על פי הגמרא בדיקה גם בתמרים ושיכר, הוא משום שאפשר לברר זאת בקל, אבל בנידון כבדיקת גודגדניות "לא אפשר לעמוד בנקל על בדיקתו, משום דאיכא טירחא יתירה, ואיכא פסידא דמוכר ולוקח, חדא דעל ידי הבדיקה מתמחים ונפסד המוהל היוצא מן הפרי

(כשאין ריעותא). וביתר פירוש שב וכתב "ראיה ברורה לדברינו בחובת הבדיקה בלי טורח, שלא לסמוך על רובא וחזקה וס"ס כל שיש לברר בקל", וכה"ג כתב אחר כל ראיה וראיה, עיי"ש, ופשוט וברור וק"ל. והוא עצמו (בסי' ט"ז ד"ה וגם) אחז בדעת הסוברים שעצם מה שלא בודקים י"ח טריפות הוא מפני הטורח (ולא מפני שאין מצוות), והוכיח מהגר"א שבכה"ג טורח גדול מקרי לא אפשר, ורק מפני שאין טורח הצריך לבדוק במיעוט המצוי של ספק איסור (ובמיעוט שאינו מצוי א"צ בדיקה אף כשאין טורח).

⁴⁷ ומה שהוזכרה הרבה בפוסקים בדיקה שיש עמה טורח רב (ראה לדוגמא במהרש"ל עצמו ביש"ש חולין פ"ג סי' ק', ועוד רבות כהנה), י"ל דמיירי בדבר שהוחזק לנגוע ברוב פרטיו, שאז ודאי יש לבדוק אפילו בטירחה גדולה, כי הבדיקה אינה בשביל לברר אם יש איסור – שהרי מחשיבין ליה כודאי – אלא כדי להוציא. ⁴⁸ ורק אם הוחזקו ממש חייב לבדוק כל אחד ואחד; ועיין מה שדן בשאלה זהה בשו"ת שואל ומשיב (קמא ח"ב סי' מ"ד), ונטה יותר להחמיר. יצוין שאין להחליף בין מה שביררנו לעיל האם כשא"א לברר אלא ע"י טורח גדול מקרי "ניכר" מדאורייתא, לבין שאלתנו כאן האם החמירו חכמים לחשוש למיעוט המצוי גם כשיש טורח גדול בבדיקה, כי אין שני העניינים הללו תלויים אחד בשני, וכמ"כ המשכנו"י עצמו (ד"ה והנה הרשב"א) בשיטת הרשב"א: "דכל שיכול להכיר ההיתר לבדו והאיסור לבדו צריך לחפש עליו, אין שייך בו ביטול כ"א כשאין יכול לבררו... ולפ"ז יש מקום לומר דאף אי נימא דברובא א"צ לברר אף שאפשר... כשיש טורח בדבר, י"ל היינו דוקא ברובא שאנו אומרים כל דפריש מרובא פריש, ואין כאן ביטול איסור ברוב, משא"כ בס"ס שיש כאן צד א' האוסר, רק הוא בטל בב' צדדין המתירין, ואין מבטלין איסור כל שיכולין להכירו".

ונצבעים הידים ומתקלקל המטפחות, ומטעם זה מונעים העולם מלקנות אותם ואיכא פסידא דמוכרים בזול, ואין לך פסידא גדולה מזה", וסיים שבכה"ג יש להתיר לכתחילה בלא בדיקה (כשאין ריעותא).

וראה מה שהורה למעשה מהר"ש סופר מערלוי (שו"ת התעוררות תשובה ח"ד יו"ד סי' ל"ה), בעניין ירק הנגוע במיעוט המצוי, שאם קשה מאד לבודקו (כגון שמגיע מהמפעל בחתיכות קטנות), "וטירחא מרובה מאוד לבדוק כל עלה ועלה, ועוד שחתיכות דקות כאלה א"א לבדקן – שיש לדונו כדיעבד ולבשלן כך", ודומיא דנאבדה הריאה. וכתב שאף שבריא שנאבדה התיר הרמ"א דווקא בהפסד מרובה, הנה לבדיקת הריאה יש סמך בדברי חז"ל, אבל בשאר דברים כגון תולעים "לא מצינו בפירוש תקנת חכמים ע"ז לבדוק מיעוט המצוי" – כמו שכתבו הרבה פוסקים⁴⁹ – ולכן כשיש בזה טירחא מרובה מותר בלי בדיקה. וכמסקנה זו כבר הבאנו לעיל משו"ת ריח שדה (סוף סי' ח'). ובדומה לכך כתב תחילה גם בשו"ת גור אריה יהודה (יו"ד סי' יט), ש"כל היכא דאיכא טירחא לא מחשבינן ליוכל לברר... ולפיכך אם נחשוב בדיקות פירות הללו לטירחא, א"כ יכולין לבשל על שיהיה מותר אח"כ מטעם ס"ס"⁵⁰. וראה גם בספר ערוגות הבושם (כולחובר, יו"ד סי' פ"ד אות ו'-ז'), הביאו וקיים דבריו בשו"ת מהר"ם בריסק (ח"א סי' פ"ח).

עוד ראה בעקבות האמור מה שכתב בשו"ת מהרש"ם (ח"א סי' קע"ד) להתיר לכתחילה לעשות מיץ מדובדבנים מתולעים, ואין זה כמבטל איסור לכתחילה משום

⁴⁹ ראה בגליונות ברוך טעם על הכו"פ (סי' פ"ד ס"ק ט"ז) שביאר כן, שבריא יש תקנת חז"ל פרטית משא"כ בתולעים שרק שורת הדין הכללית לחשוש למיעוט המצוי. וכן העלה בשו"ת בית שערים (יו"ד סי' ס"ד, וראה גם שו"ת משנה הלכות הנזכר שכתב כן), ועיי"ש שדבר שאינו נראה נראה לעיניים מיד כשבודקים, קל יותר, משא"כ בריאה. וכבר בבינת אדם (שער רוב וחזקה סי' כ"א, וראה פני יהושע חולין ט' ע"א) חילק ע"פ הש"ך שהמחמירים בנאבדה הריאה הוא עניין מיוחד להתם, משום קנס; וכ"כ מהר"א מוולוז'ין (חוט המשולש סי' כ"ד), והוסיף שממ"נ אין לדמות ריאה לשאר עניינים, אם כרשב"א שבדיקת הריאה היא מדינא דגמרא, א"כ הקנס דווקא בזה, ואם כרמב"ם שזהו מנהג, אף זאת דווקא בריאה. וראה בשו"ת כתב סופר (יו"ד סי' מ"ז, ד"ה ובעיקר) שהעלה הבדלים נוספים בין החשש בסירכות הריאה לבין החשש בתולעים. והגרמ"נ ירושלמסקי (מנחת משה יו"ד סי' ה') כתב "דאף דמצינו בסרכות משום מיעוט המצוי התקינו לבדוק, אין למדין תקנה מתקנה ולומר דהיכא דשכיח דבר אחד שצריך לבדוק אח"ז", ואפילו הוא מיעוט המצוי, עיי"ש. ועיין בשו"ת רמ"ץ (ח"א יו"ד סי' כ"ו אות ו') שהעלה שזה יסוד מחלוקת רש"י וסיעתו ורשב"א וסיעתו, לעניין בדיקה במיעוט המצוי בתולעים – האם חז"ל תיקנו תקנה כזו – שכן אין לחשוש למיעוט המצוי היכן שלא תיקנו כן (אולם לענ"ד יותר מסתבר לומר שחלקו בדבר זה גופו, האם יש לחשוש לכל מיעוט המצוי. ומ"מ מודה הוא שבדיקת תולעים אינה מפורשת כבדיקת הריאה; ויש להעיר עוד, שהחשש לתמרים בי"ב חודש ממנו נלמדה הבדיקה בספק מותלעים, נזכר בש"ס דווקא בדעת שמואל, וראה בהערה 100 המחלוקת בזה).

⁵⁰ אמנם למעשה העלה אח"כ להחמיר, מטעם שלא נודעו שתי הספיקות כאחד, ולפי זה כתב שאין לסמוך על בדיקת נשים אפילו אחר בישול (וראה מה שהפך בדבריו בלקוטי צבי [הורוויץ] יו"ד אות כ') – וזה שלא כרוב הפוסקים, שהקלו בהא ובהא, וממילא יש מקום לדון בדעתם שאם בכה"ג הוא טירחא מותר כנ"ל.

שטורח גדול להוציא התולעים ועוד שעל ידי כך יאבד חלק מהמשקה, ולכן הוי כדיעבד וכאי אפשר (וכמו שמוכח להדיא בט"ז ביו"ד סי' קל"ח ס"ק י"ד, עיי"ש). ובדומה לכך כתב בענינו הגרש"ז אויערבך (שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' ס"א, בתשובה השניה, בספק איסור), שבדיקה הכרוכה בטורח גדול מאד "מבואר באחרונים דחשיב כדיעבד", ומותר לבשל לכתחילה. ועוד נסתפק הגרש"ז אויערבך, היכא שאפשר לנקות את הירק רק על ידי הפסד חלק ממנו, אם אכן חייב לעשות כן (שם, בתשובה הראשונה אות ח'; עיי"ש שאמר זאת אפילו במוחזק [=ברוקולי], ולכן הניח בצ"ע – אבל כשרק ספק אם יש תולעים, לכאורה היה מיקל בפשטות, כנ"ל).

לסיכום, על פי מה שראינו לעיל שהחשש למיעוט המצוי הוא לכתחילה וכשאי-אפשר מותר בלי בדיקה, נמצא יסוד איתן ומפורש בהרבה פוסקים – מראשוני האחרונים ועד אחרונייהם – שבדיקה הכרוכה בטורח גדול ובהפסד נחשבת כאי אפשר, וממילא לא תתחייב מעיקר הדין אלא בירק המוחזק לנגוע.

אמנם בהגדרת "טורח גדול" מצינו דעות שונות (ולדוגמא: לעיין בקמח נגד השמש, לבית יעקב ושפת אמת מקרי לברר בקל [בלי טורח] ולפמ"ג מקרי טירחא [קצת]), אבל נראה שהסומך על התיאורים המפורשים שכתבו בזה המשכנות יעקב ומהר"ש קלוגר ומהר"י חסיד (כמובא לעיל), לא הפסיד; ורק יש להיזהר בדימוי מילתא למילתא, שאין דומה טורח לטורח ואדם לאדם. ולפיכך נלע"ד על כל פנים להעלות מכלל הדעות השונות, שדבר שהבריות רגילים בו והוא תדיר ומקובל אין להחשיבו כטורח גדול, ומאידך אופן בדיקה שהבריות נרתעים ממנו ונמנעים – או אף ממעיטים – בגללו להזדקק למאכל שבדיקתו כרוכה בכך, ודאי נחשב לטורח גדול.

ד. שיעור השכיחות של מיעוט המצוי

בתוך אריכות דבריו כתב המשכנות יעקב (ד"ה ותרתי וד"ה ולענין) דבר שלימים נעשה לעיקר, והוא ששיעור מיעוט המצוי הריהו אחד לעשר, היינו 10% (ראה דרכי תשובה יו"ד סי' ל"ט ס"ק ג'). והגרש"ז אויערבך (שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' ס"א אות א') כתב ש"טוב להתחשב" בשיעור זה של המשכנות יעקב, וכן הגרי"י פישר (אבן ישראל ח"ב, הלכות שחיטה פ"ז הלכה ב', וראה גם בישועת משה לגרי"מ אהרונסון, ח"ג סי' ס"ב אות ג') נקט למעשה בשיעור זה בדיונו בטריפות, וכן הגר"ח קנייבסקי בדיני ערלה נטה לחשוש לחומרא לשיעור זה (דרך אמונה ח"ג, מעשר שני פ"ט ציון ההלכה אות מ"ח, וראה בספר בנין אב לגר"א בקשי-דורון, ח"ד יו"ד סי' ל"ו)⁵¹.

⁵¹ ועיין בשו"ת טוב טעם ודעת (תליתאי סי' צ"ט) שנשאל מהרש"ק מהו שיעור מיעוט המצוי, וכתב שאין בידו מקור לזה, אך לפי השכל נראה שאם נמצאה טריפה מסויימת שלוש פעמים בשנה אחת (ודיבר

אמנם הגר"ש ווזנר (שו"ת שבט הלוי ח"ד סי' פ"א, וראה ח"ה סי' פ"ה אות ה') האריך בדיני טריפות להוכיח שאין להעמיד את שיעור מיעוט המצוי על אחוז סטטיסטי נתון, אלא הדבר תלוי באופן השכיחות במציאות – שאם מדובר בתופעה קבועה ותמידית, היא נחשבת כמיעוט המצוי גם בפחות מ-10%, מה שאין כן כשזו תופעה מקרית⁵². ובתשובה אחרת (חלק ח' סי' ק"פ) כתב הגר"ש ווזנר שלהלכה לא ברור אם יש להעמיד זאת באחוזים (כמשמעות המשכנות יעקב), או באופן שכיחות הדבר במציאות (כפי שהעלה בעצמו), אבל הורה שאם יש 10% ויותר ודאי צריך בדיקה לחומרא.

וראה בשו"ת צמח צדק (שניאורסון, סי' מ"ז אות ג'), שכתב תחילה "ואע"ג דחיישינן למיעוט המצוי, י"ל דאחד משבעה או מעשרה המתים מחולי זה אינו חשוב למיעוט המצוי", היינו ש-10-15% אינם מיעוט המצוי; אבל מייד דחה זאת על פי הגמרא בנדה (ל"ב ע"ב) במעשה שהטבילוה קודם לאִמָּה והגדירו זאת כמיעוטא דשכיח (והביאו שלושה מקרים שאירע כן), וכתב "ובודאי לא אתרמי אפי' אחד מעשרה כן – ואעפ"כ נק' מיעוטא דשכיח". ואם כן זו ראייה טובה לסוברים שיש לחשוש למיעוט המצוי אף בפחות מאחד לעשרה; וכמו שהביא הרב ויא (בדיקת המזון כהלכה' עמ' 118) בשם כמה פוסקים בדורנו שאכן חוששים גם לשיעור הפחות מ-10%, וביניהם הגרי"ש אלישיב, וכן הביא הרב יוסף אפרתי בשמו בקובץ 'הליכות שדה' (גליון 143, תשס"ה, עמ' 7-8).

אולם מנגד, בשו"ת הריב"ש (סי' קצ"א ד"ה גם) מצאנו בהדיא שמיעוט המצוי הינו בשכיחות גבוהה בהרבה, הקרובה למחצית: "שמעוט המצוי, ר"ל שהוא קרוב למחצה, ורגיל להיות. דומיא דמעוט מצוי המוזכר למפרשי' ז"ל בסירכות הריאה...". ולכאורה צ"ע למה לא הזכירו הפוסקים הנ"ל את דברי הריב"ש המפורשים, הלא סברת אחרונים

בלהקת עופות שמדי פעם שוחטים מהן), הוי מיעוט המצוי. אלא שלא נתבאר בדבריו מה גודל הלהקה בה מדובר, ולא מסתבר כלל שיהיה דין אחד לעשרים פרטים או חמישים או חמש מאות, וצ"ע (ומ"מ לענ"ד הדעת נוטה שריבר על להקה קטנה, כי תשובתו נכתבה לרב בעיירה קטנה אחת, וכמדומה שלא היה מצוי שיחזיקו באותם ימים להקות ועדרים גדולים כבימינו, אלא גידלו לצורך אותו מקום בלבד). וראה דברי המשנה הלכות להלן (הערה 55).

⁵² וכעין זאת בעניין קרוב כתב גם בחידושי האור שמח (חולין צ"ו ע"א ד"ה והנראה), לחלק בין מיעוט מקרי למיעוט קבוע, עיי"ש. ויתירה מכך ראה באמרי בינה (למהר"ם אויערבך, ח"א או"ח דיני שבת סי' ל"א) ובחלקת יואב (ח"א יו"ד סי' ד', וח"ב אה"ע סי' פ"ו), שביארו באופן דומה את עניין מיעוט המצוי, ומשמע מהם שאפילו מיעוט קטן מאד שאינו שכיח כלל, ואפילו אחד מאלף או ריבוא, אם הוא מזדמן תמיד בטבע העולם, נקרא "מצוי" (ובזה יישבו דברי הרא"ש בניצול ממים שאין להם סוף, שבפעם אחת כתב שהוא מיעוט המצוי ופעם אחרת כתב שהוא מיעוטא דמיעוטא). אמנם כמדומה שזהו שלא כרוב הפוסקים, שאחזו ש"מצוי" היינו "שכיח" ורו"ח כפשוטו (כמפורש בסמ"ג עשין ס"ג), וגם אינו מובן שהרי בטבע העולם אין שום רוב שאין עמו מיעוט תמידי כלשהו, וצ"ע.ג. ואף הגר"ש ווזנר שהעלה סברה דומה לא חשש עד כדי כך לאחוזים אפסיים. וראה מה שהאריך הגר"מ פיינשטיין (אגרות משה אה"ע ח"א סי' מ"א) ליישב הסתירה הנ"ל בדברי הרא"ש, שעצם ההצלה היא מיעוט המצוי אבל שיינצל וגם יאבד זכרו זהו מיעוט שאינו מצוי, ומ"מ משום חומרא דא"א גזרו גם בזה, עיי"ש.

במקום רבותינו הראשונים אינה משנה⁵³. ובאמת הבית אפרים (הנזכר, ד"ה תשובה) כתב כדברי הריב"ש, שמה שאמרו שבתמרים צריך בדיקה מתולעים הוא מפני שהדבר "שכיח טובא עד שהוא כמו ספק השקול" – כלומר שמדובר בתופעה הקרובה למחצה, שלא כשיעור שנקט המשכנות יעקב, ובוודאי שלא פחות מכך; ושב וכתב (ד"ה סיומא) שלמיעוט המצוי חוששים מפני שיכול לגעת בספיקא דאורייתא, "דשמא מינו [=האיסור] רבה עליו או יגיע לספק השקול, ובזה יש לחוש לבדוק". ובדומה לזה מצאנו בענייננו בשפת אמת (ח"ד יו"ד סי' פ"ד סעיף ח'), שהגדיר אגב ריהטא את מיעוט המצוי באופן "שהן מתולעין טובא, כשמתחילין לבדקן רואים הרבה מתולעים" (אף שרוב הפרטים אינם מתולעים) – וזה ודאי אינו קיים בשכיחות נמוכה של 10% וכיו"ב, שצריך לבדוק הרבה עד שמוצאים את הפרי המתולע בין הפירות הנקיים⁵⁴.

ובדורנו בשו"ת משנה הלכות (ח"ז סי' צ"ט, ושוב בחלק ט"ז סי' קל"ז) האריך לדון במחלוקת המשכנות יעקב והבית אפרים, ואגב כך נחת לדון מהו שיעור מיעוט המצוי, והסיק ששכיחותו היא כמו בסירכות הריאה, אבל לא פחות מכך; ולפי זה כתב שמה שהעלה המשכנות יעקב שמיעוט המצוי הוא עשר אחוז כמו ביין שהחמין, "לפענ"ד הוא חומרא גדולה...", וציין עליו את דברי הריב"ש הנ"ל שרק קרוב למחצה הוי מיעוט המצוי, "ופחות מזה לא"⁵⁵. ובהתאם לדברי הריב"ש הובא גם בשם הגר"ע יוסף, על ידי הרב שניאור זלמן רוח, "שאפשר והשיעור הוא הרבה יותר מעשרה אחוזים, ובכל אופן המחמיר לא יחמיר בפחות מעשרה אחוזים" (תולעת שני' ח"א עמ' צ"ב)*. והגר"ש ישראלי

⁵³ כמו שכתב אמו"ר שליט"א בעניין אחר בשו"ת בני בנים (ח"ג עמ' מ"א). ותמהני על כמה ספרי מלקטים ומחברי מאמרים בדורנו, הדנים בנושא ומתארים שיש מחלוקת בין הריב"ש לבין המשכנו"י, כביכול שייך לדין שם 'מחלוקת' בין אחד מעמודי ההוראה גדולי הראשונים כריב"ש, לבין אחד מרבותינו האחרונים ואף שהוא גאון נפלא כמשכנו"י. ובשלמא אם היה מזכיר דברי הריב"ש (ואכן חלק מהמחברים הנ"ל כתבו לתומם שהביא דברי הריב"ש ונחלק עליהם), אבל עברתי ושניתי ושילשתי על כל אורך דברי המשכנו"י ולא מצאתי לכך זכר.

⁵⁴ ומן הצד נציין לדברי האבני נזר (אה"ע סי' ר"ו אות מ"ד) בדין ספק נפל, שהאריך לבאר שבכ"מ 40% מהמקרים היכר העובר מתרחש עד שליש ההריון (ולא עד בכלל), ולפי זה כתב שהמקרים הללו "הוי מיעוט המצוי, ארבעים או שלשים" אחוז – ולכן יש להתחשב בו, אם לא במקום ס"ס (ראה אות נ"ו). ועיי"ש היטב שנידונו אינו ממין ענייננו, אבל מ"מ אם אפשר ללמוד משם לעצם המושג "מיעוט המצוי", נראה פשוט שלדעתו 10% הוא מיעוטא-דמיעוטא ולא חיישין ליה. וכן נראה לכאורה משו"ת צמח צדק (שניאורסון) יו"ד סי' י"ט, עיי"ש היטב וצל"ע לאור דבריו דלעיל.

⁵⁵ והוסיף לתמוה: במשחטה גדולה שעוברים בה אלפי עופות ביום, ומתעוררות שאלות על מעיים של כמה מאות מהן, וכי בגלל זה תהיה חובה מדינא לבדוק את המעיים של כל העופות? "אלא אדרבא אמרינן דלא תקנו לבדוק, דטרחא יתירא הוא, וכל שהטרחא יותר הקילו יותר... והגם שאפשר ליקח כמה אנשים משגיחים לבדיקה, אבל התורה חסה על ממוןם של ישראל..." (וע"ע בחי"ג סי' קי"ג).

* וכן דעת הגר"מ מאזוז, ראה הערתו במכתבו (לעיל עמ' 7), ודבריו בספר 'עט הזמיר' עמ' רצ"ו.

(במכתב ב'התורה והארץ' ח"ג עמ' 151) כתב שהיות שבראשונים כמעט לא נמצא דיון בשיעור מיעוט המצוי, ולא הזכירו אחוז מסויים שבו לא סומכים על הרוב, "נראה שאין להחמיר בכגון דא, אלא הדבר ניתן להכרעה לכל אחד לפי הרגשתו, שירחק הספק מלבד" (ואף זאת כבית אפרים ושלא כמשכנות יעקב [סי' י"ז ד"ה ולענין], שכתב "ואין לחפש חלוקים מדעתנו בין מצוי למצוי ולהקל, רק להחמיר")⁵⁶.

עתה, מקור השיעור של 10% שהעלה המשכנות יעקב, הריהו ממה שנאמר במשנה (גיטין פרק ג' משנה ח') לענין תרומות ומעשרות שבשלושה פרקים בשנה בודקים את היין לראות שלא החמיץ, והיינו "מפני שדרכו להתקלקל בהם לפעמים" (רמב"ם). ובמשנה אחרת (בבא בתרא פרק ו' משנה ב') מבואר שהקונה מאה קנקני יין מקבל עליו שעשרה מהם החלו להחמיץ, שכך שכיח ורגיל, ולכן אין זה מקח טעות. נמצא איפוא שאף על פי שלא מצוי שיחמיץ אלא 10% מהיין, אנו רואים שהצריכו לבדוק, ומכאן שזהו שיעור מיעוט המצוי שחוששים לו.

אולם האור שמח (במשך חכמה על שמות י' י"ג) התייחס לדברי המשכנות יעקב בכללם, ונחלק עליו, וכתב שיש להבדיל בין מצוות עשה ללא תעשה, שבמצוות עשה אם לא עשה הדבר כתיקונו ואפילו באונס לא קיים את המצוה, ולכן לכתחילה חששו והצריכו בדיקה גם בדברים רחוקים, ואילו במצוות לא תעשה "אם עשה מחמת אונס או ענין אחר הפוטרו" אין בכך כלום ואין בידו עוון. וממילא נפלה ראיית המשכנות יעקב בבירא, כי יש לומר שדווקא במצוות עשה של תרומות ומעשרות (שמכללן בא איסור טבל) חששו אפילו לאחד מעשרה והצריכו לבדוק, כי אם הפריש מחומץ על היין לא עשה כלום, אבל לא חששו עד כדי כך למיעוט שכזה בענייני לא תעשה (וקל להבין).

⁵⁶ ויותר מזה ראיתי בבן אברהם (סי' נ' אות ל"ד), אחר שדייק שלא רק לדעת רש"י אין חובה לבדוק במיעוט המצוי, אלא גם דעת ר"ח ותוס' ורשב"ם כן (כפי שהוכיח מפירוש התוס' בדעת ר"ח בחסה שבפסחים [ואמנם מתירון המשכנו"י שכתבנו לעיל יש לדחות דיוק זה, שכן זהו דווקא כשיש טורח – אלא שאין הכרח לתירוץו בלשון התוס', שכתבו בסתמא שסמכין ארובא]; ובאמת במאירי חולין נ"ז ע"ב ייחס דעה זו ל"חכמי הצרפתים" בסתם, ובנוסח שנרפס בספר 'שיטת הקדמונים' לחולין, חיבור איסור והיתר פרק ל', עמ' קי"ג, נכתב "רוב חכמי צרפת". וראה בעיטור שער א' הכשר הבשר דף י"ב ע"ב, שקצת משמע שסובר כן בעצמו), כתב שכיוון שיש מחלוקת ראשונים והיא במילתא דרבנן, א"כ אזלינן לקולא; ואף שבשו"ע פסק כמחייבים בדיקה, מ"מ במקום שיש צד נוסף להקל (כגון שבא לבשלם ואז יהיה ספק שמא נימוח) מותר לכתחילה בלי בדיקה! ובדומה לכך כתב בשו"ת ריח שדה (סי' ח', ד"ה ובעיקר), וזהו כדעת שו"ת שאגת אריה וקול שחל (שאלה י"א ותשובה ז'), שהזכרנו לעיל שבמקום שיש ספק נוסף פטר מבדיקה אפילו במוחזקים בתולעים (כל שאין ריעותא). ודבריהם בזה כמעט יחידאיים. ומ"מ ראה בשו"ת רמ"ץ (ח"א יו"ד סי' ל"א סוף אות ה', וסי' ל"ב), שצירף כסניף שמא הלכה כרש"י שבמיעוט המצוי אין צריך בדיקה, וכן ראה בספר שורש מיעקב (יו"ד סי' פ"ד אות א') שהתיר בשעת הדחק שהזמן קצר, לבשל בלי בדיקה כשיש ספק נוסף (ואח"כ יבדוק מה שאפשר).

והנה, באותה משנה (בבא בתרא שם) נאמר גם שהמוכר תאנים לחבירו הרי זה מקבל עליו עשר מתולעות למאה. והיינו שכך היתה בימיהם שכיחות ההתלעה בתאנים, אחת מעשרה, כמו שביאר הרשב"ם (שם צ"ג ע"ב ד"ה מתולעות, וכן כתב המאירי) "דאורחיהו בהכי". ועם כל זה, במקום אחר בגמרא (ע"ז ל' ע"ב, ובירושלמי תרומות פ"ח הלכה ג') הובאו דברי רבי אליעזר, "אוכל אדם תאנים וענבים בלילה" ואינו חושש שמא הן נקורות על ידי נחש, "ואע"פ שאינו רואה" כלל (תוספות ר"ד שם), ויש אומרים "דמיירי שמעיין בהן קצת ואינו רואה בהן ניקור, אבל אין מעיין בהן היטב כמו ביום" (חידושי תלמידי רבנו יונה לע"ז, שם); ובגמרא דנו בזה מצד סכנתא, דחמירא מאיסורא, אבל לא הזכירו כלל שבלאו הכי אין לאוכלן בלילה מצד חשש תולעים. וכך הובא כהלכה פסוקה ברמב"ם (רוצח פ"ב הלכה ג') וברשב"א (תורת הבית בית ג' שער ה'), וכן ברי"ף (ע"ז י' ע"א) וברא"ש (שם פ"ב סי' י"ג, הלכות גילוי) ובסמ"ג (עשין ע"ט) ובאורחות חיים (הלכות מעקה) וכן נפסק בטור (יו"ד סי' קט"ז), שמותר לאכול תאנים בלילה, אף שאינו רואה אם הן נקורות מבחוץ – וכל שכן שאינו רואה אם הן מתולעות מבפנים. ועל כרחך מוכח מכאן אחת משתיים: או שאין צריך לחשוש ולבדוק בשיעור זה של פרי מותלע אחד מעשר, וכעולה מהאור שמח, או שעל כל פנים כשאי אפשר לבדוק עתה, גם אם לאחר זמן יהיה אפשר לבדוק, הרי זה כאי אפשר ומותר לכתחילה לסמוך על הרוב, ואין לומר שימתין האדם ולא יאכל עד שיהא ביכולתו לבדוק⁵⁷. ולדוגמא אם בשבת אינו רשאי לעשות פעולה מסויימת של בדיקה מצד הלכות שבת (כגון בורר), כל שהחשש אינו אלא למיעוט המצוי לא ייאסר עליו לאכול את הפרי בשל כך, אלא עושה מה שבאפשרותו אז, ומה שאינו יכול הרי זה כאי אפשר ומותר⁵⁸.

והמשכנות יעקב עצמו (סי' ט"ז ד"ה ועוד) הרגיש בראייה זו מן הגמרא בע"ז, ובאמת פירש אותה באופן השני שכתבנו עתה, שבלילה מותר לאכול בלי בדיקה מה שאין כן

⁵⁷ ואין לומר שהראיה מכאן היא שהש"ס לא סבירא ליה כשמואל (כדעת ר"ת וסיעתו), היינו שתולעת בתאנה אינה אסורה עד שתפרוש – כי דברי ר"א מובאים כסייעתא לשמואל עצמו, שאמר שפי תאנה אין בו משום גילוי, עיי"ש. ומה שלא הובא דין זה בשו"ע, זהו מפני שכבר אין מצויים נחשים בינינו (כמש"כ בסעיף א'); ומ"מ הובא בערוה"ש (סעיף ז'). יצוין שראיה זו מאכילת תאנים בלילה לעניין חשש למיעוט המצוי, כבר נכתבה לפני על ידי הרב עזריאל אריאל ('אמונת עתיך' גליון 15, תשנ"ז, עמ' 33-36; וראה שם מה שהוסיף בכללות העניין), אבל נשמט ממנו שכבר המשכנו"י הביאה ופירשה באופן אחר.

⁵⁸ לכאורה למה לא נדון זאת כדבר שיש לו מתירים, שעד שיאכל התאנה עתה בלי בדיקה יאכלה למחר בבדיקה? וי"ל שזה לא שייך אלא באיסור וכיו"ב, אבל בחשש למיעוט המצוי לא החמירו לומר כן, וכבר כתבנו לעיל שחשש זה אינו ענין לאיסור האכילה אלא לחיוב הבדיקה (וע"כ אין זה דומה לספק איסור כגון ביצה שספק אם נולדה ביו"ט ושבת שאינה בטלה משום דישל"מ; ועוד שבמין בשא"מ גם בהכי מקילים, וראה ריש סי' ק"ב). ותדע, שהרי עצם הבדיקה גם כשאפשר הריהי (לחלק מהשיטות, ראה לעיל הערות 18, 33) מטעם זה, שעד שאתה סומך על הרוב הרי בידך לבדוק ולצאת לגמרי מידי ספק – וא"כ אין לגזור גזירה לגזירה, ופשוט.

ביום, ובכה"ג חשיב כאי אפשר – ואזיל לשיטתיה שביארנו לעיל, שלא הצריכו בדיקה אלא כשאפשר ובלי טורח⁵⁹. ומיהו לענ"ד אפשר שיש קצת ראייה לאפשרות הראשונה שכתבנו, שאפילו ביום אינו חייב לחשוש לשיעור שכזה, ממה שהזהירו בגמרא (שבת צ"א) על כמה מיני תולעים שהן מסוכנות לאדם, ובכללן תולעת המצויה בתאנים [שבבבל] ושמה "פה", ומעשה בתלמיד שאכל תאנה שהיתה בה תולעת זו, והרגיש בה בגרונו וסבר שהיא קוץ, אבל רבו הבין "שהוא 'פה' של תאנה, דהיינו תולעת, והחכם עיניו בראשו" (ר"ן שם, ל"ה ע"א בדפי הרי"ף) – ושוב משמע שרק משום סכנתא חששו בתאנים לבודקן, ולא משום איסורא.

וראיתי למהר"ש מדלהינוב בעל המנחת שמואל (קונטרס נפש אדם אות כ"ב, נדפס עתה בתוך ספר שמירת נפש לרמ"ז שטיגל, עמ' רט"ו), שכתב שנראה שדברי הגמרא על אכילת תאנים בלילה אמורים "דוקא במקום דלא שכיחי תולעים, אבל אם שכיחי תולעים [לא], דצריך בדיקה קודם שיאכל". ואף זה כאפשרות הראשונה שהעלינו (ולא כמשכנות יעקב), שלפי דבריו יהא מוכרח לומר שאחד מעשרה (כמו שהיה בזמן המשנה) לא מקרי שכיח שמצריך בדיקה, ודוק.

ה. היכולת להקיש מטריפות לתולעים

בעצם העניין של מיעוט המצוי ושיעורו, יש להעיר שלא ברור עד כמה ניתן ללמוד גזירה שווה בין עניין מיעוט המצוי בטרפות (שבו דיברו רוב הפוסקים הנ"ל) לבין דיני תולעים. ראשית בדבר זה עצמו מצאנו מעין מחלוקת בין הבית אפרים למשכנות יעקב, שהמשכנות יעקב סובר להקיש בין כל ענייני מיעוט המצוי שבש"ס, אבל הבית אפרים כתב "שאינן לדמות מצוי למצוי... שאין לדמות מיעוט המצוי זה לזה, רק היכא דאיתמר איתמר", ושב וכתב (ד"ה סיומא) ש"כל היכי דלא איתמר בהדיא שהוא מיעוט מצוי, לא מחזיקינן ליה בהכי מסברא" – ולפיכך דחה השוואה גמורה מתמרים מתולעים

⁵⁹ ואמנם לא הביא גמרא זו בהקשר בדיקה מתולעים, כי דיבר בטרפות, ולכן הלך בדרך רחוקה, שבחולין (דף ט' ע"א) דימו עניין ניקור נחש לעניין ריעותא בטרפות (אף שסכנתא חמירא מאיסורא), וכתב ש"בניקור, ודאי אסור לאכול פרי בלי עיון אם יש בו ניקור, מדאצטריך... לאשמעינן דמותר לאכול תאנים וענבים [בלילה] משום שומר פתאים, שא"א לבדוק... משמע בהדיא דביום מחויב לבדוק מחשש ניקור, כיון שאין בו טורח רק לראות היטיב, ובלילה מותר". וא"כ לענייננו ברור שבליילה מקרי אי אפשר ומותר לאכול תאנים בלי בדיקה, אף שיש חשש למיעוט המצוי (ובתנאי "שעושה כן לפעמים ולא בדרך ערמה", עיי"ש). ואמור"ר שליט"א העיר שאולי יש לחלק בין דבר שא"א לכל העולם, כמו לילה ושבת, שאז התירו בלי בדיקה אף שלאחר זמן יהיה אפשר לבדוק, לבין דבר שרק ליחיד א"א מחמת איזו מניעה זמנית. ויל"ע בזה לאור דברי הבינת אדם (שער איסור והיתר סי' ל"ג), שכתב ע"פ מה שקיי"ל ששעת הדחק כדיעבד דמי, שאדם צמא ("דחוק לשתות") שאין לו אופן אחר, יכול לנהוג לכתחילה על פי דין דיעבד, במה שאמרו שאין לסנן מים בלילה שמא יפרשו התולעים ויחזרו מבלי שיבחיין.

לסירכות הריאה (וראה במשנת יעקב הלכות שחיטה פ"ד ה"ו-ה"ז, שקיים בזה דברי המשכנות יעקב). אולם באמת מדברי המשכנות יעקב עצמו (סי' ט"ז ד"ה ועוד) משמע שעיקר ההכרח להחמיר בעניין בדיקת הריאה, הוא מפני ששם כשיבוא לדינו המיעוט שהוא טריפה נעבור בוודאי על איסור גמור, שהלא אוכלים ממש את בשר הטריפה, "ובוודאי לא שייך למיזל בתר רובא בזה... ואין כאן שום ביטול שיהפך האיסור להיתר בכגון זה"⁶⁰; ואם כן יש לעיין האם וכמה אפשר להשליך מדבריו אלו לעניין תולעים בירקות, שבהן ישנו ביטול מדאורייתא ולעולם יש רוב כנגדן ואינן נאכלות בפני עצמן, ולכן אף כשמזדמן פרי נגוע, אם התולעים אינן ניכרות איסורן הוא מדרבנן מצד בריה. ואף שהוא עצמו האריך כנ"ל ללמוד לעניין טריפות מעניין תולעים, ופשוט שיש ביניהם דינים משותפים, וכמו שמפורש ברשב"א לעניין עבר ובישל – אך עדיין אין זה סותר שעניין הטריפות יש בו יתר מקום להחמיר מאשר בעניין תולעים בתערובות.

ובהדיא מצאנו כן בדבריו (סי' ט"ז ד"ה וגם), שכתב שמה שמחמירים בבדיקה בטריות הוא מפני שאם שוחטים ואוכלים תמיד בלי בדיקה, "בהמשך הזמן ודאי ימצא טריפה באיזה פעם, ואם הם אוכלים תמיד בודאי אוכלים טריפות"; והשווה זאת לדברי הסמ"ג שביבש ביבש שהתבטל חד בתרי אסור לאדם אחד לאכול הכל ואפילו בזה אחר זה, מפני שודאי אוכל איסור, והוסיף שאף לרא"ש שסובר שהאיסור נהפך להיתר, או לרשב"א שמתיר לאכול בזה אחר זה, זהו דווקא בתערובות שיש ביטול, "משא"כ בנ"ד שאין כאן ביטול והאיסור במקומו עומד וניכר והאוכלו נענש" (ואף על זאת השיג עליו האור שמח הנזכר) – ואם כן מנא לן להחמיר בחשש תולעים בתערובות, שבהן יש ביטול, כמו בחשש טריפה?

וכדברי המשכנות יעקב ראה בשו"ת אבני צדק (למהרי"י טייטלבוים, אה"ע סי' נ"ה אות ב') ובשו"ת בית שערים (יו"ד סי' ס"ד), שהעלו על פי הדגול מרבבה ועוד לחלק בין שאלה קבועה למזדמנת, שבמציאות קבועה אם יכשירו תמיד בלי בדיקה ממילא ודאי אוכלים גם את מיעוט הטריפות, ולכן לכתחילה אין לסמוך על הרוב, מה שאין כן כשנאבדה במקרה אפשר לסמוך על הרוב ולומר שזו כשרה היתה, כי הלא את כל השאר בודקים ולא יבואו לידי אכילת איסור (וכמותם כתב הגר"ר בנגיס, לפלגות ראובן ח"ז,

⁶⁰ וראה עוד דבריו (בסי' י"ז ד"ה איברא): "ואנו צריכים לברר האיסור מתוך ההיתר שלא יכשלו בו, כי כשלא נבדוק אחריו יבוא לדינו... על כל פנים הוא אסור מן התורה מספק, וכשלא נבדוק בודאי יהא בשגגה, למה לא נבדוק אחריו כל שאפשר", ועוד כתב: "וא"כ לפ"ז גם ס"ס אין להתיר כל שיש לברר איסורו, כיון שאין ס' א' מתירו מה"ת..." (עיי"ש). ויל"ע בסוף דבריו שם, אחר שחילק בין ס"ס הנוולד במקרה לבין ס"ס המצוי בטבעו של עולם, שלאחרון חששו יותר (מהטעם המוסבר להלן, שאל"כ ודאי יבוא האיסור לדינו), הביא לזה ראייה מהרשב"א שהצריך בדיקה בעבר ובישל אף שהוא ס"ס – ולא זכיתי להבין ראייתו, הלא עבר ובישל ודאי זהו ס"ס "הנוולד עפ"י מעשה ומקרה"?

ליקוטים לחולין מ"ג ע"א). וכן ביארו מהרי"ל דיסקין (תורת אהל משה, ח"א דף י"ב ע"א) ובשו"ת דברי מלכיאל (ח"ד סי' ק' ד"ה והנה במים), שאם היו מתירים את אשתו של כל טובע במים שאין להם סוף, ממילא היו נגרמים מקרים של איסור אשת איש ודאי, ולכן החמירו.

אם כן, נמצא שכיוון שהטריפה נאכלת לחוד ובלי ביטול וכשאוכלה הוי איסור גמור, חמורה טפי – מה שאין כן בתולעים שלעולם לא יאכלו לחוד אלא בתערובת שבטלה מדאורייתא, ויש כאן "תירתי לטיבותא": חדא דאמרינן "כל דפריש מרובא פריש", שירק זה בא מהרוב שאינם נגועים, ותירתי דאפילו בא מהנגועים מכל מקום בטלו התולעים ברוב; וכל שכן לסוברים שיש כאן גדר מתעסק ובכה"ג אינו עובר על שום איסור (כדברי הגאון הרוגאצ'ובר). ובדומה לזה ראה מה שהאריך מהר"ש קלוגר (הגהות בנין שלמה על הרמב"ם, חמץ ומצה פ"ב הלכה י"א; בעניין ביטול חמץ), שמה שחששו למיעוט המצוי היכן שאפשר לברר, זהו דווקא במקום שכשיבוא לידינו המיעוט יהיה נעשה בו איסור תורה, אבל במקום שאף אם יזדמן לנו המיעוט לא יהיה איסורו אלא מדרבנן, בזה לא חששו (עיי"ש). ונהי דבדיקה לכתחילה צריך, כפסק השו"ע, אבל מכל מקום לפי האמור מלבד שפשוט שאין להחמיר בדיעבד ולא בספק פלוגתא, גם אין סברה לחוש בעניין התולעים בתערובות לדעת המחמירים בשיעור מיעוט המצוי בטריפות, ואף המשכנות יעקב יודה לזה.

וכן מה שחששו למיעוט המצוי במקוואות ובמים שאין להם סוף ובאדם גוסס וכדומה, יש לומר ששונה דין נידה החמור שהוא בכרת, וכל שכן דין אשת איש (וראה תוס' בכורות כ' ע"ב ד"ה חלב, ופמ"ג או"ח סי' שט"ז א"א ס"ק כ"א), בהם חששו גם לדברים רחוקים – ומהיכא תיתי להשוות לגמרי לדין בדיקת תולעים, ולומר שכמו שזה שכיחות נמוכה מאד ובכל זאת חוששים לו, כך גם לגבי תולעים? ובדברי הרשב"א ושאר ראשונים מצאנו כאמור שהשוו בין בדיקת תולעים לבדיקת הריאה, כי שניהם בעניינים דומים של איסורי מאכלות – אבל כבר ביארנו כנ"ל שאפילו הכי מהמשכנות יעקב עצמו מבואר שיש הבדל בתוצאות שני העניינים (כי הטריפה נאכלת לחוד וללא ביטול והוי איסור גמור מדאורייתא), וסברה חזקה יש בכך, ואם כן אין להשוותם לגמרי ולחוש בשכיחות נמוכה מאד כמו שחוששים בטריפות.

ונראה לענ"ד לעמוד על כיוון נוסף שבגיננו אין לעשות גזירה שווה גמורה מענייני טריפות וכיו"ב לעניין תולעים. בתשובות ופסקים לראב"ד (סי' ר"ז, ד"ה ויש מי שאומרים), דן בקטניות המתלעות בתלוש אם חוששים להן שהוחזקו, וכתב: "ואני אומר כי יש אישים [=מיני תולעים] הרבה תחת המין, ואין איש מחזיק איש אחר [=כלומר

הימצאות מין מסויים של תולעת אינה יוצרת חשש להיצאות מין נוסף]. ועוד, כי התולעת אע"פ שהוא נראה טבעי באותו המין, אינו מן הטבע אלא מקרה הוא, ואין המקרה מחזיק [=יוצר חזקה]. והמקרים ההם מה שהם נראים טבעיים אינם אלא מתולדת המקום". והנה, הגר"ש ווזנר בתשובתו הנ"ל אודות גדר מיעוט המצוי (בטריפות), ביאר ש"לעולם אין רוב כשירות בלי מועט טריפות, והמועט מלווה את הרוב כל עת ובכל מקום, והוא הוכחה שזה טבעית מציאותו לגדל רוב כשירות ומיעוט טריפות" – ועתה בראב"ד אנו מוצאים במפורש שבפירות שלא הוחזקו אין לומר שהטבע שלהם להיות נגועים, "אלא מקרה הוא"⁶¹.

וחילוק נוסף, שבטריפות מדובר על פגמים הנוצרים בגוף ההיתר, מה שאין כן בתולעים שהן גורמי איסור הבאים מבחוץ ומתערבים בהיתר (אף אם נולדו במחובר), ולכן כתב הראב"ד ש"אינו מן הטבע אלא מקרה". וכן בכל שאר העניינים שהזכיר הגר"ש ווזנר, כגון יין המחמיץ וריסוק איברים ומומחים לשחיטה, בכולם מדובר בפגם הקיים מעצמו בגוף העניין, ומוכרח להיות (במיעוט) על פי טבע העולם; וכמו שכתב שמיעוט טריפות קיים בכל מקום בעולם "ובכל מדינה ובמדינה" שיש שם בהמות. אבל לעניין חרקים בירקות, הלא ידוע שמידת השכיחות משתנה ממדינה למדינה וממקום למקום כפי תנאיו, וכדברי הערוך השלחן (סעיף ס'): "דבר זה תלוי בכל מדינה ומדינה כפי דרך פירות שלה, כי אין דומה מדינה למדינה ואינו דומה שנה לשנה".

אם כן, על נידון התולעים יותר יש לומר מה שכתב הגר"ש ווזנר (שם) שאם אינו "בטבע בכל מקום ובכל זמן", אלא "רק בתקופה מסוימת ובמקום מסויים", בדיקתו אינה מתחייבת כל כך מעיקר הדין, גם באותו מקום וגם בשכיחות של כ-10%. ומה שיש להחמיר יותר במיעוט המצוי, הוא כשמציאותו של המיעוט באה מצד גוף הדבר, ובהכרח באה, ולא כשבאה מצד אחר וגם תלויה בנסיבות, כמו בתולעים; ואמנם אף

⁶¹ לפי"ז לכאורה יש לדחות מה שנסתפק בדורנו אם גידול מיוחד בחממות מוציא מידי מוחזק בסתם מפני שמדובר ברוב התלוי במעשה (עיין בשו"ת אגרות משה יו"ד ח"א סי' ל"ה), וצ"ע. ומ"מ ראה עוד באגרו"מ (יו"ד ח"ב סי' כ"ה) שבדיעבד יש להקל כי חזקה דלא מרע אומנותיהו; ולכתחילה הצריך לבדוק. וע"ע בערוך השלחן (יו"ד סי' פ"ד סעיף ס"ח) שביאר את עניין הבדיקה אחר י"ב חודש, ומשמע שכיוון שדרכן של פירות הללו להתלע במחובר, א"כ נמצא שהטבע שלהן להתלע, ובלשונו: "אלמא שהתולעת דבוק להם בתולדתן" – ולכן יש לחשוש באותה מידה שגדלו בהם תולעים בתלוש אחר יב"ח. ומ"מ אפשר שכשאין דרך הפירות להתלע במחובר, לא יהיה צריך בדיקה (וכדעת הט"ז). ואמנם קצ"ע בדברי הערוה"ש – הלא במחובר אסורות מכל מקום, ובתלוש רק אחר שיפרשו, ולמה נחוש להן בשווה? אם לא שנאמר שהבדיקה היא רק מצד שיש לברר כשאפשר בקל. וראה בפמ"ג (משב"ז סוף ס"ק ח') שלעניין קניית ירקות ללא בדיקה, הכל לפי המקום והזמן, כי כשחם התולעים שכיחות בתלוש, וכתב שאף שבכ"ג זהו ס"ס (שמא אין תולעת ואם ישנה שמא לא פירשה) מ"מ יש לבדוק, שהרי "היכא דאיכא לברר בקל מבררין" (והוסיף שבקיץ הן שכיחות [כך שאין זה אלא ספק אחד], ולכן שומר נפשו לא יוכל אלא בבדיקה).

בכה"ג מיעוט המצוי חייב בדיקה (כהני תמרי דכדא), אבל אין ראיה להחמיר להעמידו על גדר המשכנות יעקב וכל שכן שלא כגדר הגר"ש וזנר (שדיברו בטריפות).

ו. יחידת המדידה של המיעוט המצוי

כהמשך להבנה בדברי המשכנות יעקב שמיעוט המצוי הוא שיעור של אחד לעשר, נסתפקו בדורנו כיצד יש למדוד את השיעור המצוי – האם כל פרי ייחשב בנפרד, כך שאם רק פרי אחד מתוך אחד-עשר נגוע אין זה מיעוט המצוי, ואם כך הוא מה הדין באשר לאורז ושאר מינים מרובי גרגירים; או שמא יש לחשב שיעור המצוי על פי הקופסה, שנמצאים בה כמה פירות, ואם כך הוא מה הדין באשר לפרי גדול שאוכלים ממנו כמה אנשים, או קופסה המספיקה לכמה סעודות; או שמא יש לחשב לפי כמות הרגילה להיאכל בסעודה אחת (ראה הדיון ב'בדיקת המזון כהלכה' עמ' 119, ובמאמר הרב פרידמן ב'תחומין' כ"ט עמ' 313).

בעניין זה כתב הגרש"ז אויערבך (שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' ס"א אות ב'), שאם בא לאכול קלח חסה שלם, אין לדון כל עלה בנפרד ולומר שכיוון שמבחינה סטטיסטית החשב להימצאות חרק בכל עלה ועלה בפני עצמו אינו מצוי, לכן יהיה מותר בלא בדיקה – אלא קלח החסה כולו נחשב כפרי אחד לעניין זה; שאם לא כן יהיה עליך להתיר אכילת רבע פרי, שהלא בלתי מצוי שברבע פרי יהיה חרק, וכן הלאה, וזה ודאי לא ייתכן. ולפי זה יוצא לכאורה שאם באים לאכול קופסה שבתוכה הרבה פירות, אין למדוד את שיעור המיעוט המצוי כנגד כל פרי ופרי בנפרד, אלא השאלה האם מצוי שבקופסה כולה יימצא חרק, ואם כך הוא יש לבדוק את כל הקופסה. אולם יש לדחות הבנה זו, כי הגרש"ז אויערבך לא דיבר אלא על גוף אחד, כמו קלח חסה, שלא מסתבר להפרידו לחלקיו לעניין חיוב הבדיקה ומדידת השיעור המצוי (ולכן השווה עלה חסה לרבע פרי וכדומה). אבל בפירות נפרדים הנאכלים כל אחד בפני עצמו, לא אמר סברה זו.

וכן עולה בבירור מתשובת החת"ם סופר (יו"ד סי' ע"ז, ד"ה תחילה), שכתב שגם אם הרחש שכיח ברוב הכלים, אבל לא ברוב הפירות שבכלים, "ואם יבדוק כל פרי בפ"ע יהיה הרוב בלא תולע – ע"כ ליכא אלא מיעוט המצוי". כלומר, אפילו אם ברוב הקופסאות יש חרקים, כיוון שברוב הפירות שבקופסאות אין חרקים, אין זה נחשב כמוחזק לנגוע אלא כמיעוט המצוי – שמע מינה שמודדים את שיעור המיעוט המצוי כנגד כל פרי ופרי, ולא כנגד הכלים. ובפרט כשדרכו של הפרי להיאכל לחוד, להבדיל מזנים הנאכלים כמה פרטים בבת אחת (כגון אורז וקטניות).

אמנם בסופו של דבר הדעת נותנת שראוי לחשוש ולחשב את הימצאות החרקים כנגד הכמות שנוהג לאכול אדם בסעודה אחת, כי אם במיעוט המצוי מכמות זו ישנו

פרי נגוע, הלא סוף סוף יש לחשוש שייתקל בו⁶²; אף שאין זה דומה לסיר מרק או אורז וכיוצא בזאת, שכולו מתבשל יחד ולכן נידון כאחד, וכמו קלח החסה שדיבר עליו הגרש"ז אויערבך. ומאידך, לומר שיש למדוד מול חבילת שלמה של אורז ושאר קטניות וכן קמח וכיו"ב, נראה שהוא חומרא יתירה, כי אין הרגילות להשתמש ולבשל לסעודה אחת אלא בכוס אחת לערך; ואם כן אפילו אם ננקוט השיעור של 10%, גם אם באחת מעשר חבילות בממוצע יש מעט חרקים, כל שרוב החבילה נקייה (באופן שברוב הפעמים כשיוציא ממנה כוס אחת לא יעלו בה חרקים), אין זה מיעוט המצוי אלא מיעוטא דמיעוטא, ולא חיישינן ליה, וכחת"ם סופר⁶³. וככל שהחבילה גדולה יש יותר מקום להקל בזה.

ז. מיעוט המצוי בחלק מהפרי, ובדיקת מדגם

בהמשך לכך: בדורנו נסתפקו לעניין בדיקת כרוב, האם כשהמיעוט המצוי הוא רק בעליו החיצוניים אבל בעלים הפנימיים ביותר אינו מצוי, עדיין יש לבדוק את כל העלים (ראה מאמר הרב יהודה עמיחי, 'אמונת עתיד' גליון 11, תשנ"ו, עמ' 21-24, שהעלה צדדים נכוחים להיתר אבל למעשה חשש להקל. וראה נתוני המציאות שם בעמ' 44). בשאלה זו ממש דן לפני כמאה וחמישים שנה מהרמ"מ פאנט בשו"ת שערי צדק (יו"ד סי' צ"ז), וכתב שאמנם העלים הפנימיים אינם מוחזקים בתולעים כמו החיצוניים, אבל מכל מקום יש בהם מיעוט המצוי, ולכן חייבים בדיקה – ואם כן משמע שמציאות שבעלים הפנימיים אין אפילו מיעוט המצוי, אינו חייב לבודקם (עיי"ש). והביא דבריו בשו"ת מנחת שי ח"ב, בהגהות 'מנחת אברהם' לבן המחבר (על יו"ד סי' פ"ד). והדברים מתחזקים ממה שהבאנו לעיל מהרבה פוסקים (ראה הערה 49), שאין זאת שיש תקנת חז"ל או הלכה עצמאית מיוחדת לבדוק פירות מחשש תולעים, אלא זהו דין כללי שבמקום שיש לחשוש לאיסור יש לברר זאת – וממילא במקום שבו אין חשש במיעוט המצוי, אין צורך לבדוק. ודברי הגרש"ז אויערבך בקלח חסה אינם מנוגדים לזה, כי הוא התייחס לשאלה האם אפשר

⁶² וכעין זה ראה בתשובות רבי אליעזר גורדון (מהד' ת"ש, סי' י"א), לאחר מה שהבאנו לעיל שאם גם אחרי הבדיקה יישאר ספק אין צריך לבדוק מעיקרא, כתב ש"זה שייך רק אם בשיעור אכילת אדם אחד שאוכל הקטניות, יוכל להיות שלא יהיה אפילו תולעת אחת או זבוב אחד. אבל אי ידעין בודאי שבאכילה אחת של אדם אחד שאוכל הקטניות יש בודאי לכה"פ תולעת אחת או זבוב א', אסור לאכל בלא בדיקה, אף שברוב הקטניות האלה אין בהם תולעים או זבובים, כיון שבודאי יאכל במשך אכילתו ברי' של איסור... (עיי"ש בהסברו, מצד "כל דפריש", ומה שהחמיר מצד קבוע נוכח"ג בספר "כתבי הדעת קדושים" יו"ד סי' פ"ד ד"ה מה), אבל דבריו אמורים כשבודאי יאכל האדם בריה של איסור, ואילו אנו מדברים כשאין הדבר כך אלא במיעוט המצוי, ודוק.

⁶³ וראה בשו"ת התשב"ץ (ח"ג סי' י"א), שכתב לגבי פולין שדרכן להתלע לפעמים במחובר, שכיוון שבדק מהם "שיעור סעודה", אם מצאן נקיות הוחזקו השאר בהיתר – ולפי זה פשוט שמיעוט המצוי נמדד לפי שכיחותו בשיעור סעודה, שאל"כ מה הועילה בדיקת שיעור הנ"ל כשהחשש הוא להימצאות בכמות גדולה מזו? (ואין לומר שלא דיבר במיעוט המצוי, כי הלא הצריך בדיקה).

להפריד ולמדוד שיעור מיעוט המצוי כנגד כל עלה ועלה לחוד, ובזה אין סברה לחלק בגוף אחד, שהרי בחסה אין הבדל בחששות בין עלה למשנהו, ולכן השווה זאת כאמור לחלקי פרי, שאין שום הבדל בין רבע לרבע – מה שאין כן בחלק החיצוני והפנימי בכרוב, שאינם שווים בנגיעותם, ובזה לענ"ד היה מודה הגרשז"א.

ובדומה לכך נמצא בפחד יצחק למהר"י למפרונטי (אות ת', ערך תולעים בירקות), שהביא מרב אחד שהנהיג לחתוך את ראש העולשין (ירק עלים) ודי בכך, כי סבר שהתולעים מצויות דווקא בראש הקלח – והוא עצמו השיג עליו, מפני שבדק ומצא שבפועל התולעים יורדות מן הראש ומצויות בכל העלים, "וא"כ שאין לתולעים האלה מקום, צריך לבדוק כל עלה ועלה... ולא די לחתוך מקום חבורם". וברור איפוא שבמציאות ובדבר שאכן יש "לתולעים האלה מקום", והן מצויות בדרך כלל דווקא בחלק מסויים של הירק, אפשר לחותכו/לנקותו ודי בכך, ואין צריך לבדוק את השאר. וכן בכל מקום שיש סברה והוכחה להבדיל בין חלקי הפרי לעניין שכיחות התולעים, כמו בכרוב כנ"ל וכן למשל בפרי שידוע שעיקר הימצאות התולעים בו היא מתחת לעלה הכותרת – אם כן רק שם ישנו חיוב הבדיקה (כשבשאר הפרי אין תולעים במיעוט המצוי). באותו אופן, לכאורה נראה פשוט שאם דווקא בחלק מסויים ישנם חרקים ברוב המקרים, ולא בשאר הפרי, אין להחשיב את הפרי כולו כאתחזק איסורא, אלא אחר שיורידו את אותו חלק יידון השאר לפי מצבו.

עתה, באשר לכמות הפרטים שצריכים לבדוק מתוך הכמות הכללית, מפורסמים ומוסכמים דברי הרשב"א (בתורת הבית וכן בשו"ת ח"א סי' רע"ד) שהובאו בקיצור ברמ"א (סוף סעיף ח'), שאין להסתפק בבדיקת הקצת ולא בבדיקת הרוב, אלא צריך לבדוק הכל, ובדומה לבדיקת הריאה שאין בדיקת האחת מטהרת חברותיה. ומכאן הסכימו הפוסקים שבמיעוט המצוי החייב בדיקה אין לסמוך על בדיקה מדגמית, אלא צריך לבדוק כל פרט ופרט. אולם בשפת אמת (ח"ד, יו"ד סי' פ"ד סעיף ד') ביאר שבבדיקת כמות מסויימת הנמצאת לפנינו ובאה ממקום אחד, בזה ניתן לסמוך על בדיקת הרוב, ואין זה דומה לבדיקת הריאה כדי לטהר חברותיה (ששם לכל אחת יש חשש בפני עצמה בלא קשר לאחרות). וכתב שאפשר שמכל מקום החמירו גם בכה"ג לבדוק את הכל כדי שלא יבואו לזלזל בבדיקה, אבל מעיקר הדין אין טעם לזה.

וכן העלה לפניו מהר"ש קלוגר (שו"ת טוב טעם ודעת קמא סי' קכ"ג), שבקבוצת פירות שבאה ממקום אחד אפשר לסמוך על בדיקת הרוב, ואפשר שאפילו אם בדק שלושה פרטים ונמצאו נקיים הוי חזקה ואין צריך לבדוק השאר; וביאר כנ"ל שמה שכתב הרשב"א שאין להסתפק בבדיקת הקצת ולא בבדיקת הרוב, זה מיירי כדי להחזיק את

אותו המין בכללותו שאינו נגוע באותה שנה, או בדיקת כמויות ממקומות שונים (שבזה שייכת ההשוואה לבהמות, ופשוט שאין בדיקת כמה פירות מקבוצה אחת מכשירה הקבוצה האחרת). וסיים שאינו יכול להקל למעשה נגד פשט לשון הרשב"א, שלא מבואר בו חילוק שכזה, אבל מכל מקום במקרה שאי אפשר לבדוק הכל (היינו שזהו טורח גדול, וכמו שהורה הלכה למעשה בתליתאי סי' קנ"ח, עיי"ש) יש לסמוך על בדיקת שלושה פרטים משק אחד כל שהחשש הוא למיעוט המצוי. ומשמע שעל בדיקת הרוב הוא מתיר לסמוך גם כשאפשר בלי טורח גדול, ודוק.

ובאופן שונה מעט כתב בשו"ת רמ"ץ (ח"א יו"ד סו"ס ל"ב), שעל כל פנים כשהחשש הוא לתולעים שגדלו בתלוש (היינו שיש ספק נוסף) אין צורך להחמיר ואפשר לסמוך על בדיקת שלושה פרטים כדי להתיר יכול ממקום אחד (או אפילו משני מקומות, אם יערבבם יחד). ובבן אברהם (סי' נ' אות ל"ד) ציין לשו"ת התשב"ץ (הנזכר) שכתב שכיוון שבדק "שיעור סעודה" הוחזקו השאר בהיתר ואינו צריך לבדוקם – וזה סמך גדול לשיטות הללו, שכדי להתיר כמות שבאה ממקום אחד אפשר להסתפק בבדיקת הקצת⁶⁴.

אמנם לכתחילה ודאי יש לנהוג כרוב הפוסקים, שלא חילקו והצריכו מכל מקום לבדוק כל פרט ופרט, וכלשון מהר"ש אבוהב בספר הזכרונות (מאכלות אסורות פ"ג), "שכל אוכל שדרכו להתלע צריך לבדוק כלו אחד לאחד". אבל נראה שבמקום שספק אם ישנה כלל חובת בדיקה (היינו כשלא ברור שהחשש מגיע לכדי מיעוט המצוי, או במחלוקות בגדר מיעוט המצוי), ובפרט אם הכמות גדולה ויש בה טורח, אפשר לסמוך להקל כדעות הללו, ולהסתפק בבדיקת הקצת; וכן הורה למעשה מו"ר הגר"ד ליאור (בשיעור מכ"ד אדר תשס"ט), שאם צריכים להשתמש בכמות רבה מאד של אורז, אפשר להסתפק בבדיקת כמות קטנה מן השק (אמנם פשוט שאם ישהה השק זמן מה, יהיה צורך לבדוק מחדש, כי נולד החשש מחדש)^{*}.

ח. סיכום נושא מיעוט המצוי

כפי שהעלינו, גם אם מבחינה סטטיסטית אמורים להימצא חרקים ברוב הקופסאות של הפירות, ואפילו אם נגדיר מיעוט המצוי כגדר סטטיסטי של 10% – מעיקר הדין לא

⁶⁴ לכאורה הסברה קשה בזה, שהרי אנו חוששים שהתולעים מצויות במיעוט המצוי מתוך הכמות, ולא בכולה, ומה תועלת איפוא בבדיקת שלושה פרטים וכיצד היא יכולה ליצור חזקת היתר? (ועיין בספר תוספת ירושלים, יו"ד סי' פ"ד סעיף ח', במה שתלה זאת בירושלמי ב"ב פ"ו סוף ה"א לגבי בדיקת חביות יין, אם כולן תלויות באחת או שבדוק כל אחת לחוד). ומכל מקום מסתבר שאם בדק כמות בשיעור שבו קיים החשש למיעוט המצוי – למשל אם חוששים שבאחד משלושה או חמישה או עשרה פירות יש חרקים, ובדק פירות במספר הנ"ל ונמצאו נקיים – בזה פשוט יותר לומר (להג"ל) שנתבררה חזקת היתר עבור שאר הפירות.

^{*} וכן דעת הגר"מ מאזוז, ראה במכתבו (לעיל עמ' 7).

תיחשב מציאות זו ל"מיעוט המצוי" אלא אם נמצאים חרקים על עשירית ויותר מהפירות עצמם (בתנאי שאין אלה פירות קטנים הנאכלים כמה בבת אחת). אמנם, במקום ובדבר שדרכו של אדם לאכול כמה פרטים בסעודה אחת, נראה שיש לחשוש ולחשב כנגד כמות שכזו (ובקטניות וכיו"ב: כנגד הכמות שרגילים לבשל לסעודה אחת).

אבל עצם השיעור של 10% יש להחשיבו כחומרא (ואפשר שלכן כתב הגרש"ז אויערבך רק בלשון של "טוב להתחשב"), כי מדברי הריב"ש וכמה פוסקים עולה שמיעוט המצוי הוא דווקא בשכיחות גבוהה יותר – והרי כל זה הוא פלוגתא במילתא דרבנן. ואף שהגר"ש וזונו העלה (בדיני טריפות) שיש להחמיר לכתחילה במציאות שהיא קיימת תמיד, ובוודאי כשהיא עומדת על 10% (ואף פחות מכך, וכמו שעולה מדברי הצמח צדק), מכל מקום מדברי הראב"ד ועוד למדנו שזה שייך דווקא בטריפות וכדומה, שהימצאות הפגם קיימת בטבע ובאה מעצמה – מה שאין כן תולעים, שהן פגם הבא מעלמא, ואין להחשיבן כדבר הקיים בטבע הפרי אלא הריהן תלויות בתנאי המקום והזמן. ויותר מכך, שלעולם אינן נאכלות לחוד כבשר הטריפה ופירות ערלה וכדומה, אלא מצויות בהכרח בתערובת ובטלות מדאורייתא (כשאינן ניכרות) – ובזה גם המשכנות יעקב יודה, ואפשר לסמוך בשופי על הסוברים ששיעור מיעוט המצוי הינו גבוה יותר.

ועצם החשש למיעוט המצוי הריהו לכתחילה, אבל במקום שאי אפשר לברר הוי כדיעבד ומותר לסמוך על הרוב, באופנים שביררנו לעיל. וכשאינן האדם יכול לברר עתה, אף אם למחרת יוכל, הרי זה נחשב כאי אפשר ומותר (אבל יש לדון בזה כשהיעדר היכולת הוא מחמת סיבה פרטית). וכן טורח גדול נחשב כאי אפשר לברר. וככל שטורח הבדיקה גדול יותר, כן יש יותר מקום להכריע כמקילים במחלוקות שבדין זה, שהוא מדרבנן (וכמו שיוצא מדברי הגר"ש ישראל). ולכן במקום טורח ובמקרה שספק אם הוא נכנס בגדר מיעוט המצוי (אם מפני המציאות [כשאינו חסרון ידיעה של היחיד בלבד] וכל שכן מפני המחלוקות), אפשר להסתפק בבדיקת הקצת מתוך הכמות שבאים להשתמש בה עתה. כמו כן, במקרה שיש חילוק במציאות ובסברה בשכיחות התולעים בין חלקי הפרי השונים, היינו שהתולעים שכיחות יותר דווקא בחלק מסויים מן הפרי, ממילא ישנו גם חילוק בחובת הבדיקה ובמעמד החלקים האחרים.

בדיקה חלקית בדבר המוחזק

א. ודאי מוחזק, ודאי נקי – וספק

בדברי הכרתי (ס"ק י"ט) שהבאנו לעיל, נתבאר שבירקות המוחזקים לנגועים אי אפשר לסמוך על בדיקת אנשים הממהרים למלאכתם, מפני שבדיקתם אינה מושלמת, ויש לחשוש שגם לאחריה נותרו חרקים בירק. אולם הוא מוסיף ומבאר שבכל זאת נודעת לבדיקה חלקית שכזו תועלת מסויימת, "דהא אם בדקוהו, עכ"פ מועיל בדיקתם להוציא מידי ודאי דיש שם רחש, רק ספק... נשאר לאחר בדיקה או לא נשאר". כלומר, שלושה מצבים ישנם בירק שהוחזק: א'. ודאי יש בו תולעים, ב'. ספק אם נותרו תולעים, ג'. ודאי כבר אין בו תולעים. במצב הראשון הירק אסור אפילו בדיעבד, ובמצב האחרון הריהו מותר לכתחילה בלי פקפוק – ובמצב האמצעי, על אף שזו בדיקה חלקית שאינה מאפשרת לקבוע שהירק נקי ולאוכלו כמות שהוא, מכל מקום הירק יהיה מותר במידה שיצטרף ספק נוסף, וכמו שממשיך הכרתי שבאופן כזה אפשר לבשלו (אף לכתחילה!) ובכך יצטרף ספק שמא נימוח, ויהיה מותר לגמרי משום ספק ספיקא.

דבר זה מצאנו כבר בשו"ת צמח צדק (קרוכמל, סי' נ"ב ד"ה אמנם), שהתיר מרקחת הנעשית מפירות מתולעים שפותחים אותם כדי להוציא את הגרעין, ואז אם רואים תולעת זורקים את הפרי; ואף שפעולה זו ודאי אינה בדיקה יפה ומועילה, כי העושים כן אינם מחפשים כלל אחרי התולעת, אלא מוצאים אותה רק אם היא בהדיא, מכל מקום נוצר בכך "ספק אי הוה כאן איסור כלל", ולכן אחר בישולם ישנו ספק ספיקא ומותר (והעלה בזה היתר קבוע). וקיים דבריו הלכה למעשה בשו"ת ערוגת הבושם (יו"ד סי' ע"ט; ודייק כן גם בכנפי יונה), שאם פירות המוחזקים בתולעים נבדקו באופן הנ"ל קודם הבישול, אף שאין זו בדיקה טובה, "בזה נראה לפענ"ד היתר גמור" מטעם ספק ספיקא. ובדומה לכך כתב בשו"ת אדמת קדש (ח"ב יו"ד סי' א'), לגבי ירקות המוחזקים, ש"אם בדק יפה עד שידו מגעת, איתרע חזקתייהו וחזר הדין ספק יש תולעת", וראה גם בשלחן גבוה (יו"ד סי' פ"ד מחודש סוף אות ז') ובבן אברהם (סי' נ' אות ל"ו), וכן מה שהבאנו לעיל משו"ת ריח שדה (סוף סי' ח'), ומה שהביא בדורנו הגר"צ וובר בשם הגרי"ש אלישיב ('הליכות שדה' גליון 143, תשס"ה, עמ' 18).

ומהפוסקים הנ"ל מבואר שאם יש אופן של בדיקה וניקוי המועיל להוציא את החרקים רק בחלק מהמקרים, אף שאינו מספיק כדי להתיר לגמרי, מכל מקום יש בכוחו להצטרף לחזק את הספק שמא אין כאן איסור, ובתנאי שאיננו יודעים בוודאות שנותרו חרקים גם אחר הבדיקה (שאו אין זו בדיקה כלל). וכן שמעתי ממו"ר הגר"ד ליאור (בכ"ג סיוון תשס"ט), על יסוד דברי הכרתי, שאם יש ירק המוחזק בחרקים, אבל באופן שלא כל הפריטים שלו נגועים בוודאות אלא שידוע שברובם (60-70% לדוגמא) יש חרקים, ויש דרך ניקוי המועילה להוציא את החרקים רק בחלק מן המקרים, מכל מקום על ידי כך נעשה המצב לספק אם יש כאן תולעים, ואם יצטרף ספק נוסף יהיה מותר משום ספק ספיקא. ומדברי הכרתי ברור שמותר בכה"ג לבשל לכתחילה, אף שיש היכי תמצי להוסיף ולבדוק לגמרי על ידי טורח (ונאריך בזה בהמשך).

ב. צירוף סניפים לחיזוק ההיתר

ונלע"ד שאפשר לצרף בנידון שכזה, כסניף בעלמא, את דעות האחרונים שפירשו שהרשב"א התיר לאחר בישול אפילו ירק שהוחזק לנגוע⁶⁵. ויש להקדים לזה ביאור המושגים בהם נדבר. חמישה מצבים (שהם שלושה) קיימים בירקות לעניין הימצאות החרקים : א'. נקי, היינו שכמעט לעולם אין בו חרקים ואם ישנם הרי זה מקרה בעלמא. ב'. נגוע במיעוט שאינו מצוי, היינו שלפעמים נמצאים חרקים בירק זה, אולם שכיחות המקרים הללו נמוכה עד שאין צורך לחוש לה. ג'. נגוע במיעוט המצוי, היינו שבדרך כלל קיימים חרקים בחלק מפריטי ירק זה, אף שרוב הפריטים נקיים. ד'. מוחזק לנגוע, היינו שברוב הפריטים של ירק זה ישנן תולעים. ה'. נגוע בוודאי, היינו שברור לנו שבכל פרט ופרט (למעט מקרים נדירים) מירק זה ישנם חרקים. הוצרכנו להקדים זאת מפני שבלשון רבותינו רווחים בעיקר שני מושגים – "מוחזק" ו"דרכו להתלע" – ובאחרונים נמצא לעיתים שנבוכו בפירושם בלשון הפוסקים; יש שהבינו ש"דרכו להתלע" אין הכוונה רק למיעוט המצוי, אלא אף כשרוב הפריטים מותלעים נחשב זה לספק (ובדעתם נרחיב להלן). ויש שהבינו מאידך ש"מוחזק" אין פירושו שרוב הפריטים מותלעים, אלא אפילו התלעה במיעוט המצוי נחשבת למוחזק שאינו ספק (ובעיקר נחלקו בזה בהבנת הפרי חדש). והנפק"מ, איזה מצב ניתן להחשיבו כספק אם יש כאן תולעים ויהיה מותר בהצטרף ספק נוסף. אולם השיטה העיקרית והרווחת להלכה אינה כזה

⁶⁵ מה שנראה פשוט, לענ"ד, שסניפים חלשים שמוכח בהדיא שרוב הפוסקים חלוקים עליהם, ושסברת האוחזים בהם קשה, אף כי ודאי אינם יכולים להיחשב כספק עצמאי (שבדרכנו אזלינן בו לקולא ובדאורייתא מצטרף לספק ספיקא), אבל כדאים הם לחזק ספק קיים ולהצטרף כדי לבטל משקלו של פקפוק וערעור שיעלה כנגדו. ובעבור זאת אנו מביאים הדעה הנ"ל.

ואינה כזה, אלא ש"מוחזק" פירושו ברוב הפריטים ו"דרכו להתליע" פירושו במיעוט המצוי, ובלשון זו ננקוט להלן (ובדברי רוב ככל הפוסקים שנביא להלן מוכח ש"מוחזק" פירושו ברוב ולא במיעוט).

כן נקדים לענייננו את הפולמוס שהיה לפני כמאתיים וחמישים שנה אודות עלי הגפן, שנמצאו בהם "תולעים קטנים דקים עד מאד צנומות קדים שכמעט אין העין שולטת בהם... ורוב הבודקים לא ימצאו בהם כלום ויראום חלקים ונקיים, וכאשר יבאו הבקיאים במקומם וחזקי הראות, אחר העיון רב יניעום בחודה של מחט ויחלו להלך ע"ג העלים, עודם מהלכים נטמנים באחד הפחתים... ונעלמים מן העין ולא ימצאום עוד". ורוב חכמי ארם-צובא ובראשם מהר"ש לניאדו אסרו את אכילתם, והסכים עמם מהר"ח אבולעפיה. וכנגדם יצא מהר"י זיין (בעל פרח שושן, נדפסה תשובתו בשו"ת משאת משה יו"ד ח"ב סי' ד'), וכתב שהגם שבמקום שאסרו ודאי אין להתיר, מכל מקום היות שהמנהג לאוכלם פשט בכל שאר ישראל, ובכללם גדולים וצדיקים, ראוי ללכת אחריהם ולמצוא פתח היתר. והאריך בדבר, וסיים למעשה שאף שהמחמיר תבוא עליו ברכה, מכל מקום הרוצה לאכול יבדוק "כל עלה ועלה לבדו במתון רב", ואחר כך יקנח את העלים ויניח במים רותחים ויבשלם בלי פקפוק.

ובסימן ה' השיב לו המשאת משה, ודחה חלק מדבריו אבל למסקנה הסכים להתיר באופן שישפשף את העלים היטב, ואז שפיר נוצר ספק שמא כבר אין תולעים, ולכשיבשלם יהיה ספק ספיקא. ובעיקרי הד"ט (יו"ד סי' פ"ד אות ד') ציין לספר בית דינו של שלמה (יו"ד סי' י"ט), שהביא תשובת אחיו שהאריך מאד להשיג על דברי המתירים ולחזק האיסור. וכן בשו"ת אדמת קדש (ח"ב יו"ד סי' א') דן בזה והסכים לאיסור, והובאה מסקנתו ביד אפרים (יו"ד סי' צ"א סעיף ד' בסופו), וכן סיים עיקרי הד"ט להחמיר. וכן כתב מהר"ח פלאג"י (יפה ללב יו"ד סי' פ"ד, ורוח חיים שם אות ב'), וכן בזבחי צדק (יו"ד סי' פ"ד אות צ"ט) כתב שבעירו נוהגים בהם איסור גמור. אבל החיד"א במחזיק ברכה (אות כ"ד) הביא המחלוקת וסיים בדברי המתירים, ונראה מזה שכן דעתו שמי שכבר נהג להקל יכול להמשיך במנהגו (עיי"ש). ובעקבותיו הלכו בספר משפט כתוב (למהר"א פינסו, יו"ד סי' פ"ד) ובספר זכרון משה (אזולאי, שם סעיף ח'). וכן לפנייהם בנו של המשאת משה בספר כסא אליהו (יו"ד סי' פ"ד אות ד') חיזק דעת אביו להתיר, וכן בשו"ת ריח שדה (סי' ט') חיזק דברי אביו מהר"ש דוויך הכהן שהתיר (על ידי שפשוף העלים, כנ"ל).

ובתוך דברי הפרח שושן, חידש שמה שהתיר הרשב"א בעבר ובישל משום ספק ספיקא, זהו אפילו כשהוחזק שרוב הפרטים נגועים, כי גם במין שהוחזק בכללו יש

פרטים שאין בהם תולעים, כך שאין זו ודאות גמורה⁶⁶. ודבריו בזה אינם יחידאיים, שכמותו כתב גם בשו"ת ריח שדה הנזכר, וכן נראה בדעת הקרבן נתנאל (שו"ת תורת נתנאל סי' ל"ח) שכתב שהרשב"א דיבר אפילו בהוחזקו כנ"ל, והוסיף שדברי האיסור והיתר הארוך שהובאו בש"ך אינם אלא חומרא. ובדומה לכך כתב בשו"ת תשובה מאהבה (יו"ד סי' ש"ל ד"ה ואף) – שאף שאזלינן בתר רובא לא אמרינן בזה דהמיעוט כמאן דליתא, ומצטרף לספק, עיי"ש. ובדרכי תשובה (ס"ק צ"ד) הפנה לשו"ת שאגת אריה וקול שחל שסובר גם הוא כן, שאפילו בירקות שהוחזקו בתולעים אין לומר שהמיעוט הריהו כמאן דליתא, כי לשיטתו מעיקרא יש לפירות חזקת היתר, וא"כ צרף מיעוטא לחזקה והוי כפלגא, ובספק שקול נדחה הרוב מפני החזקה (עיי"ש, ואכמ"ל בעניין סמוך מיעוט לחזקה). וכה"ג עיין היטב בספר פאת נגב (יו"ד סי' ט', דף כ"ב ע"א), "שדרכו להתליע... אלא דאיכא דאין בו תולעים. אבל במדינה שהוחזק שכל אותו המין מתלעיה, לא הוי ספק".

ובשו"ת בית שלמה (יו"ד סי' קנ"ד) האריך להוכיח שכך דעת הט"ז, להתיר משום ספק ספיקא אפילו במוחזק לנגוע, שכן מפורש בדבריו (סי' פ"ד ס"ק י"ז) "שדרכן להתלע הוה כודאי התלע, שספק הרגיל [=היינו ברוב המקרים] לאו שמיה ספק... ואפילו הכי חשבו רשב"א לספק ספיקא" (ותימה שבשו"ת מהר"ם בריסק [ח"א סי' פ"ט אות ד'] כתב שהט"ז התיר כי לא הוה ספק הרגיל – הלא מפורש להפך); וביאר הבית שלמה טעם הסוברים כן, שכשהוחזק הוי ספק הנוטה יותר לאיסורא, ולכן אם יש מולו ספק הנוטה יותר להיתר, מצטרף אליו הספק הקטן שמא אין כאן תולעים, והוי רוב להיתרא. ולמשל, אם הוכנה ריבה מפירות מתולעים על ידי מעיכה וריסוק, שאז קרוב לוודאי שנימוחו – בכה"ג אמרינן ספק ספיקא אפילו במוחזק ברוב⁶⁷. וכן כתב מהרא"מ שטיינברג מברודי (שו"ת

⁶⁶ ועיין במה שהאריך מאד לדון בדברי מהר"י זיין והמשאת משה בספר חיים לעולם (ח"א יו"ד סימן ט"ב), שכתב מחד להסכים עם המהרי"ז בזה, אבל מאידך מפרש דבריו באופן אחר, שאף מהרי"ז דיבר דווקא כשהתולעים מצויות במיעוט – ולענ"ד אינו נראה כן מלשון מהרי"ז, אלא כהבנת המשאת משה. ומ"מ בסוף דבריו גם הוא כתב כהבנה זו, "ואפי' נמי דלטעם ס"ס מהני אף אי לאו מיעוטא נינהו המתולעין, דהס"ס מהני כמו כח הרוב", וחילק שהרשב"א לא הזכיר שהתולעים מצויות במיעוט אלא בתשובה סי' רע"ד שעוסקת בחיוב בדיקה, אבל בעבר ובישל לא הזכיר שמדובר במיעוט, "לו' דאף במקו' דלאו מיעוטא נינהו ניתרין בס"ס, דעכ"פ לא הוחזקו להיות מתולעין חזקא מעליא". אבל אח"כ חזר וכתב כפירושו הראשון, וקצ"ע.

⁶⁷ ובזה מסכימים עוד פוסקים, כנכתב לעיל, מפני שלדעתם כשיש ביטול ברוב דינו כספיקא דרבנן. ואף שכאן כתב הבית שלמה להורות לכתחילה כדעת רוב הפוסקים, בתשובה אחרת (יו"ד סי' י') הוסיף להוכיח כדעת הט"ז הנ"ל, לגבי שו"ב שידיו מרתות, שאע"פ שברוב המקרים הוי דרוסה, מכל מקום שפיר הוי ס"ס (שמא לא ריתתו ידיו בשחיטה, ואת"ל ריתתו, שמא שחט שפיר). ואע"פ שהתוס' כתבו שכשיש רוב נגד אחד מהספיקות אין זה ס"ס, זהו כשהספק השני הוא מעניין אחר, אבל בעניין כה"ג ששני הספיקות מתירים מאותו טעם, שפיר מצטרף המיעוט למחצה והוי רוב. וראה בעצי העולה (סי' פ"ד אות י"ב), שכתב

מחזה אברהם ח"ב יו"ד סי' י"א, וממה שציין למהרש"ם ח"ג סי' קנ"ה, מוכח שמדבר כשברוב המקרים יש תולעים, וראה גם בשו"ת נשמת חיים [מהד' תשס"ח] יו"ד ריש סי' ס"ז, שדעת הט"ז להתיר אפילו במוחזק לנגוע בספק הנוטה לומר שנימוחו; וכתב שאף שהש"ך חולק על זה, מכל מקום בשעת הדחק והפסד מרובה וכו' יש להקל⁶⁸.

ואמנם כאמור לא כן דעת רוב הפוסקים, אלא העיקר כמו שכתב הש"ך (ס"ק כ"ט, וראה בכללי ספק ספיקא אות ל"ג) שמין שהוחזק ברובו ונתבשל אין כאן אלא ספק אחד, וכפשט דברי הרשב"א, וכמו שנתבאר היטב בערוך השלחן (סעיפים ע"ב-ע"ג). ואף המשאת משה (וכן הבית דינו של שלמה) דחה בזה את חידוש מהר"י זיין. ולכן אין זה כדאי אפילו בדיעבד להצטרף כספק נפרד בפני עצמו – אבל כדי לחזק הספק הקיים ולרווח ההיתר, שגם ירק שהוחזק לנגוע, לאחר ניקוי חלקי (כל שלא ידוע לנו בוודאות שנתרו תולעים) יהיה מותר בספק נוסף, נראה דחזי לאצטרופי. ועוד מצורפת לזה שיטתם של כמה מגדולי האחרונים (פרי מגדים וצמח צדק וגנית ורדים ועוד) שנתבארה לעיל, שאם הספק שמא נימוחו הינו ספק טוב ונוטה לומר שנימוחו, אזלינן בדיעבד לקולא אפילו במוחזקים בתולעים, כל שיש ביטול מדאורייתא.

שעכ"פ בתולעים גדלו בתלוש יש להתיר בנתבשל אפילו כשהפרי הוחזק, כי יש ספק נוסף שמא לא פירשו. וזה פשוט לכו"ע, במקום ששייך הספק הנ"ל. עוד ראה בספר שדה הארץ (יו"ד שאלה ד'), שעכ"פ התיר בנתבשלו גם כשהספק אם יש תולעים הריהו שקול (אבל לא כשברוב המקרים יש תולעים).

⁶⁸ וראה בצמח צדק (פסקי דינים סוף ס"ק כ"ז) שדייק מתרוה"ד שדווקא במציאות "שחיתים" אלו עצמן ממש הוחזקו בהרבה תולעים מאד" אומרים שאין כאן ספק – כלומר שאם הוחזקו בעלמא, שידוע שלרוב יש בהן תולעים, אפילו הכי נחשב לספק המצטרף, ושלא כאו"ה; אבל סיים שאולי לא כתב זאת תרוה"ד אלא כדי "להיות פשיטות יותר דאין זה נחשב לספק". ובשו"ת הרדב"ז (ח"ב סי' תשכ"ג) חילק בין "חזקה גדולה" כשנמצאו הרבה תולעים, לבין ירק שרגיל להיות בו תולעים ש"לאו חזקה גמורה היא", ואפשר שכוונתו כפירוש הנ"ל בתרוה"ד. ובעצם העניין, בשו"ת יביע אומר (ח"י יו"ד סי' נ"ח עמ' ש"ע) הביא הרבה דעות שגם ספק שאינו שקול מצטרף לס"ס, וראה גם בדרכי תשובה (יו"ד סי' ק"י ס"ק שס"ה) שהביא עוד דעות כנ"ל, וכתב ע"פ הסדרי טהרה שעכ"פ אם אחד מהספיקות שקול, מצטרף השני אף שאינו שקול (וכמו שהעלה באהל יצחק יו"ד סי' ז'); ומאידך עיין בחקרי לב (יו"ד ח"ב סי' קכ"ו) שהביא הרבה דעות שמיעוט נגד רוב אינו מצטרף לס"ס (וע"ע באבני צדק למהר"י בסיס, יו"ד סי' פ"ד אות ו'). ע"ע בשו"ת יביע אומר (ח"ו יו"ד סי' כ"ד ד"ה ועדיין), ובשו"ת עטרת פז (ח"א כרך ב', יו"ד בהערות סי' ב' הערה ה').

גדר בריה הנימוחה בבישול

א. מהו שיעור "נימוח"

כידוע נפסק להלכה, שחרקים ותולעים וכיוצא בהם נידונים כבריה שאינה בטלה בתערובת אפילו באלף. בהגדרת דין בריה, כתב הרמב"ן (חולין צ"ט ע"ב ד"ה והוי ידוע) שדווקא כשהבריה שלמה אין לה ביטול, אבל אם היא נימוחה אפילו במקצתה, או שנחתך ממנה איבר אחד, הריהי בטלה כשאר איסורים; ואף ששאלת חיתוך איבר היא בעיא דלא איפשיטא בגמרא, מכל מקום כיוון שזהו דין דרבנן אזלינן לקולא. וכך כתבו הרשב"א (שם ד"ה וליבטיל וד"ה ובריה), הרא"ש (פרק ד' סי' ל"ה), הר"ן (ל"א ע"א בדפי הרי"ף), הריטב"א (ק' ע"א ד"ה נמצאתה), וראה במאירי (צ"ז ע"א ד"ה היה האיסור) ובשו"ת הרשב"ש (סי' תרי"ג) ועוד; וכן נפסק להלכה בשו"ע (יו"ד סי' ק' סעיף א', וראה ש"ך ס"ק ו' וביאור הגר"א ס"ק י"א). לכאורה הדברים פשוטים ואינם צריכים ביאור, שאם נתפרד אחד מאיבריה – ואף איבר קטן שאין הנשמה תלויה בו⁶⁹ – או אף נימוח מקצת מגופה, אין לה דין בריה והריהי בטלה.

אולם בהגהות שערי דורא (סי' נ' אות ב') הובאו דברי מהרא"י שאם הבריה שלמה לגמרי, אלא שנפל ממנה מעט על ידי הבישול, "כמו שרגילות הוא להתפרפר נויש גורסים: להתפרך] על ידי הבישול" – עדיין חשובה בריה; ורק כשנתפרק ממנה מקצת מן הגוף והשדרה וכדומה, בטל ממנה דין בריה. והביא ראיה מדברי הרא"ש על פי הירושלמי בברכות, שמשמע שבריה נחשבת כפי שדרך לאכול ממנה. והובאו דבריו בבית יוסף (יו"ד סי' ק"א [סו"ס ו']) ובהרבה פוסקים⁷⁰.

לכאורה דברי מהרא"י אינם עולים בקנה אחד עם דעת שאר הראשונים, שהללו כתבו במפורש שאם נימוח אפילו מקצת ממנה, וכן אם נחתך ממנה איבר (אפילו קטן) אין לה דין בריה – ואילו מפשטות דבריו נראה שצריך שייחתך חלק משמעותי יותר,

⁶⁹ כמפורש ברמב"ם (מאכלות אסורות פ"ב הלכה כ"ב), שנמלה שחסרה רגל אחת אין לוקין עליה, וכמותו כתבו הרבה ראשונים, וראה גם באיסור והיתר הארוך (כלל כ"ה דין ב'), וכן בשו"ת יכין ובוועז (ח"א סי' צ"ג-צ"ד). וכלשון החכמת אדם (כלל נ"ג סעיף ג'), "אם נחסר ממנו כלום, אפילו רגל אחת מן הנמלה".

⁷⁰ ראה בדרכי משה (הארוך, יו"ד סי' ק"א שם, וכן בתורת חטאת כלל מ' אות ה'), מהרש"ל (יש"ש חולין פ"ז סי' מ"ח), פרישה (שם ס"ק ה'), כנסת הגדולה (שם הגהות ב"י ס"ק מ"ו), פר"ח (שם ס"ק ד'), מחצית השקל (שם, על הש"ך שציין אליו), וראה באר היטב (ס"ק י"ד) וכף החיים (ס"ק מ"ט) ועוד.

כגון מקצת מן הגוף והשדרה. וכן נראה שתפס הב"ח בדברי הטור (סי' ק"א אות ה'), שהרי לא הזכיר ריסוק איבר, אלא דווקא אם נתרסק ראשה או שדרתה. וכן בבינת אדם (שער איסור והיתר סי' נ"ג) תפס בפשטות שדברי מהרא"י מנוגדים לדעת שאר הראשונים, וכתב "לא שבקינן דברי כל הני פוסקים שהבאתי מפני דברי הג"ה זאת, ובפרט במילתא דרבנן [=בריה], וגם מהרא"י גופא לא החליט זאת אלא שכתב בשם יש מפרשים". וכן המנחת יעקב (כלל מ' ס"ק י"א) סבר שדברי מהרא"י מנוגדים לשיטת שאר הראשונים (ולכן הפנה לטור וב"י באו"ח סי' ר"י, שהביאו דברי מהרא"י, וכתב שצ"ע – כי לפיו הן שתי שיטות)⁷¹. אולם קשה לומר שכך סברו שאר הפוסקים, שבהדיא נקטו כרוב הראשונים שמספיק חיתוך איבר אחד ואפילו אינו חשוב, ומאידך אחזו גם בדברי מהרא"י (וראה לחם הפנים סי' ק' ס"ק ה' שהזכיר שני העניינים בנשימה אחת). לפיכך על כרחך שהבינו שמה שכתב מהרא"י "שלם לגמרי, רק שנפל ממנו קצת על ידי בישול", אין כוונתו שנמחה איבר אחד שלם (שזה מפורש בראשונים להיתר, ולא מצאנו על זה שום חולק), אלא לחלקים קטנים שאינם איברים, המתפרקים מן הגוף בבישול, ואינם משנים צורת הדג ואינם מחסרים ממנו אפילו איבר אחד⁷², ולכן אין בכך כדי לבטל ממנו דין בריה⁷³.

⁷¹ ועיין בבן אברהם (סי' נ' אות י"ג), שדן בדברי מהרא"י ואכן הבין שלדעתו צריך דווקא איבר שהנשמה תלויה בו; וכתב לפיכך שאם נתרסק איבר אחד לא מהני לבטל דין בריה עד שייחתך לגמרי. ודייק כן מכמה פוסקים, ולפיכך תמה על דברי הר"ן והרא"ש (וכמותם רוב הראשונים) שכתבו שריסוק איבר מהני. וסיים למסקנה שכשנתרסק איבר ולא נחתך, הוי ספק. ובספר דברי יוסף (ח"ג סו"ס תש"ב) כתב שמאחר שרבים הביאו דברי מהרא"י נכון לפסוק כמותם. ומאידך ראה בחקרי לב (יו"ד ח"א סי' ס"א) במה שהאריך לחקור, וראה בשו"ת רדב"ז (ח"ב סי' תקצ"ג) שכתב "שהדגים הקטנים נוחים להתבשל וקרוב הדבר שנמוחו בתוך התבשיל" – וזה בהדיא להפך ממהרא"י, ודוק. וע"ע באו"ח סי' ר"י, שלביאור הגר"א דברי הרמ"א הם שלא כרא"ש (שעליו הסתמך מהרא"י), וכמותו אחז המושג (ס"ק ח') וכתב בהדיא שלא כמהרא"י, ומאידך לביאור המג"א (ס"ק ד') דברי הרמ"א הם לכו"ע, ובעקבותיו כתב הערוה"ש כמהרא"י (סעיף ד'). ולענייננו אין נפק"מ מזה, ראה להלן בסוף הערה 73).

⁷² וכמו שכתב בכסא אליהו (יו"ד סי' ק' אות א') ע"פ הרשב"א, שאם ניטלו קשקשי הדג עדיין מקרי בריה. ועיין בפרי מגדים (יו"ד סי' פ"ד שפ"ד סוף ס"ק ו') לעניין סנפיר, ולכאורה צ"ע; ועיין עוד בדברי הישועות מלכו (בספרו יבין דעת, יו"ד סי' ק'), שמחד (בפירוש הקצר ס"ק ד') כתב "שגם אם נחסר מן האיבר בשר שאין בו כדי להעלות ארוכה, לא נחשב כבריה"; ומאידך (בפירוש הארוך ס"ק ג') הזכיר דברי מהרא"י וכתב ש"אפילו חסר מקצת אבר שא"א להעלות ארוכה, לא מקרי מרוסק", ולכאורה סתירה מיניה וביה וצ"ע, אבל יש לתרץ שניהם ע"פ מה שנביא בהערה הבאה בהסבר דעת מהרא"י.

⁷³ בעצם הדברים, לכאורה צ"ע במה שמביא מהרא"י ראייה מדברי הרא"ש על הירושלמי בברכות - הלא לעניין ברכות גדר בריה הוא שונה, שאינו צריך להיות דווקא בריית נשמה אלא אף מן הצומח (ועיין בשו"ע או"ח סי' ר"י ומג"א שם ס"ק ד'), וא"כ היאך נלמד משם לאיסור והיתר? ואמנם י"ל שאין הבדל בגדר בריה כשלעצמו, אלא שבברכות הוא שייך גם בצומח ואילו באיסור והיתר אינו שייך אלא בחי, אך עדיין קצ"ע מהגמרא (מכות י"ג ע"א), דדווקא בריית נשמה חשיבא וכו', היינו שהוא עניין אחר לגמרי. והרי בעניין קרוב אמרו "הני מילי לעניין טומאה, אבל לעניין אכילה לא" (מעילה ט"ז ע"ב, וראה רא"ש חולין פ"ז

אם כן, דברי מהרא"י אינם נוגעים לבריה קטנה כגון חרק, שעל ידי הבישול נצטמק ונימוח אחד מאיבריה, או אף חלק קטן מגופה שאינו איבר, כלשון הרא"ש "נחתך ממנו קצת" (לאפוקי רסיסים קטנים מן הגוף, שדרכם להיפרד בבישול, ועליהם דיבר מהרא"י), שאז לכולי עלמא בטל דין בריה⁷⁴.

ב. היכן קיים ספק שמא נימוח

עתה יש לדון בגדר המדויק שיוצר הבישול לעניין מחיית הבריה. דבר פשוט הוא ברמב"ן וברשב"א ובכל הפוסקים אחריהם, כמו שהבאנו לעיל, שבישול הריהו יוצר ספק שמא נימוחה הבריה – כלומר שמא נימוח על כל פנים אחד מאבריה, או יותר, כך שבטל ממנה דין בריה. אמנם, בשאלה האם מדובר בספק שקול, ספק חלש או ספק קרוב לוודאי, מצאנו כמה דעות בפוסקים:

א. בשו"ת חינוך בית יהודא (פפד"מ תס"ח, סי' מ"ט) כתב שמסתמא נימוחה הבריה עקב פעולת המים. יותר מכך כתב בשו"ת מהר"ם מלובלין (סי' כ"ז), "שאותן הנמלים הקטנים והם בריה קלה ורכה, בלתי ספק שהם נימוחים תוך בישול הכשות וכשמגיסים אותן..." – היינו שבבישול (והגסה) קרוב לוודאי שבריה קטנה הריה נימוחה ובוטלה. והובאו דבריו בכנסת הגדולה (י"ד סי' פ"ד הגהות ב"י אות פ"ג). וכן כתב בשו"ת שאגת אריה וקול שחל (שאלה י"א תשובה ז'). וכן כתב

סימן ל"ה). ואולי לכך כיוון הפמ"ג (י"ד סי' ק"א שפ"ד ס"ק ה') שהזכיר דעה זו וכתב שצ"ע. ובאמת החת"ס (בהגהה על סי' ק"א), הפנה למנחת יעקב הנזכר, שדחה ראיית מהרא"י מהרא"ש וכתב שמדברי הרא"ש מוכח שסגי בחיתוך קצת, וכל שאינו שלם ממש אינו בריה. וגם בבינת אדם הנזכר דחה ראיית מהרא"י באופן דומה, וראה עוד בערך השלחן (י"ד סי' ק"א אות י"ג).

וממור"ר הג"ר אבי סמוטריץ' שמעתי ליישב דעת מהרא"י במה שהביא ראייה מהרא"ש, שהלא הרא"ש דיבר על האופן בו דרך האדם לאכול ולהחשיב את הדבר, ולכן אף שמוציא ממנו הגרעין מכל מקום דרכו בכך וחשיב בריה; וא"כ ה"ה בבישול, שכשמבשל את הבריה, גם אם על ידי כך מתפרק ממנה איזה דבר מועט, הלא דרך הכנתה בכך ועדיין חשוב, ולכן מקרי בריה (וכן בספר דברי יוסף הנזכר, כתב שי"ל שמה שכתבו הראשונים שנימוח איבר וכו', הכוונה ש"נחתך ביד, דלא אורחי' בהכ"י, וכן יישב קצת קושיית המנח"י). אמנם מה שיש להקשות, הוא שבברכות מדובר על החשיבות בעיני הגברא, באיזה אופן דרכו לאכול המאכל וחשוב בעיניו, ואילו בדין בריה אנו דנים בחשיבות החפצא מצד עצמו, באיזה אופן לוקים עליו מה"ת. ומ"מ לפי"ז יש לחלק, שאף מהרא"י דיבר דווקא בבישול דגים וגידים וכדומה (וכן הוא בהדיא), שבוה שייך הברירה הנ"ל מהרא"ש כיצד דרכו בכך וכיצד מקרי חשוב, אבל לעניין תולעים הלא אינו מתכוון כלל לפעולת בישולם ואינו חפץ בהם וכו', וממילא לא שייך בכה"ג העניין של דרך האדם וחשיבות בבישול, וממילא גם מהרא"י יודה שבתולעת שנתבשלה שאם נימוח אפילו איבר זעיר ממנה – בטלה.

⁷⁴ ואין לכל זה שייכות למחלוקת האם שרץ שרוף מותר דווקא כשנתאכל כולו או גם כשנחרך ונתייבש, שכן שם מדובר בהיתר אכילת החרק עצמו, ובכוונה תחילה, ולא במעמדו כבריה לעניין ביטול (עיי' בי"ד

סימן פ"ד סעיף י"ג ופרי תאר שם ס"ק ל', ואכ"מ, וראה המפורש בבינת אדם שער איסור והיתר סי' ל"ו).

בשו"ת צמח צדק (שניאורסון, יו"ד סי' נ"ב, וראה גם בפסקי דינים יו"ד סוף סי' פ"ד). וכן כתב בשו"ת בית שלמה (דרימר, יו"ד סי' קנ"ד, וראה גם סי' קנ"ו), "דהך ספק דנימוח בבישול הוי ספק הרגיל וקרוב לודאי, כדרך כל הדברים קטנים שנימוחים בבישול", וכן כתבו בשו"ת אבני נזר (יו"ד סי' פ"א) ובשו"ת חבלים בנעימים (ח"ה סי' ט"ז). ויותר מכך כתב לפנייהם בעל 'פרח שושן' (הוב"ד בשו"ת משאת משה שם ד"ה ומעתה), "שזה דבר שאין השכל סובלו, דאיך יתכן ליתוש נטוש קטן הכמות שאין העין שולטת בו מרוב דקותו, שלא ימחה ברותחין או לפחות שבר יד או שבר רגל, דתו לא חשיב בריה..."

ב. אמנם, בספר בית דינו של שלמה (יו"ד סי' י"ט, מהדורה חדשה עמ' 202-203) חלק על ה'פרח שושן', והביא ראיות שאין זה ודאי נימוח אלא רק ספק; וציין לפרי חדש (ס"ק כ"ו), שכתב תולעים קטנות בתבשיל "מסתמא אינם נימוחים"⁷⁵. ועיין בספר חיים לעולם (ח"א יו"ד סי' טו"ב). ובפרי מגדים (שפ"ד ס"ק ל"ב) כתב שספק נימוח אינו ספק שקול אלא ספק חלש. ובשו"ת רב פעלים (ח"ד יו"ד סי' ח') כתב שספק נימוח בבישול הוא דווקא כשיש גם הגסה וכדומה. ובדרכי תשובה לאורך הסימן רמז כמה פעמים שלדעתו לא ברור שבישול יוצר ספק שמא נימוח; ועיקר דיונו בזה בס"ק קל"א, שם ציין הרבה דעות לכאן ולכאן (אמנם חלקן בעניין אפייה, ולהלן יתבאר שיש לחלק), והביא מספר בריכות מים (יו"ד סי' פ"ד סעיף א' ד"ה ואני) שעשה ניסוי לבשל מים שהיו בהם תולעים, והרתיחם "הרבה מאד" ולמרות זאת לא נימוחו.

אבל המעיין בדרכי תשובה יראה שאחרי כל האריכות אין שום מקום לומר, כנגד רוב דעות הראשונים והאחרונים, שבישול אינו יוצר ספק שמא נימוח. ואפשר שלמעשה רוב הפוסקים הנ"ל אינם חלוקים כל כך, כי הפרי מגדים דיבר בתבשיל שנתגלו בו תולעים והוחזק בהם – ובזה גם החינוך בית יהודה מודה, כמפורש בדבריו, שספק נימוח אינו מוציא מחזקת ודאי; וכן במקום אחר ביאר הפרי מגדים (משב"ז ס"ק י"א) שאם אתחזק איסורא ספק נימוח אינו נחשב לספק שקול. ואף שלדעת מהר"ם

⁷⁵ לכאורה זה היפך מדברי מהר"ם מלובלין וסיעתו, אולם נראה שכוונת הפר"ח שאינן נימוחות לגמרי ונעלמות, או שאין לומר שזהו ודאי (וכדבריו בס"ק ל"ג) – והעיקר שדבריו נאמרו במציאות של ודאי איסור, שהרי הוא עצמו (בס"ק ל"א) הביא את הרשב"א בספק איסור שצירף ספק נימוח. ובשו"ת אדמת קדש (ח"ב יו"ד סי' א' ד"ה אמור) ביאר שכוונת הפר"ח לתולעים שבתוך הפרי, שהן מסתמא אינן נימוחות בבישול (ולכך נביא עוד דעות להלן), אבל בתולעת שעל גב הפרי גם הוא יודה שיש לכה"פ ספק שקול שמא נימוח אחד מאיבריה.

מלובלין ועוד גם בכה"ג יש לומר שנימוחו, הוא משום שבנידונו היתה הגסת התבשיל והירק, ולכן הספק התחזק.⁷⁶

כל זאת באשר לבישול, אך באשר לאפייה מצאנו יותר מחלוקת אם שייך לומר ספק נימוח – כדעת הט"ז (ס"ק י"ב) ועוד⁷⁷, וכנגדו הפרי חדש (ס"ק ל"ג) והחינוך בית יהודא (הנזכר) ועוד פוסקים. וכמו הפר"ח אחז מהר"ש קלוגר (שו"ת טוב טעם ודעת קמא סי' קכ"ב), אבל ראה דעת תורה למהרש"ם (סעיף ה') שהביאו ודעתו להקל. ובשו"ת לבושי מרדכי (ווינקלר, יו"ד תניינא סי' ל"ט) דחה דברי האומר שאין לצרף באפייה ספק שמא נימוח, וכתב ש"ע"י רתיחה ששולט בתוך העיסה עד שנאפה, גורם כויות כויות, ובדרך המכונה לנפח בבעלי חים ומתבקע... וממילא יש ספק שע"כ עכ"פ נחסר ממנו אבר מאברי, ותו לא הוה בריה". ובדרכי תשובה (ס"ק ס"ד) הביא הרבה אחרונים שצירפו להקל שמא נימוח אף באפייה, ומאידך הביא (בס"ק ק"ב) הרבה דעות שאין להחזיק אפייה כמבטלת איסור בריה – אבל זה פשוט, שאיננו דנים אלא לצרף זאת כספק (ועיין 'בדיקת המזון כהלכה' עמ' 152, 161, ומאידך בשו"ת משנה הלכות ח"י סי' צ"א-צ"ב). וראה בדורנו דברי הגר"ע יוסף בשו"ת יביע אומר (חלק י' יו"ד סי' נ"ח, עמ' שס"ט) שחזק דעת המקילים. אם כן, נמצא שאפילו באפייה לרוב הדעות יש ספק שמא נימוח – וכל שכן לגבי בישול.

אולם כפי שהבאנו לעיל (הערה 75) מהאדמת קדש, מסתבר שמה שיש ספק שקול שמא נימוח, הוא דווקא בחרקים הנמצאים על גבי הירק, אבל בחרקים שבתוך גופו, יסכימו הפוסקים שמדובר רק בספק חלש; וכן כתב התשובה מאהבה (יו"ד סי' ש"ל) בדעת הט"ז לגבי אפייה, שדווקא בתולעים שעל גבי הלחם שייך לומר שנימוחו. וכן משמע מהחכמת אדם (כלל ל"ח ריש סעיף כ"ב, ובית אדם שער איסור והיתר סי' ל"ו אות נ"ג), שכתב שמה שיש חרקים על גביו ונתבשל, הוי ספק נימוח – לאפוקי כשיש חרקים בתוכו. וראה גם בכנפי יונה הנזכר, ובשו"ת יד יוסף (דייטש, סי' נ"ו), ועוד⁷⁸.

⁷⁶ וכן ביאר דעתו בשו"ת רב פעלים (הנזכר), וציין גם לשו"ת בניין ציון (סי' כ"ח). ואמנם לדעת הבית שלמה והאבני נזר, הבישול לבדו יוצר ספק שמא נימוחו אפילו באתחזק איסורא. וראה עוד בשו"ת יביע אומר (חלק י' יו"ד סי' נ"ח, עמ' שס"ט) שדן בדברי הרב פעלים והביא כנגדו ראיות שהרתיחה לבד גורמת ספק גם ללא הגסה.

⁷⁷ ויותר ממנו בשו"ת הב"ח החדשות (סי' כ"ג), "דפשיטא דנימוחו על ידי חום האפיה", וכן כתב בפרי תואר (ס"ק כ"א), "דכל שהוא מתמעט ממנו ע"י התנור יש בו דין ביטול", וראה בפמ"ג על הט"ז, וכן דעת הכנפי יונה (יו"ד סי' פ"ד דף ס"ב ע"א), והפלתי (ס"ק ז'), וכן כתב בשו"ת בית שלמה (יו"ד סי' קנ"ד). ובעל חידושי הרז"ה (ביו"ד סי' פ"ד) כתב שבאפייה ספק נימוחו הוא ספק שקול, וכן בשו"ת תורת נתנאל (סי' ל"ח) צירף ספק שמא נימוחו בחום התנור, וראה גם בשו"ת אהל יצחק (יו"ד סי' ו'). ובשו"ת תשובה מאהבה (יו"ד סי' ש"ל) הסכים עם הפלתי, וכתב ש"בסברא בעלמא אין בידינו לחלק על הט"ז".

⁷⁸ ואף שבשואל ומשיב (מהדו"ק ח"ב סי' מ"ו) כתב להתיר כבד מתולע שנצלה, בצירוף הטעם שנימוחו, ראה בשו"ת בית יצחק (שמלקיס, יו"ד ח"א בסוף הספר, בהגהות אחרי סי' ס"ג) שדחה דבריו, וכן בדרכי תשובה

ג. סיכום, וספק נימוח בלעיסה

אם כן, לרוב הדעות בישול יוצר לכל הפחות ספק שקול שמא התולעת נימוחה, אם כי אפשר שהדבר נכון דווקא לגבי תולעים שעל גב הירק ולא לגבי אלו שבתוכו (אף שרוב הפוסקים לא הזכירו חילוק זה). ונראה שבמקום שיש ספק במציאות אם יש לדונה כתוכו או כעל גביו, ניתן לצרף את דעת החזון איש (יו"ד סי' י"ד [א'] אות ו' ד"ה ושיעור), שמלבד שכתב שמסתבר שבטל דין בריה על ידי בישול, הוסיף כדבר פשוט ש"אין חילוק בין מתמעך בקדירה מחמת חום הבישול ובין מתמעך בפיו ע"י לעיסה", ולכן אף אם נפקפק בנימוח על ידי בישול, "קשה הדבר שינצל משתי הסיבות הממחות, הבישול והלעיסה". וזה כמו שמדוקדק בלשון רש"י (מכות ט"ז ע"א ד"ה נמלה, וכן אכל פוטיתא), שכתב שאם "בלע נמלה" לוקה כיוון שבריה שלמה היא – ומשמע שאם נתרסקה בלעיסה אינו לוקה עד שיהא בכזית. ואף שאין עניין זה יכול להצטרף כספק בפני עצמו, שלא שמענו כמותו בדברי רוב הראשונים, וגם האחרונים שדנו בדבר דחאוהו⁷⁹ – עם כל זה, כנגד הספק שמא מציאות מסוימת נחשבת כבתוך הפרי ושאו"ל יש לחוש לסוברים שבתוך הפרי קשה לומר ספק נימוח, כדאים הם דברי החזו"א להצטרף ולחזק הספק שמא נימוח⁸⁰.

(ס"ק ק"ב) דחאו מפני שרק ביכש אומרים שנימוחו בחום האש, ולא בלח כמו בכבד. ומיהו זה דווקא באפייה, שהלחות מונעת את השפעת החום, משא"כ בבישול שהנוזל עצמו גורם לכך, שפיר אמרינן שמא נימוחו, ודוק.

⁷⁹ כמובא בדרכי תשובה (סי' ק' ס"ק ב'), ובנוסף לציוניו ראה גם בספר דברי מרדכי (קריספין, יו"ד סי' ה'), ובבן אברהם (סי' נ' אות ט') ובשלחנו של אברהם (למהר"א יצחקי, יו"ד סי' פ"ד אות ט') ובבגדי שש (יו"ד סי' ק' אות ד'). עיין גם בשו"ת מנחת שלמה (ח"ב סי' ס"א), שבתשובה הראשונה פקפק בעניין זה, ובתשובה השניה נטה יותר לצרף זאת כאחד מהרבה ספיקות.

⁸⁰ ויש להעיר בדבר שלא מצאתיו בפוסקים, לעניין ספק נימוח האם הוא חלש או שקול או חזק, שמלבד שהדבר תלוי אם הבישול קצר או ממושך ואם התולעים נמצאות בתוך הפרי או על גביו, לכאורה מסתבר שהדבר תלוי גם אם מדובר בהרבה תולעים או בקצת; שאם חוששים לתולעים בודדות, בתנאים הנ"ל הספק אכן נוטה לומר שנימוחו, אבל אם חוששים להרבה תולעים קשה יותר לומר על כולנה שמא נימוחו, וככל שהחשש הוא לתולעים רבות יותר כך קרוב יותר שלכה"פ מקצת מהן לא נימוחו (וראה מש"כ כעין זה בעניין קרוב בשו"ת שבט הלוי ח"ז סי' קכ"ג אות ז', שספק פירש שייך בעיקר כשיש תולעת אחת או שתיים, אבל בדבר השורץ עשרות תולעים, איך ייתכן שלא יהיו לפחות מקצת שפירשו). ונראה שהדבר תלוי אם בספק נימוח אנחנו דנים על הבישול, שספק אם הבישול שלפנינו פעל על התולעים – ואז אנו מכריעים את הכל כספק אחד (ואפילו בהרבה תולעים), או אם אנו דנים על התולעים עצמן, שספק אם כאו"א הגיעה לכדי נימוחה – ואז ככל שיש יותר תולעים הספק נחלש. וצל"ע.

ביטול איסור לכתחילה

עתה יש לדון האם מותר לכתחילה לבשל ירק שייתכן שיש בו תולעים. באורחות חיים (הלכות איסורי מאכלות אות מ"ב) הביא שמותר להתיך דבש שיש בו נמלים כדי לסננו; ולמרות שעל ידי כך הן נותנות טעם, והוי כמבטל איסור לכתחילה, מותר – מפני שאין כוונתו אלא לתקן הדבש. והביאו הבית יוסף ופסק כן בשו"ע (סעיף י"ג). לכאורה הנידון כאן הוא רק מצד נתנת הטעם של הנמלים, ואין כאן היתר ממשותן ולכן צריך לסנן הדבש; אולם אפשר שמה שהצריך השו"ע סינון דווקא, הוא מפני שהדבש צלול וחלקי הנמלים נראים בו ואינם בטלים, אבל בדבר סמך ועכור שאי אפשר לראות בעין או להרגיש לחוד, יהיה מותר גם כשאי אפשר לסנן, אם על ידי ההתכה יימוחו הנמלים ויתבטל מהם דין בריה.

וזהו מה שנפסק בשו"ע (סעיף י"ד, על פי תרומת הדשן סי' קע"א), שמותר אפילו לכתחילה לטחון חיטים מתולעות, ובמקורו בתרומת הדשן (והובא בש"ך ס"ק מ' ובט"ז ס"ק כ' ועוד) נתבאר שאף על פי שעל ידי הטחינה נימוחות התולעים, אין זה כמבטל איסור לכתחילה כיון שאינו מתכוון "רק לאפות הפת ולא לבטל התולעת". אמנם האחרונים נחלקו האם היתר זה הוא דווקא כשאין ודאי איסור או שנגרעה ודאות קיומו על ידי בדיקה – וכן דעת רוב הפוסקים⁸¹, וכמו שביאר הש"ך (ס"ק ל"ט, ולפניו בדרכי משה הארוך אות י"א) שזהו בחיטים שנבדקו קודם הטחינה, כך שכבר אינן מוחזקות לנגועות, אלא שעדיין יש ספק שמא נותרו שם תולעים; ובספק מותר לטחון – או שאפילו כשודאי יש

⁸¹ ראה בש"ך (סי' קט"ז ס"ק כ"ח), ופמ"ג (סי' פ"ד שפ"ד ס"ק ל"ג); ולכן החמיר הפר"ת (ס"ק כ"ו) בקמח שודאי יש בו תולעים, וכן בשו"ת רעק"א (מהדו"ק סי' ע"ז) העלה שמותר דווקא כשיש ספק אם יתערב בו האיסור, וכן העלה מהרח"א וואקס בספר נפש חיה (י"ד סי' מ"ג). וראה גם בשו"ת חינוך בית יהודא (י"ד סי' נ"ו) ובספר פאת נגב (י"ד סו"ס ט'), וכן בשו"ת בית שלמה (י"ד סי' קנ"ט) ובשו"ת משיב דבר (ח"ב סי' כ"ו וח"א סי' כ"ח) ושו"ת דבר משה (אמריילי, ח"א י"ד סי' ח') ושו"ת פרי הארץ (מזרחי, ח"ב סי' י"ג) ושו"ת באר משה (דונישבסקי, י"ד סי' כ"ח), ועוד. וראה בשו"ת האלף לך שלמה (ח"א תשובות י"ד סי' קמ"ה). וכן מה שהחמיר בכנה"ג (הגהות ב"י אות ס"ו-ס"ז) שדווקא בדבש התיירו לכתחילה אבל לא בירקות, זהו כשוודאי יש תולעים, וגם כשאין כוונתו אלא להמיתן – וראה מה שכתב עליו החיד"א (מחזיק ברכה אות ח'). וכן הביא בדרת"ש (ס"ק מ"ה בסופו), שהחמירים בעניין זה הוא דווקא כשיש ודאי איסור, אבל בספק אם יש איסור או לא, לא שייך עניין ביטול איסור לכתחילה (וכן כתבו הרבה אחרונים, וראה שו"ת עצי חיים י"ד סי' ז').

תולעים יהיה מותר לעשות פעולה שעל ידה הן יתבטלו (כשודאי יתבטלו), כל שכוונתו לתקן המאכל ואינו חפץ באיסור כלל⁸².

לפיכך נראה הדין פשוט מכל מקום, שבמקרה שיש רק ספק איסור, וכבר בדק כמידת האפשר (שנתבאר לעיל), מותר לכתחילה לבשל אם צריך לכך לתיקון המאכל – ואז שרי במה שמצטרף ספק שמא נימוח. ואמנם קיימא לן שאסור לכתחילה לגרום ספק ספיקא בידיים (ראה פרי חדש יו"ד סי' ק"י כללי ספק ספיקא אות י"ח), אבל הרי זהו משום דהוי כמבטל איסור לכתחילה – ואם כן אף בכך יש לומר שכל שאין כוונתו לגרום הספק ולבטל האיסור, אלא לתקן המאכל, מותר; והיינו, שאם דרכו של המאכל המתולע להתבשל, מותר לבשלו כדי להכינו לאכילה, ומה שיצטרף בכך ספק שמא נימוח וייעשה ספק ספיקא, הרי זה מותר כנ"ל.

כך כתב בהדיא בשו"ת גינת ורדים (יו"ד כלל א' סי' י"ח), להתיר ריסוק קטניות שספק אם יש בהן איסור, ועל ידי כך מצטרף ספק שמא נימוחו, ואין בזה משום ביטול איסור לכתחילה "כיון שלא עשה הבישול וההגסה לבטל את האיסור, אלא להשביח את התבשיל וחיך אוכל יטעם לו"⁸³. וכן ביאר בשו"ת שיבת ציון (סי' מ"ה), שהיות שאין כוונתו לבטל התולעים אלא לתקן החיטה, מותר, "ובלא"ה צריך לטחון החיטין לעשות קמח". ויותר מכך הובא בהגהות אשל אברהם (סעיף י"ג), שגדול אחד נהג היתר בריסוק "גרעיני תותים" שיש בהם תולעים, וביאר האשל אברהם שאין זה סותר לדברי השו"ע (סי' ק"א סעיף ו') שבריה שנתרסקה במזיד על מנת לבטל את האיסור, הריהי אסורה משום

⁸² כפי שכתב בהדיא בשו"ת הב"ח (החדשות סי' כ"ג), שהטעם שהתולעים בורחות מקול הריחיים אינו עיקר, אלא העיקר שנטחנות ובטלות. וכן כתב בשו"ת בנין של שמחה (יו"ד סי' ד'), וכן בערוך השלחן (סעיף פ"ו) תפס שהעיקר כטעם הטחינה, ולכן התיר אפילו במציאות שאי אפשר לתולעים לברוח, וכן בספר דברי יוסף (ח"ב, סי' תקל"ט אות ח'); וראה גם בשו"ת טוב טעם ודעת (תליתאי סי' קנ"ט, עיי"ש – ושלא כשו"ת דברי חיים יו"ד ח"ב סי' נ"ה). וכן ראה בשו"ת מהרש"ם (ח"ט סי' ס' [מכת"י]), שהביא ראיות שמותר לטחון אפילו חיטים המתולעות הרבה שאי אפשר לבררן. וכל זאת נראה מהשו"ע עצמו, שהשמיט עניין הריחיים (כפי שדייק הש"ך) ואף בב"י לא הזכיר שצריך בדיקה קודם לכן (ואמנם עיין בבן אברהם סי' נ' אות כ"ב, ד"ה ואחר, שביאר שזה משום שיש עוד ספיקות, וע"ע באות כ"ד). ועוד בבן אברהם (אות כ"ח ד"ה נקטינן) הביא מספר לב שלמה שהתיר לכתוש ירק מתולע, ואפילו בלי בדיקה, בתנאי שודאי שהתולעים יימוחו – וחלק עליו רק מפני שהירק יכול להיאכל גם בלי כתישה, משא"כ בטחינת חיטים. ויתירה מכך בשו"ת יד יוסף (דייטש, סוף סי' קכ"ד) דן במרקחת שיש בה חלקי חרקים הניכרים על ידי עיון מדוקדק, והתיר להרבות על המרקחת עד שהחרקים לא יהיו ניכרים, וכתב שאין בזה משום ביטול איסור כי החרקים מאוסים ואינו חפץ בהם (וע"ע בשו"ת ארץ טובה סי' נ"ט).

⁸³ וחזקו את דבריו תלמידו בשו"ת פרח שושן (יו"ד כלל א' סי' ב') ובשו"ת ריח שדה (סי' ט'), וראה גם לחם הפנים (ס"ק כ"ד), ודרכי תשובה (סוף ס"ק קס"ה). ושוב כתב כן בהדיא מהר"י זיין (בעל 'פרח שושן' הנ"ל), הוב"ד בשו"ת משאת משה (יו"ד ח"ב סי' ד', ד"ה ומעשה), והסכים עמו המשאת משה (בסי' ה'). ראה גם הברור היסודי בשו"ת מהר"ם מלובלין (סי' כ"ז), ובספר חסד לאברהם (אלקלעי, ח"א יו"ד סי' ו') ועוד הרבה.

ביטול איסור לכתחילה – כי שם נהנה מגוף האיסור בעין, מה שאין כן כאן. ובאופן דומה האריך לבאר מהר"ש קלוגר (שו"ת טוב טעם ודעת תליתאי סי' ר"ד), שמה שנכתב בשו"ע הנ"ל הוא דווקא כשריסקן כדי להפקיע האיסור ואין לו תועלת בריסוק לעניין אחר, אבל אם יש לו תועלת כגון שרוצה את מאכלו חתוך יותר, מותר, שהביטול בא ממילא⁸⁴.

אכן בעל המעיל צדקה (כנפי יונה יו"ד סי' פ"ד, דף ס"ב ע"א) ציין כמה תנאים שבהתקיימם לכולי עלמא אין ביטול איסור לכתחילה: א' שאין כאן איסור ודאי, ב' שאין כוונתו לבטל, ג' שאי אפשר בעניין אחר. וכך כתב הט"ז, שכיוון שאי אפשר בעניין אחר, מותר⁸⁵; וראה גם שו"ת דברי מלכיאל (ח"ב סי' מ"ב). ובשו"ת יד יוסף (דייטש, סי' קכ"ד, ד"ה וזה) הביא בשם בן דורו החת"ם סופר להתיר לבשל פירות שספק אם יש בהם תולעים כדי לצרף ספק שמא נימוחו, כי אין כאן איסור ודאי, וגם אינו מרבה היתר על האיסור אלא משנה אותו מכפי שהיה; והוסיף שבתולעים כיוון שהן מאוסות לא הוי מבטל איסור לכתחילה. ובספר בית הלל⁸⁶ הוסיף בנידונו שאין כאן ביטול איסור לכתחילה משום שעל ידי הבדיקה והברירה מוכח שלא ניחא ליה באיסור, ושאינו מתכוין לבטלו. ובדומה לכך כתב בשו"ת שיבת ציון (סי' כ"ח), וראה גם בבית יוסף ורמ"א יו"ד סי' קט"ו (סעיף ג'). וכל היתר זה פשוט מהרבה פוסקים⁸⁷.

⁸⁴ וראה גם במגן אברהם (או"ח סי' תמ"ז ס"ק מ"ה) שלא חילק בעניין זה בין טעם לממשות. ואף שבשו"ת צמח צדק (קרוכמל) סי' נ"א דן רק בהיתר הטעם, וכן הסיקו ממנו כמה אחרונים, ראה בסי' נ"ב שאף הוא לא חשש לממשות, והתיר גם בכה"ג (ומה שהביא בפתחי תשובה יו"ד סי' צ"ט ס"ק ג' מהנוב"י שלבטל ממשות יבש ביבש הוא דאורייתא, זה כשנוטלו ומכניסו לתערובת או מרבה עליו; ומיירי באיסור דאורייתא, ואנו דנים בביטול דין בריה). וכן עולה מדברי המנחת יעקב (כלל סי' ס"ק א'), שהעיקר הוא שאם אין כוונתו לבטל האיסור, ואינו חפץ בו כלל, אלא רוצה לתקן המאכל, מותר, וראה בנחלת צבי (יו"ד שם). וביד אברהם על אתר הביא מהרשב"א שמבטל איסור לכתחילה הוא דווקא כדי לאכלו, אבל אם עושה כן כדי להתיר ההיתר ולהפריד האיסור מותר. ועיין בערוך השלחן (יו"ד סי' צ"ט סעיף כ"ט) וכן בעיקרי הד"ט (יו"ד סי' פ"ד אות ו').

⁸⁵ יו"ד סי' צ"ט ס"ק ז', וכן בסי' קל"ז ס"ק ד'. ובשו"ת טוטו"ד הנזכר ביאר שזהו דווקא כשהאיסור הוא דאורייתא, אבל אם כבר נתבטל ברוב מותר אף כשאפשר באופן אחר; ומדברי הפמ"ג (סי' צ"ט משב"ז ס"ק ז') נראה שהוא הדין אם באופן אחר יש הפסד או טירחה. עוד נתבאר בפמ"ג (סי' פ"ד שפ"ד ס"ק י"ח) שמה שאין לעשות ס"ס בידיים, זהו כשהספקות חלשים או שקולים – אבל לא אמרו כן כשהספקות טובים וקרובים להיתר, כגון ספק במחלוקת כשהרוב מתירים. וראה מה שהבאנו לעיל (הערה 35) מספר שורש מיעקב.

⁸⁶ יו"ד סי' פ"ד אות ד', וראה גם דברי החיד"א במחזיק ברכה (אות י"ג), וכן ספר 'דברי שאול' – יוסף דעת' (לבעל השואל ומשיב, ח"א, יו"ד סי' פ"ד סעיף י"ד). ועיין עוד בכנסת הגדולה (הגהות ב"י סוף אות ס"ב) בשם דמשק אליעזר, ובשו"ת בית דוד (סלונקי תצ"ד, יו"ד סי' כ"ח).

⁸⁷ ובשו"ת שבות יעקב (ח"ג סי' ק"ד) דן בקטניות שנמצא בהן תולעים חבויות בלי סימן מבחוח, וכיוון שאין רוב הציבור יכולים לעמוד באיסורן התיר לכתחילה אחר בדיקה ובישול למעוך אותן בידיים כדי שלא תישאר בריה שלמה, וכתב שאפילו בכה"ג אינו כמבטל איסור לכתחילה. ובדומה לכך בשו"ת אבני

ולכאורה יש להקשות על זה מהלכה פשוטה שכתב הרשב"א בתורת הבית ונפסקה בשו"ע (סעיף ט'), לגבי ירקות שדרכם להתליע, שאם בישל בלא בדיקה הריהם מותרים בדיעבד, משום ספק ספיקא – שמא לא היתה תולעת, ואם היתה שמא נימוחה; ומבואר שאין לעשות כן לכתחילה, שלא כפי שהעלינו עד עתה (שאם אין כוונתו לבטל האיסור אלא לתקן המאכל, מותר לבשל). אולם באמת אין כאן סתירה, כי דברי הרשב"א נאמרו בהקשר חיוב בדיקה בקטניות שדרכן להתליע, שיש לבדוק קודם הבישול והאכילה. ועל זה אמר "עבר ובישל" – היינו עבר ובישל מבלי לבדוק כלל, שזה ודאי אין לעשות לכתחילה (ראה בתורת הבית בית ג' שער ג', בקצר ובארוך, ועיין בערוה"ש סעיפים ע"א-ע"ב), ואין זה נוגע לירק שכבר נוקה ונבדק כמידת האפשרות, שאז מותר לכתחילה לבשלו אם צריך לכך, גם אם עדיין יש ספק שמא נותרו בו תולעים.⁸⁸

ומה שכתב בבינת אדם (שער איסור והיתר סי' ל"ז) לאסור בישול מרקחת שנמצאו בה תולעים (ויש ספק שמא לא פירשו), מפני שאסור לעשות ספק ספיקא בידיים, אינו קשה לעניננו, כי שם מדובר שאינו צריך את הבישול כדי לתקן המאכל, אלא עושה זאת רק כדי לבטל התולעים; ואינו דומה כשהבישול אינו נעשה על מנת לבטל אלא כדי להכין המאכל. ומאותו טעם כתב הפרי מגדים (שפ"ד ס"ק י"ח) שאסור לטחון קמח שיש בו תולעים, שכן בכה"ג אין כוונתו לתקן את המאכל (שהרי הקמח כבר טחון) אלא רק לבטל את האיסור.⁸⁹

נזר (יו"ד סי' פ"א) התיר לכתחילה לבשל מים שיש בהם תולעים שאי אפשר לסנן, ואז המים מותרים מס"ס – שמא הלכה כרשב"א שבא"א לסנן מקרי בטל, ואם אין הלכה כמותו שמא נימוחו ובטלו לכו"ע (אמנם עיין בשו"ת ישועות מלכו יו"ד סי' י"ג שלא רצה להתיר זאת לכתחילה כשודאי יש תולעים). וראה בכרתי (ס"ק י"ט) שכתב כדבר פשוט בלא פקפוק, לגבי ירק שספק אם יש בו חרקים, שלאחר בדיקה רגילה אפשר לבשלו, וע"י כך יהיה גם ביטול מדאורייתא וגם יצטרף ספק שמא נימוחו (ומשמע שכן נהג בעצמו). ובדומה לכך התיר החזו"א (יו"ד סי' י"ד [א] אות ו') בדגים שמסתתרים עליהם תולעים שאולי לא פירשו, לבשלם אחר בדיקה – ואז גם לא יהיה אפשר להכיר בהן, וגם מסתבר שיימוחו.

⁸⁸ אחר כתבי כל זאת ראיתי שדן בעניין זה לאחרונה הרב יגאל הדאיה, 'התורה והארץ' ח"ג עמ' 432-452, ובפרט עמ' 446-450, עיי"ש בדומה ובשונה מדברינו.

⁸⁹ ואמנם ראה בספר דברי יוסף (שם אות ח') שהשיג על הפמ"ג והתיר גם בכה"ג; וראה גם בשו"ת רמ"ץ (ח"א יו"ד סי' ל"א אות ט'), ולפניהם בספר בית הראה (למהר"ש פלורנטין, הלכות תולעים, אות ס"ד) ע"פ הכנה"ג. עוד עיין בשו"ת פני יהושע (מקראקא, ח"ב יו"ד סי' כ"א) שדן בצימוקים ושאר פירות שהוחזקו בתולעים, ואם יתבשלו אפשר שיהיה ס"ס – והאריך לכתוב שאסור לבשלם משום ביטול איסור לכתחילה, ואף שאין כוונתו אלא לאבד האיסור, חידש שבכ"ז אסור מחשש שמא יאכלנו בלי תיקון. אמנם מלבד שעל נידון דומה בט"ז (סוף ס"ק ט') כתבו האחרונים שאין לנו לחדש גזרות מדעתנו, גם אין נידונו דומה לעניננו, מפני ששם הבישול אינו לתקן המאכל אלא רק לבטל האיסור, כנ"ל. ואף לפי חידושו נראה שיהיה מותר לבשל דבר שא"א לאוכלו חי, שאז אין חשש שיאכלנו ללא תיקון; ובפרט אם לא הוחזק כנגוע. וראה עוד בהגהות זר זהב לאיסור והיתר הארוך (שער מ"א אות א'), שהאריך לדחות עיקר ראיית

לסיכום, נמצא שירק שספק אם יש בו חרקים (היינו – במיעוט המצוי, או אף מוחזק שנבדק וספק אם נותרו בו עוד), אחר בדיקה וניקוי כפי היכולת (בטורח רגיל), אף אם ישנו ספק שמא נותרו בו חרקים, כל שאינו ודאי מותר לבשלו וכל שכן לרסקו/לקצצו וכדומה כדי לתקנו למאכל, ואחר שעל ידי הבישול או הריסוק יצטרף ספק שמא נימוחו, הריהו מותר באכילה; ואף שיש מקצת מחמירים יותר מזה, וכנגדם יש מקילים יותר מזה, מכל מקום באופן כזה יוצא ידי חובת רוב ככל הפוסקים. וכן הורה למעשה בדורנו הגר"י פישר בשו"ת אבן ישראל (ח"ז סי' ל"א, עיי"ש).

בעל פני יהושע הנ"ל, וגם מהר"ש קלוגר (שו"ת האלף לך שלמה יו"ד סי' קמ"ו) כתב היפך סברתו. וראה עוד בדעת תורה למהרש"ם (יו"ד סי' פ"ד סעיף ה'), בשם המהריט"ץ.

הדעה שבריה בטלה באלף

חז"ל קבעו כידוע שלבריה יש דין מיוחד, שאינה בטלה ברוב ובשישים כשאר דברים. אולם בגדר המדויק ישנה מחלוקת התלמודים, שבתלמוד הבבלי לא נאמר בשום מקום שיש שיעור שממנו ואילך הבריה בטלה, ופשט הדברים הוא שאינה בטלה בכל שהוא, וכדין חתיכה הראויה להתכבד (ראה חולין צ"ו ע"ב - ק' ע"א), ואילו מהתלמוד הירושלמי (תרומות פ"י הלכה ה') משמע לכאורה שבריה בטלה בשיעור הקרוב לאלף. רוב הראשונים פסקו כעולה מהבבלי, שבריה אינה בטלה לעולם, אפילו באלף⁹⁰, וכן נפסק להלכה בשו"ע (יו"ד סי' ק' סעיף א'), וכן הסכמת האחרונים.

עם זאת, מצינו הרבה מגדולי הראשונים שאחזו בדברי הירושלמי, ופסקו שבריה בטלה באלף או בקרוב לכך: ראשית, בהגהות אשרי (ע"ז פרק ה' סי' י"א) הביא בשם בה"ג שבריה אינה בטלה "כי אם" באלף – כלומר שבאלף בטלה, וראה גם בשמו בתוספות (ע"ז ס"ט ע"א ד"ה אידי)⁹¹. ובדומה לכך דעת הראב"ד (הובאו דבריו בחידושי הרמב"ן והרשב"א לחולין צ"ז ע"ב), שבריה בטלה באלף ומאתיים (ויש גורסים: במאה ומאתיים). ורבנו ירוחם כתב שגם דעת הרי"ף שבריה בטלה בקרוב לאלף⁹²; והראב"ה (תשובות וביאורי סוגיות,

⁹⁰ ומסבירים שהירושלמי עוסק בציר דג ולא בדג עצמו; ראה בספר 'שיטת הקדמונים' עמ"ס חולין (חיבור איסור והיתר פרק כ"ג), שהאריך מהר"ר יעקב מבניולש לתמוה על שיטת רבנו שמשון שפירש שבריה בטלה בתתק"ס. עיין עוד בשו"ת רשב"ש (סי' תרי"ג) שסיכם הדעות, וראה ערך השלחן (יו"ד סי' ק"א אות ב') ובן אברהם (סי' נ' אות י"ב) שמנו כ-15 ראשונים ויותר שהכריעו בזה לחומרא (ויש להוסיף עוד עליהם). עוד ראה בב"י סי' ק' ובביאור הגר"א שם ס"ק ה', ובטעם העניין ראה גם בשו"ת זקן אהרן (ח"א יו"ד סי' מ"ה). מאידך, בביאור דעת הסוברים שבריה בטלה באלף, מלבד שו"ת הרשב"א (ח"א סי' ע"ד) ראה במהרש"ל (יש"ש חולין פ"ז סי' מ"ח), וכן בפירוש יין הרקח למשנה (תרומות פ"י משנה ח'), ובספר אשל אברהם למהר"א ברודא (חולין ק' ע"א), ובתפארת יעקב למהר"י גזונדהייט (חולין שם, ד"ה בתוס').

⁹¹ ובעצמו כתב ההג"א כשאר הראשונים, שאין לסמוך על זה מפני שהבבלי חלוק על זה, ועיין עוד בחת"ס שם. ואמנם הישועות מלכו (בספרו יבין דעת, יו"ד סי' ק' אות ב') כתב להוכיח שבה"ג דיבר רק על פליטת הבריה ולא על ממשותה, אולם מ"מ גם בספר הבתים (על הרמב"ם, מאכלות אסורות פרק ט"ו, בית הקודש שער ו' אות ח') כתב בשם בה"ג שבריה בטלה באלף או בתתק"ס.

⁹² תולדות אדם וחיה נתיב ט"ו חלק ה' אות כ"ט (דף קל"ט טור א'); וכן דייקו בפלתי (סי' ק' ס"ק ב') וכתב סופר (יו"ד סי' ס"ג) וערוך השלחן (שם סעיף י"ד). ואמנם בבית יוסף כתב שמסתימת הרי"ף נראה שאוסר (ואף הזכירו כאחת הסיבות שיש להכריע כמחמירים). ועיין בבן אברהם (שם ד"ה וראיתי) שהאריך לדייק כן בדעת הרי"ף, והביא מהכנה"ג שמה שכתב רבנו ירוחם שלדעת הרי"ף בטלה בקרוב לאלף, הוא ט"ס וצ"ל

סי' אלף ע"ז) הביא שכן דעת רב נסים גאון ועוד גאונים, לסמוך בזה על הירושלמי ולא על הבבלי (ובעצמו דחה דעה זו)⁹³. ונראה שכן היא גם דעתו של מהר"ם מרוטנבורג⁹⁴.

שנית, כתב רבנו שמשון בפירושו למשנה (תרומות פרק י' משנה ח') שבריה בטלה בתשע מאות ושישים (תתק"ס). וכן דעת הרשב"א (ראה בתשובתיו ח"א סי' ר"ע-רע"א, שם סי' תמ"ג, ובעוד הרבה תשובות), וכן דעת האור זרוע (חלק ד', פסקי ע"ז סי' רס"ד) ואחריו גם בנו מהר"ח או"ז (פסקים, מסכת ע"ז אות קצ"ו), וכן נראה בדעת המאירי (חולין צ"ט ע"ב)⁹⁵, וכן

ר"ש". אבל ראה מה שהוכיח נגד הב"י בחקרי לב (יו"ד ח"א סי' נ"ז ד"ה ומפרשת). וא"כ צ"ע. ולשיטת הכו"פ והכת"ס והערוה"ש גם רש"י סובר שבטלה באלף.

⁹³ ואמנם יש מבוכה בדעת רנ"ג, שבחידושי הרמב"ן (חולין צ"ט ע"ב) הביא ציטוט מדבריו שחולק בהם על בה"ג, וסובר שיש להכריע כבבלי שאינה בטלה כלל; ואחריו הביא כן בשו"ת הרשב"ש (סי' תרי"ג ד"ה ולענין). אולם מאידך באור זרוע (ח"ד פסקי ע"ז סי' רס"ד) הביא את אותו ציטוט מדברי רנ"ג, ולפיו יוצא שסובר כבה"ג שבטלה באלף, כי אין בגרסתו את התוספת שבגרסת הרמב"ן לחלוק על בה"ג. וכן כתב תלמידו מהר"ם מרוטנבורג בדעת רנ"ג (הוב"ד בספר הפרנס סי' ק"א). וכן בחידושי הרא"ה לחולין (דף ק' ע"א) כתב בדעת רנ"ג כמו הראב"ה, שסובר שבטלה באלף, ואחריו הביא כן תלמידו הריטב"א (שם ד"ה כתב). וראה בספר 'רב נסים גאון – חמשה ספרים' (עמ' 264), שחקר בזה פרופ' ר"ש אברמסון, וציין שגם המרדכי ושכ"ל הלכות וספר האסופות העתיקו דברי הראב"ה בדעת רנ"ג (וראה גם בספר יחסי תנאים ואמוראים למהר"ר יהודה ב"ר קלנימוס, ערך רב הלל עמ' נ"ג, שהביא כן מהראב"ה – מצאתיו ע"י הר"ד דבליצקי במהדורתו לראב"ה); ושיער שלא היו לפניהם דברי רנ"ג בשלמותם. אולם השערתו מתאימה רק לציטוט האו"ז, והלא כאמור גם רבו הראב"ה הביא כנ"ל (ואף כתב שעוד גאונים סוברים כן, וכ"כ ריב"ק), ואין ספק שבמגילת סתרים שלפניו לא היה כגרסת הרמב"ן. ואף רבו האחר של האו"ז, רבי אלעזר מגרמייזא, כתב בקצרה שדעת רנ"ג במגילת סתרים כבה"ג וכירושלמי (רוקח הל' איסור והיתר סו"ס ת"ס). ואברמסון לא ראה חידושי הרא"ה לחולין, ולא ידע שגם תלמיד הרמב"ן גרס כראב"ה (וגם הרוקח נשמט ממנו). וא"כ אף שצ"ע מגירסת הרמב"ן, מ"מ לפי רוב הראשונים ורוב הגרסאות דעת רבנו נסים הריהי כדעת בה"ג.

⁹⁴ שהרי בדבריו המצוטטים ע"י תלמידו בספר הפרנס (סי' ק"א, עיי"ש), כתב ש"מה שאמרו רבותינו" ע"פ הירושלמי שבטל באלף, אין הכוונה שהטעם אינו בטל אלא באלף, כי הטעם בטל בס', ורק ממשות הדג בטלה באלף: "היינו דווקא היכא שנתערבה בריה בשאר בריות... ולא בטלה אלא באלף", ונסמך על פסק רב נסים גאון הנ"ל – ומשמע איפוא שכן גם דעתו. ובאמת תואם הדבר לדעת רבו האו"ז (ושמא בזאת גם יוסבר הגמגום בדעת הרא"ה, תלמיד המהר"ם, ראה להלן הערה 97). ומה שבתשב"ץ קטן (סי' ש"נ-שנ"א) נכתב בשמו אגב ריהטא בדין פליטת טעם "דבריה לא בטלה", אין מכאן ראיה שלא בטלה לעולם, וכמו שנכתוב להלן (הערה 96). ואף שספר הפרנס יצא בדפוס רק בתרנ"א, הנה כבר הביא דבריו חד מקמאי מהר"ר אייזיק שטיין (בביאורו לסמ"ג, לאוין קמ"א, מהד' קאפוסט תקס"ז, דף כ"ו ע"א; מצאתיו ע"י רי"ז כהנא במהדורתו לכתבי מהר"ם), שכתב בעניין דג טמא שנכבש עם דג טהור "שהדג טמא אינו ניכר ואסור מטעם בריה, דאינה בטלה אלא באלף, וכן פסק גם ר"ן גאון; מהר"ם בהגהה מפרנס". וניכר מדבריו שכן דעת מהר"ם עצמו (וגם דעת מהר"א שטיין עצמו כן היא).

⁹⁵ שסיכם שיעורי האיסורים השונים, וכתב: "והשלשי, שבטל בתשע מאות ושישים ועוד לדעתנו, והוא האמור בבריה"; וראה גם בדף צ"ז ע"א (ד"ה הביצה), שהאריך בדעות השונות, וכתב על המסבירים שהירושלמי איירי בציר ולא בגוף, שדבריהם רופפים. ואמנם עיין בדף צ"ו ע"ב (בביאור המשנה), שכתב בקצרה שאינה בטלה אפי' באלף, וצ"ע.

כתב בכפתור ופרח (פרק כ"ב, שיעורי ביטול האיסורים)⁹⁶. ובארחות חיים הביא דעה זו לצד הדעה שאסור בכל שהוא (ראה הלכות איסורי מאכלות, אות ה' כנגד אות כ"ו; ובאות כ"ב הזכיר שתייהן יחד, וקצ"ע), וכן בשו"ת יכין ובוועז (ח"א סי' צ"ד) הובאו שתי הדעות. ואף ברא"ש (חולין פ"ז סימן ל"ג) הביא דעת המקילים, והאריך לבאר אותה, ולא דחאה בהדיא אלא שכתב שיש מפרשים הירושלמי אחרת ובהתאם לבבלי, "וכן מסתבר" (שאינה בטלה)⁹⁷.

ואמנם כאמור בשו"ע ושאר הפוסקים הוכרע כרוב הראשונים, הסוברים שבריה אינה בטלה כלל, אבל כיוון שסיעה רחבה מגדולי הראשונים סוברת שבריה בטלה בקרוב לאלף, הסכימו הרבה אחרונים שאפשר לצרף דעה זו כספק וכסניף להיתר (כדלהלן). ויותר מכולם, בפלתי (סי' ק' ס"ק ב') דן בעניין זה, וכתב שהיות שזהו צורך נפש וכמעט אין מאכל שאינו נגוע וקשה מאד לבדוק, לפיכך האריך בדעות הסוברים שבטלה באלף, והביא להם ראיות והסיר מהם קושיות, וסיים שהיות שכן דעת גדולי הראשונים, והוא דין דרבנן, שומעים להקל⁹⁸. וכן האריך בשו"ת כתב סופר (יו"ד סי' ס"ג,

⁹⁶ והישועות יעקב (שו"ת, יו"ד סי' א' ד"ה ועפ"י) דייק מדין דישל"מ שאף לדעת הרמב"ם בריה בטלה בקרוב לאלף, עיי"ש. ומה שכתב הרמב"ם "אינה בטלה" בסתמא, שמזה למד הב"י שסובר שאין לה ביטול כלל, אינו כ"כ ראיה (וכן לגבי שו"ת הרא"ש שלהלן), כי גם ברשב"א לפעמים כתב כן (ככחידושו לחולין צ"ז ע"ב ובשו"ת ח"א סי' ל' וסי' תר"ס ועוד, וראה סי' ע"ר), ובכ"ז סובר כידוע שבטלה בתתק"ס. אמנם רוב ככל הפוסקים אחזו כב"י בדעת הרמב"ם, וכמו שהעלה בספר הבתים הנזכר (וראה מה שהאריך מהר"ד פארו, מכתם לדוד יו"ד סי' ד' וסי' ח').

⁹⁷ וכמו שכתב מהרש"ל (יש"ש חולין פ"ז סי' מ"ח), שהרא"ש בפסקיו לא הכריע בבירור (וכן בתוס' הרא"ש חולין ק' ע"א הביא שתי הדעות מבלי להכריע). יש להעיר שבפירוש המשנה לרא"ש (תרומות שם) הביא רק הדעה שבריה בטלה בתתק"ס, כר"ש; ובעוד שבפוסקים כתב שמסתבר שמה שאמרו בירושלמי שר' יוסי התיר בעכברא, אין הכוונה שהתיר בריה אלא שהתיר טעם הבריה במקום ששמו עכברא (שמצינו שהוזכר כמותו בב"מ פ"ד ע"ב), שהרי אם היה מדובר בעכבר ממש הריהו ניכר בצורתו ואינו בטל – הנה בפירושו למשנה ביאר שגם לפי ההסבר שעכברא הוא שם מקום, יש לומר שר' יוסי הורה באותו מקום שבריה בטלה באלף (וכעין זה ראה בשם י"א בריטב"א ע"ז ס"ח ע"ב, סוד"ה ההוא). וא"כ צ"ע, אבל למעשה בשו"ת הרא"ש (כלל כ' סי' ד') כתב בפשטות שבריה אינה בטלה, ובעיקר ההוכחה היא מהטור (סי' ק') שכתב שהדעה שבריה בטלה בתתק"ס לא נהירא לאביו (כמו שציין מהרש"ל).

⁹⁸ כידוע הוסיף הכו"פ למצוא לימוד זכות, וחידש שתולעים וכיו"ב אין להם דין בריה כי אינן אסורות מתחילת ברייתן (פלתי שם ס"ק ד' ד"ה והנה הרא"ש [2]; ונדרן בכך בהמשך) – אבל שם סיים שחלילה לסמוך על הדברים להקל בכל שהוא, ולא נכתבו אלא כתריס בפני הפורענות. ועל פי זה הרב משה ויא (אמונת עתיך) גליון 38, תשס"א, עמ' 28) ביקש לדחות בשתי ידיים מי שהתבסס על דברי הכו"פ שבריה בטלה בקרוב לאלף, מפני שלדבריו לא כתב זאת אלא כלימוד זכות וחלילה להקל וכו'. אולם לענ"ד זה אינו, כי הכו"פ כתב כך רק לגבי מה שחידש מדעתו שלתולעים אין דין בריה, אבל אינו נוגע למה שביסס דעת סיעת הראשונים שבריה בטלה בקרוב לאלף, וזה נמצא בס"ק נפרד, ואף שגם שם כתב שנכנס לזה מפני הדוחק ועזרה ליום פקודה וכו', הנה לא כתב בסופו שום הסתייגות (שחלילה לסמוך על זה וכיו"ב), וגם האריך לדון בזה מאד לעומת החידוש הנ"ל שלא הרחיב בו כלל. וראיה, שבסי' פ"ד (בכרתי ס"ק ט"ז) כתב לגבי מילבין השכיחים שיש לצדד היתר כפי שיכתוב בסי' ק' – ולמה לא חש למה שיכתוב שם שחלילה

וראה גם חידושו לחולין ק' ע"א) לחזק את יסודות הדעה שבריה בטלה בקרוב לאלף, וצירף לכך היתר נוסף, ואף כתב: "ועלה בידינו כי לכל הדיעות אין לחוש לרחשים אשר שיעור הפלתי כי יש תתק"ס ויותר, ורחשים אלו פגומים הם, ולרוב השיטות לדברינו א"צ ביטול כלל, ולכל היותר בטלים בתתק"ס. ואנו נמלטנו". ובמשכנות יעקב (יו"ד סי' ל"א [ל"ו במהדורה החדשה]) בנה בפשטות ולכתחילה את היתרו על הדעה שבריה בטלה בקרוב לאלף, וכן עשה לפניו בעל המעיל צדקה (כנפי יונה, יו"ד, דף ס"ב ע"א), שאף כתב שכן דעת גדולי המורים.

וכן הערוך השלחן (יו"ד סי' ק' סעיף י"ד) הביא שיטה זו וכתב בשם הכרתי ופלתי "שביכולת לסמוך" עליה, "וזהו ודאי דשיעור זה והרבה יותר יהיה תמיד", וסיים (סעיף ט"ו) ש"אפילו הוה רוב דעות לאיסור, בשעת הדחק כזה שא"א לצייר אם לא שלא נאכל לחם וגרויפין, ודאי סמכין, וק"ו כשיש הרבה מרבתינו הקדמונים שנוכל לסמוך בשעת הדחק". עוד ראה בדרכי תשובה (יו"ד סי' פ"ד ס"ק קל"ה) שציין להגהות החת"ס סופר אודות מרקחת פירות שנתמעכה היטב ונתבשלה, ושוב נודע שהפירות היו מוחזקים בתולעים – והתיר הכל משום הפסד מרובה ושמחת יו"ט, וסמך עצמו גם על הדעה שבריה בטלה בקרוב לאלף. וכן בשו"ת אבני נזר (יו"ד סי' ע"ט) כתב לצרף דעה זו "בשעת הדחק גדול", בתנאי שהתולעים מתות (כי בעל חיים אינו בטל). וכן כתב בסי' פ"א, והוסיף שאף שדעה זו לא הובאה בשו"ע, כבר כתב החכם צבי שאפילו אם כתב הב"י שאין הלכה כאחד מגדולי הראשונים, אפשר לסמוך עליו בשעת הדחק. וכמוהו כתב בשו"ת חלקת יואב (ח"א יו"ד סי' י"ט).

ובצמח צדק (פסקי דינים, יו"ד סוף סי' פ"ד בתשובה) כתב שאף שלא קיימא לן כדעה זו, מכל מקום יש לצרפה כסניף. וכן בספר בן אברהם (סי' נ' אות י"ב) כתב שאף שקיימא לן שבריה אינה בטלה, הרי זהו ספק פלוגתא – ובצירוף ספק נוסף הוי ספק ספיקא ולקולא; ולפיכך תמה למה האחרונים לא צירפו זה לספק ספיקא, כי הלא ספק פלוגתא עדיף מספק בגוף המעשה⁹⁹. אולם כאמור הרבה אחרונים אכן צירפו כספק שמא הלכה כסוברים שבריה בטלה באלף, וראה עוד בשו"ת קול אליהו (ח"ב יו"ד סי' ב'), שו"ת דברי

לסמוך על זה כלל? אלא ברור שכתב כן רק לגבי החידוש שאין להן דין בריה, ולא לגבי הסוברים שבטלה בקרוב לאלף (וע"ע בבן אברהם סי' נ' אות ט"ז ד"ה ונראה). ובערוה"ש (יו"ד סי' ק' סעיף י"ד-ט"ו), כשהעלה דעות לקולא וללימוד זכות והביא דברי הכו"פ, ציין רק את דבריו שבריה בטלה בקרוב לאלף, ולא הזכיר כלל את חידושו שתולעת אינה נחשבת בריה.

⁹⁹ ולכן בבריה קטנה שנתבשלה בתערובת כתב הבן אברהם להתיר, כי ספק שמא הלכה כמקילים בספק אחד שמא נימוח (כפי שהבאנו לעיל מהגינת ורדים ועוד), ואם תרצה לומר שאין הלכה כמותם, שמא הלכה שבטלה באלף! ומעין זה כבר הבאנו ממהר"ש גרמיוזאן. ואמנם למעשה ראינו שקשה לצרף דעת המקילים לגמרי בנימוח כספק בפני עצמו, אבל לרווח ההיתר חזי לאצטרופי.

יששכר (סי' ס"ח), שו"ת פאת השדה (יו"ד סי' ל"א), ספר דברי יוסף (ח"ב, סי' תקל"ט אות ו'), שו"ת מטה ראובן (קליין, יו"ד סי' ק"ע) ועוד (וראה גם בשו"ת להורות נתן חלק י"ב סי' ס').

לסיכום, אף שלהלכה הוכרע בשו"ע שבריה אינה בטלה כלל, עם זאת היות שהרבה ראשונים סוברים שהיא בטלה בקרוב לאלף, יש מקום לצרף דעה זו כספק (שמא הלכה כמותם), וכל שכן כסניף לחיזוק ההיתר, וכפי שעשו הרבה אחרונים כנ"ל, ובפרט שהסכמת הפוסקים שזהו עניין דרבנן. וכמו שהערוך השלחן בסי' ק' בירר תחילה (סעיף ג') שלהלכה קיימא לן כסוברים שבריה אינה בטלה, אבל בהמשך (סעיף י"ד-ט"ו) שב והביא הסוברים שבטלה בקרוב לאלף וכתב לסמוך עליהם בשעת הדחק.

האם שייך בחרקים איסור בריה

א. חידושו של הפלתי בלימוד זכות

לעיל (בהערה 98) הזכרנו בקצרה מה שחידש הכרתי ופלתי (סי' ק' ס"ק ד' ד"ה והנה הרא"ש [2]), שתולעים הגדלות בתלוש אין דין של בריה שאינה בטלה, מפני שאחד הגדרים לדין בריה הוא שתהא הבריה אסורה מתחילת ברייתה, ואילו התולעים אינן אסורות אלא לאחר שיפרשו; וכתב שלא מצאנו בראשונים דבר שסותר זאת. שאלה זו, האם תולעת נחשבת בריה לאור הטעם הנ"ל, הוזכרה גם בשו"ת בית דוד (סלונקי תצ"ד, יו"ד סי' כ"ב), שכתב זאת כדבר הצריך עיון. אבל החקרי לב (יו"ד ח"א סי' ס"ג) דן בדבריו, והוכיח מדברי הר"ן שנחשבת לבריה, וכתב שנשמטו דברי הר"ן מן הפלתי; וכמותו ראה גם בשו"ת אהל יצחק (יו"ד סוף סי' ה') ושו"ת קול אליהו (ח"א יו"ד סו"ס י"ח) ובן אברהם (סי' נ' אות ז'), ובספר 'רב ברכות' לבעל הבן איש חי (מערכת הבי"ת אות ד').

ובדגול מרבבה (תניינא, יו"ד סי' פ"ד) כתב תחילה על דברי הפלתי שזו סברה נכונה, ורק כדי לסמוך עליה למעשה צריך לבדוק אם אין לה סתירה בראשונים, אבל אחר כך האריך לדון ולדחות וסיים שאין לסמוך על זה כלל. וכן רוב האחרונים שדנו בדברי הפלתי דחו חידושו, ראה גם בחוות דעת (שם ס"ק ה') ובשו"ת טור האבן (סי' כ"ו), וכן הפרי מגדים והחיד"א ועוד הרבה. והאריך לציין המקורות שדנו בזה בדרכי תשובה (סי' ק' ס"ק ד'), וראה גם בשו"ת יחוה דעת (ח"ו סי' מ"ז). והעיקר הוא כמו שהזכרנו, שהפלתי עצמו סיים "דח"ו להקל עם כל זה בשום צד... וכתבתי זאת כתריס לפני הפורענות אבל ח"ו לסמוך על זה להקל כל שהוא מכפי האמור בש"ע ופוסקים". ועיין עוד בשו"ת פאת השדה (יו"ד סוף סי' ל"א, וסי' ל"ב ד"ה אבל) ובשו"ת פרי השדה (ח"ג יו"ד סי' פ').

אבל עם כל זה, ולמרות דברי הפלתי עצמו, מצאנו כמה וכמה אחרונים שחזקו את חידושו, מהם בדרך של עיון ופלפול ומהם שאף צירפוהו כסניף להקל. ראה במטה יהונתן (על השו"ע יו"ד סי' ק' סעיף א'), שהביא מדברי הרב בצלאל הכהן מווילנא שהגן על דברי הפלתי מהשגת בעל טור האבן. ואמנם כמדומה שדבריו נדחים מחילוקו של החוות דעת הנזכר (ועיין בהגהת ר' עקיבא איגר על החו"ד), אבל ראה דברי מהר"ש קלוגר (שו"ת טוב טעם ודעת קמא סי' קכ"ב), שאף שכתב שחידושו של הפלתי אינו בר סמכא, מכל

מקום דחה את עיקר השגת החוות דעת. ובכרתי ופלתי במהדורת 'דעת יהונתן' (הערה 34) הובאה הגהת הברוך טעם שהוסיף ביאור לחידוש הפלתי, ועל ידה דברי הגרב"ש שניאורסון (שם, ויישב את קושית החלקת יואב). ויותר מכולם הלך בעל המעיל צדקה (כנפי יונה יו"ד סי' פ"ד דף ס"ב ע"א), שכתב כמה פעמים שדעתו ממש כחידוש הפלתי, שתולעת שגדלה בתלוש אין לה דין בריה.

ובשדי חמד (כללים, מערכת הבי"ת אות כ"ו) דן בחידוש הפלתי והביא דברי החולקים, ושם בפאת השדה (סי' כ') הביא מה שחיזק דברי הפלתי הרב יצחק שלמה יואל אב"ד רוונא, שכתב בסיום ששמע מרבו ר' הלל מפאריטש ששמע מרבו הצמח צדק ששמע מזקנו בעל התניא, שהמגיד ממעזריטש התבטא שהפלתי בחידושו כיוון אל האמת; והוסיף (ר' הלל מפאריטש) שלאור הדברים הללו לכך היה הצמח צדק נוטה להקל בעניינים אלו. ובאמת בצמח צדק (פסקי דינים יו"ד סי' פ"ד סוף אות כ'), כתב לעניין קמח שאולי יש לצרף לכך את חידוש הפלתי, ואף שבעצי לבונה (יו"ד שם) כתב שאין כן דעת כל הפוסקים, מכל מקום היכן שלא חיישינן מדינא שמא פירשו, "אפשר שיש לעשות דבריו לסניף". אבל ראה תשובתו בסוף הסימן, שתחילה כתב לצרף כאחד מכמה סניפים את חידוש הפלתי, ומייד שב והעיר שהפלתי עצמו כתב שחלילה לסמוך על זה, אלא שבאותו נידון "יש די להקל בלאו הכי".

ובשו"ת תשובה מאהבה (יו"ד סי' ש"ל) כתב לצרף לימוד הזכות של הפלתי כסניף קצת, אף שאין לסמוך על זה כשלעצמו נגד כל הפוסקים. וראה בשו"ת תשורת שי (תניינא סי' מ"ב ד"ה והנה) שכתב לצרף חידוש הפלתי כאחד מכמה צדדי היתר, ובעקבותיו הלך בשו"ת אפרקסתא דעניא (ח"א סי' כ' ד"ה ובסמך). וראה מה שהובא מתשובת האור שמח בספר תשובות מנחם (יו"ד סי' כ"ד, דף ל"ג ע"א) שהביא דברי הפלתי כסניף להיתר. וראה עוד בשו"ת מהר"ם בריסק (ח"א סי' פ"ח ד"ה ובאמת) ובשו"ת ארץ טובה (סי' נ"ט). ובדורנו הפליא לדון בזה הגר"נ גשטטנר בשו"ת להורות נתן (ח"ו יו"ד סי' ס"ב-ס"ז), שהאריך מאד להגן על דברי הפלתי מכל השגות האחרונים, והעלה (אות ט"ו) שיש לחידושו בסיס גדול בראשונים. וסיים למסקנה (אות כ"ג) ש"יש מקום גדול לסברת הפלתי", והגם שכמה אחרונים השיגו עליו, יש לתרץ קושיותיהם וגם יש כנגדם אחרונים שחיזקו דבריו (ואמנם למעשה כתב שלא לזוז מההלכה הנהוגה, ורק עולה מכאן התנצלות על ישראל, וראה מה שהחמיר מאד בפועל בחלק י"ב סי' ס"ב). והגר"ע יוסף סיכם בשו"ת יביע אומר (ח"י יו"ד סי' נ"ח עמ' שע"א), "שפיר יש לצרף סברא זו לס"ס כשיש עוד צירופים להקל".

ואין לומר שכל חידושו של הפלתי שייך דווקא בתולעים שגדלו בתלוש, שאינן אסורות עד שיפרשו, ואילו אנו עוסקים בעיקר בתולעים שגדלו במחובר ואסורות מייד

מתחילת ברייתן (כרשב"א וסיעתו), וממילא יש להן דין בריה. שאמנם כן נקטינן לכתחילה (ראה ט"ז ס"ק י'), אולם הלא לדעת חלק מהראשונים גם תולעים שגדלו במחובר אינן אסורות עד שיפרשו (כר"ת וסיעתו שאין הלכה כשמואל)¹⁰⁰, ומצורף לזה דעת הרבה ראשונים שעל כל פנים אינן אסורות עד שירחשו (כרא"ש וסיעתו, שכמותם פסק השו"ע בסעיף ו') ולפי זה נמצא שלדעת רוב הראשונים אף תולעים שגדלו במחובר אינן אסורות מתחילת ברייתן¹⁰¹; וכן כתב בהדיא הגר"מ אריק (מנחת פתים יו"ד סי' ק'), ש"צדוד ההיתר של הפליתי במילווין היא גם בתולעים הגדילים בפרי במחובר" (ואפשר לדייק זאת בפלתי עצמו). אמנם למעשה, דבר רפוי מעיקרו כבכה"ג, שהפלתי עצמו הזהיר שלא לסמוך עליו, ושרוב הפוסקים דחאוהו, קשה להחשיבו אפילו כסניף במקום שאף אליביה אינו

¹⁰⁰ והרבה אחרונים כתבו לגבי תולעים שגדלו במחובר ולא פירשו, שאפשר לצרף כספק שקול שמא אין הלכה כשמואל (ושלא כפר"ת ס"ק י"ג שכתב שאין לעשות כן): ראה זבחי צדק (אות מ"ב) שכתב ש"היכא דאירע איזה ספק אחר שפיר יכול להתיר מכח ס"ס", וכן האריך בצמח צדק (פסקי דינים אות כ"א, כ"ג-כ"ד, כ"ז) שבכה"ג לא מקרי ודאי איסור אלא ספיקא דאורייתא, וכן כתב המשכנות יעקב (יו"ד סי' י"ז). ובשו"ת גינת ורדים (יו"ד כלל א' סי' י"ח) אף כתב לצרף זאת כ"ספק גדול", ודעתו נוטה שכן הלכה (ומה שפסק בשו"ע סעיף ז' להחמיר בספק אם תלוש או מחובר, ולא הקל אף שהוא ס"ס, ראה בחגורת שמואל ס"ק כ"ב שביאר ששם יש לפנינו ריעותא, וראה גם דברי הגר"ע יוסף הובאו בילקוט יוסף חט"ז עמ' ר"י, שי"ל לשיטת השו"ע דזה הוי חסרון ידיעה שאינו נחשב ספק; ובוה מיושבת קושיית הרב בעל ריח שדה סי' ח' על הגורר). וראה גם באהל יצחק (יו"ד סי' ה'), וכן בשולחן גבוה (יו"ד סי' פ"ד, מחודש אות ז') צירף זאת כספק שקול. וכן כתב הבן אברהם (סי' נ' אות כ"ה, ל') והביא עוד שעשו כן, וכן עשה בשו"ת דברי יששכר (סי' ס"ח) וכך גם אחיו בשו"ת חבלים בנעימים (ח"ב סו"ס מ"א), וראה גם בספר דברי בז"ך (לגרבי"ז כהן מגדולי הונגריה, יו"ד סי' פ"ד אות מ"ה) ובספר הלכה פסוקה (ליפשיץ, אות י"ט) בשם קמח סלת. וכבר המהרש"ל (יש"ש חולין פ"ג סי' ק"ג) הסתמך בשעה"ד על הסוברים שאין הלכה כשמואל, עיי"ש. ובאמת מצאנו כן כבר במאירי (מגן אבות עניין י"ב ד"ה נמתי), שאף "שאנו נוטים לפסוק כשמואל" שהגמרא עצמה דנה בדבריו וכמותו אחזו רוב הפוסקים, "מכל מקום המאזנים מעויינות ואין הכרע מזו אל זו" (וע"ע במעשה ורקח, מאכלות אסורות פ"ב הי"ד, במה שנסתפק בזה בדעת הרמב"ם לאור דבריו בספהמ"צ, וכן בפירוש קהלת יעקב שם).

¹⁰¹ וראה בחידושי הכתב סופר לחולין (דף ס"ז ע"ב), שחידש לדייק שאף שמואל לא דיבר אלא על ירק כקישוא, הגדל כשהוא מונח על הארץ "ופירי ושרשה חד", אבל בפירות הגדלים באילנות וכדומה מודה שהתולעים שבהם אינן אסורות עד שיפרשו. ונראה להביא לדבריו ראיה מהתוספתא (תרומות פ"ז הלכה י"ב), שהאוכל התולעים שבתמרים ובגרוגרות פטור, ובעיקרי אילנות והקפא שבירק חייב; ובתנא תוספאה (עיסורי ביכורים שם, ע"פ השאילת שלום הנזכר לעיל הערה 44 [שגם לו היה חיבור "תנא תוספאה"]) דקדק מזה שהתוספתא אינה כשמואל (עיי"ש, ובמשכנות יעקב יו"ד סי' י"ז ד"ה ולכאורה) — אבל לענ"ד אין הכרח, כי י"ל ששמואל דיבר דווקא דומיא דקישות, המונחת על הארץ כנ"ל, ולכן האוכל תולעת שבחסה חייב כי אף היא גדלה על הארץ, וכעיקרי אילנות — ואילו התולעים שבתמרים שעל העץ, מודה שמואל שאינן אסורות עד שיפרשו. אמנם הכת"ס סיים שכל הראשונים לא פירשו כן "ודעתם רחבה מני ים" (וגם מהתוספתא אין הכרע בגין חילופי הגירסאות, ראה לעיל הערה 45. וע"ע במש"כ בזה החת"ס, חולין ס"ז ע"א).

שייך אלא לחלק מהדעות¹⁰². ואם כן צ"ע אם אפשר לצרף עניין זה בנידוננו אף לרווחא דמילתא.

ב. חידושו של המשכנות יעקב בהיתר

אולם מצאנו כמה מגדולי האחרונים שהסיקו מכיוונים אחרים שדין בריה אינו שייך גם בנידוננו. ותחילה נציין את דברי המשכנות יעקב (יו"ד סי' ל"ו), שהורה היתר – ולא רק "לימוד זכות" – לנוהגים לאכול מאכלים אפויים או מבושלים "שקרוב לוודאי" שיש בהם מילבין וכיו"ב, בתנאי שאי אפשר להכירם או לסננם (וזהו המצב בדרך כלל אחרי בישול ואפיה), והסתמך בזה על הדעה שבריה בטלה בקרוב לאלף. ובנוסף העלה חידוש, שמה שבריה אינה בטלה היא דווקא כשנמצאת לפנינו בעין ורק לא ידוע איזוהי, "אבל אם מעוצם קטנותו נאבד ממשו, והוא דבר המתערב ממש ונדבק בפת כמו הקמח, או שנתערב בתבשיל ואי אפשר להפרידן כלל, כמו המילבין הקטנים, ולא יהי' לעולם בעין בפ"ע רק תמיד בתערובת לא נודע מקומו", אין לו דין בריה, כי בכה"ג לא נקרא חשוב. וכתב ש"אף אם נמצא איזה חולק ע"ז, נוכל להקל בזה" בצירוף הדעה שבריה בטלה בקרוב לאלף. ובפתחי תשובה (יו"ד סי' ק' ס"ק א') ציין לדברי המשכנות יעקב, ולא העיר עליהם דבר¹⁰³.

ואמנם בערוך השלחן (יו"ד סי' ק' סעיף ט"ז) הקשה על המשכנות יעקב, שעיקר דין בריה אינו מפני החשיבות גרידא אלא מפני שהתורה קבעה שלוקים עליה, ואם כן כל שחייבים מלקות באכילתו יש לו דין בריה גם אם אינו חשוב בתערובת; אולם עיקר החידוש בדברי המשכנות יעקב לענייננו, הוא א' במה שהורה היתר לכתחילה ולא רק כהתנצלות כלפי שמיא, ב' שהסכים להורות היתר אפילו במציאות שהוחזקה בתולעים (כשאין אופן היתר אחר). ומלבד זאת, נלע"ד ליישב קושיית הערוך השלחן, שבאמת עיקר

¹⁰² וכמו שלא נערום דעת מיעוט על גבי דעת מיעוט, לצרף הסוברים שגם במחובר אינה אסורה עד שתפרוש, לסוברים שכשנולדה על גב הפרי א"כ היינו רבתייהו ולא מקרי פירשה עד שתעזוב את הפרי או תיכנס לתוכו (שכך דעת הצ"צ שם סוס"ק כ"ו ע"פ הט"ז סקי"ב ופמ"ג שם סקי"א, וכ"כ בשו"ת שאגת אריה וקול שחל הנזכר, וכ"כ הכנפי יונה יו"ד שם והובא בדרת"ש ס"ק נ' וראה גם ס"ק ס', וראה עוד בספר בז"ך לבונה יו"ד סי' פ"ד אות נ"ה; וכנגדם ראה בפר"ת סקי"ב וכתרי סק"ז וחכמ"א כלל ל"ח סעיף י"א וסו"ס ט' ובדרת"ש סקצ"ג בשם המזמור לדוד [ד"ה אות ט"ו, עיי"ש]). ואילו היתה דעת רוב הפוסקים מסכמת כאחת משתי הדעות הנ"ל, ממילא היה עכ"פ ספק חלש שמא תולעים הגדלות במחובר על גבי הפירות אינן אסורות.

¹⁰³ ובאופן דומה מעט העלה היד יהודה (יו"ד סי' ס"ט בארוך ס"ק ס"ג אות ו'), שדבר שנולד בתערובת ותמיד יהיה בה, אינו חשוב ולכן אין לו דין בריה, וכתב שבזה יש תקוה להינצל מתולעים זעירות ש"הם קטנים מאוד אשר אין נתפסים אף בראית העין יפה זולת לאור השמש או ע"י בדיקה", ולעולם אי אפשר לאוכלן בפני עצמן – בטלות ברוב, בתנאי שאי אפשר להסירן על ידי רחיצה וכדומה (שאו יש להן דין בריה אפילו בדיעבד). אמנם סיים ככו"פ שחלילה להקל נגד משמעות הפוסקים.

הטעם שתיקנו חכמים דין בריה הוא מפני שהתורה גזרה שלוקה עליה כמות שהיא – אבל לא תיקנו דין חמור זה בדבר זעיר כל כך, שלעולם הוא בתערובת ואינו עומד בפני עצמו. וסברה זו ממש העלה מהר"ש קלוגר בהגהות חכמת שלמה (יו"ד סי' פ"ד, הובא בדרכי תשובה ס"ק ח' ד"ה ועיין). ובדומה לכך ראה באורך בספר דברי יוסף (ח"ב, סי' תקל"ט אות ז'). וכן העלה מהרז"ו הלוי בספר עמק הלכה (יו"ד סי' ל"ד), שעיקר דין בריה הוא מפני שהתורה החשיבתו לחייב עליו במשהו, ואם כן בדבר קטן כמו מילבין, "בשאינו מינו ואינו ניכר כלל, היכן היא חשיבותו דנימא דלא בטל"? והאריך לכתוב ש"באין ניכר הבריה כלל, אפי' שהיא בריה, בטלה בס'... וא"כ לפי"ז יש לנו זכות ללמד על ב"י שאין נכשלים בדיעבד ח"ו באיסור שרצים במילבין הקטנים", כי אחר הבישול אי אפשר להכיר בהם; ואמנם כשידוע בוודאות שיש מילבין, כתב שיש להיזהר ולבדוק לפני הבישול כדי שלא יהא כמבטל איסור לכתחילה (ובסוף דבריו כתב שאין זה שייך לזבובים או תולעים גדולות שיש בהן ממשות, אלא רק למינים הקטנים מאד כמו מילבין).

וכעין זאת מצאנו בדברי החזון איש (יו"ד סי' י"ד [א'] סוף אות ו'), שכתב: "ואפשר דכל שאין העין שולט בו לאו בריה היא" – ונראה שכוונתו כנ"ל, עיי"ש. ולשון דומה כתב הגר"מ פיינשטיין (שו"ת אגרות משה יו"ד ח"ד סי' ב'), "שאפשר שדבר שלא נראה למעשה להדיא לעינים אינו אסור, ולכל הפחות אינו בחשיבות בריה שלא תיבטל בתערובת". וביותר מבורר העניין בדברי הגרש"ז אויערבך (שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' ס"א בתשובה השניה), שכתב שאולי בתולעים קטנטנות כל כך, אף שאפשר לראותן נגד השמש וכדומה ועל כן האוכלן לחוד לוקה, מכל מקום לא גזרו בהן רבנן דין בריה; ואם כן שפיר מיושב חידוש המשכנות יעקב¹⁰⁴.

ג. איסור בריה בדבר מאוס מעיקרו

נראה שישנו סניף מרווח אף יותר לומר שבכה"ג לא שייך דין בריה, כדלהלן. כמקובל, הדין שבריה אינה בטלה באלף, חל גם אם בריה זו היא מן הדברים המאוסים שנפשו של אדם קצה בהם (ראה שו"ע יו"ד סי' ק' סעיפים א' וד', איסור בריה בנמלים

¹⁰⁴ וראה מה שכתב בשו"ת בן פורת יוסף (ח"ג סי' מ'), שבספק נימוח – וכל שכן כשספק אין כאן חרקים – אפשר מעתה להתיר מטעם ס"ס: שמא האיסור נימוח (או אינו כאן כלל), ואם לא נימוח – שמא הלכה כמשכנות יעקב (וזה כמ"ש כנה"ג או"ח סי' ק"ס בהגהות ב"י, שבספק אם הוא דאורייתא או דרבנן, אפשר לצרף ספק נוסף אם הלכה כפוסק פלוני ובלבד שיהא מתהפך; וזו רבותא מעבר לדין ספק פלוגתא, שבו האריך בתוה"ש בהוספות לכללי ס"ס סעיפים א'-ז', וביאר שזהו דווקא כשהצדדים שקולים בחכמה ומניין, כגון שני ראשונים או שתי קבוצות אחרונים וכדומה, אבל לא כשורב אוסרים ומיעוט מתירים. ועיין מנגדו באהל יצחק יו"ד סי' ז' ד"ה ואף שנקבע, שהקל בזה. ע"ע בחו"ד כללי ס"ס המיוחדים אות ג'). ואמנם עיי"ש בהגהה מה שחלק ע"ז תלמידו הרב בעל שואל ונשאל, אבל כתב שאין בידו ספר משכנו"י ולכן לא ידע טעמו.

ותולעים). וכן פשט דברי השו"ע בסי' ק"ד (סעיף ג'), שבריה מאוסה שנתערבה בתבשיל, בטלה דווקא אם נמחה גופה (שאו בטל ממנה דין בריה, וכן אפילו אם נמחה אחד מאבריה), וכן דעת רוב הפוסקים (וראה באורך בשו"ת חוות יאיר סי' ק"ה).

אולם ביו"ד סי' ק"ג סעיף א' פסק הרמ"א שבריה הפגומה בעצמה בטלה מדין נותן טעם לפגם, ונחלקו הפוסקים בכוונתו: רוב האחרונים פירשו שכוונתו לבריה שנסרחה, ואילו בריה הסרוחה ומאוסה מעיקרא פשיטא דאינה בטלה¹⁰⁵, שהרי מכל מקום התורה קבעה שלוקים עליה¹⁰⁶. אבל הרבה אחרונים פירשו שכוונת הרמ"א אפילו לבריה הסרוחה מעיקרא, שבטלה מפני שפגומה מעצמה¹⁰⁷, וכמו שעולה ממקורו של הרמ"א באיסור והיתר הארוך¹⁰⁸, וסייעתא מפורשת לו מהרא"ה בבדק הבית. ומאלה שפירשו כן ברמ"א, יש שבעצמם סברו כך להלכה:

¹⁰⁵ ראה פר"ח (שם ס"ק א'), ופמ"ג (משב"ז ס"ק ב' וכן בסי' ק' שפ"ד ס"ק א'), ובבית מאיר (ריש סי' ק"ג) וגליין מהר"ש אייגר (ס"ק ב'), וכן אברהם (סי' נ' אות ל"ח) ודרכי תשובה (יו"ד שם ס"ק י"ב) וכף החיים (ס"ק ה') ועוד רבים. ולכאורה כתב כן הרמ"א עצמו בתורת חטאת (כלל פ"ה דין כ"ד), שם נתפרש בסוגריים שבריה פגומה היינו שנסרחה ונפגמה לאחר מותה – אולם קרוב לוודאי שמילים אלה אינן של הרמ"א אלא תוספת, שכן בספר דמשק אליעזר על התו"ח (נדפס תע"ח – והוא הדפוס של התו"ח) אין המילים הללו נמצאות בלשון התו"ח, אלא בהגהת הדמש"א! (ס"ק נ"א; ובפמ"ג סי' ק"ג משב"ז ס"ק ב' וסי' ק' שפ"ד ס"ק א' כתב שזו הגהת מהר"ר פתחיה).

¹⁰⁶ ראה מכות י"ג ע"א, שהאוכל נמלה לוקה אע"פ שפחותה מכזית, כיוון שהיא כברייתה, וראה שם דף י"ז ע"א, בריית נשמה וכו', שהכוונה לדין בריה ממש, וכפי שפסק הרמב"ם (מאכלות אסורות פ"ב הלכה כ"ב) – וזהו היסוד לדין בריה שמדרבנן אינה בטלה, כיוון שהתורה החשיבתה ללקות עליה, ודווקא באופן שהתורה החשיבתה.

¹⁰⁷ כך הבינו בדעת הרמ"א החוות יאיר והפנים מאירות (ראה שו"ת פנים מאירות ח"ב סי' ס"ז) והתפארת למשה (ריש סי' ק"ג, וראה להלן), ובעקבותיהם בפתחי תשובה (שם ס"ק א', וכן בסי' ק' ס"ק ג' – וכל הנ"ל אינם סוברים כן בעצמם), וכן מהרי"ם פדווא (מקור מיים חיים יו"ד סי' ק"ג, וכתב שסותר עצמו בריש סי' ק"ד). וכן העלה מהר"ש קלוגר בדעת הרמ"א (שו"ת טוב טעם ודעת קמא סי' קכ"ג), אבל חידוש שמ"מ צריכה ביטול בשישים, או עכ"פ בתתק"ס. ובמחצית השקל (שם ס"ק א') כתב שכך דעת המגיד משנה (מאכלות אסורות פרק ב' הלכה כ"א), שבריה הפגומה מעצמה אין לה דין בריה ובטלה – אבל אינו נראה כן בלשונו וצ"ע (ועיין בסוף הפר"ח הנזכר ובחוו"ד ס"ק ג', ובפלתי ס"ק א'). ומ"מ ראה בשו"ת להורות נתן (חלק י"ב סי' ס' אות ב'-ד'), שהעלה כן בדעת הרמב"ם, שביצורים מאוסים אין דין בריה (אף שלוקים עליהם), וכתב לחזק דעה זו.

¹⁰⁸ כלל ל"ב דין ו', שכתב שאע"ג שלוקים על אכילת נמלה סרוחה, מ"מ לעניין ביטול כלה חשיבותה – הרי לנו בהדיא שאע"פ שהתורה אסרתה, לא החמירו חכמים שלא תיבטל, כיוון שטעמה פגום. ומה שדייקו כמה אחרונים שהכוונה שנסרחה מעלמא, אינו מוריד כלל, שעדיין חזינן שהתורה החשיבתה ללקות עליה בכל שהוא – ובכ"ז בטלה (וראה להלן הערה 112, ושו"ת להורות נתן הנזכר). ולכאורה יש להקשות, הלא בכלל כ"ה דין ב' הזכיר במפורש דין בריה בזבוב ונמלה ושאר שרצים? אבל יובן ע"פ מה שנבאר בעניין המאוסות, שאינו קיים בכל מקום וזמן; ויותר בשופי ביאר התפארת למשה (ראה להלן הערה 114), שלדעת האו"ה אע"פ שגופם מאוס טעמם משובח ולכן לא בטלים (ולדין לא קיי"ל הכי). ויותר מהאו"ה מפורש בדעת הרא"ה בבדק הבית (בית ד' סוף שער א' ד"ה כתב החכם בסופו), ש"כל הדברים הפגומים

כן כתב בעל חידושי הרז"ה ([בן דורו של הנוב"י], יו"ד סי' ק"ג), ולדעתו גם הט"ז סובר כן (וביאר שהשו"ע סי' ק' סעיף ג' איירי בבריה משובחת, ובסי' ק"ד סעיף ג' איירי באיסור הניכר, עיי"ש), ואחר שהקשה ותירץ בכמה עניינים, סיים שלפיכך נראה להחזיר חרק שנפל למרק ונאבד או מילבין בקמח אם אי אפשר להכירן, אפילו בלי עוד ספיקות, "אם יסכימו עמי גדולי ההוראה". וכן העלה מהרצ"ה קלישר (הגהות צבי לצדיק שם), והוסיף שלפיכך אינו יודע "למה החמירו כל כך האחרונים בסימן פ"ד בענין מילבין ושאר תולעים". וכן האריך לבאר מעצמו בשו"ת כתב סופר (יו"ד סי' ס"ג), שכך דעת הרי"ף ורוב הראשונים, וכתב שבצירוף הדעה שבריה בטלה בקרוב לאלף זוהי דרך לצאת "לכל שיטת ראשונים ולפסק הלכה", ובכך ניצולים ישראל מחששות איסור שרצים. וכן העלה בערוך השלחן (יו"ד סי' ק' סעיף י"ז-י"ח, וסי' ק"ד סעיף ט"ז, וסי' ק"ג סעיף י"א) כלימוד זכות והיתר "לכל הדעות", וביאר שמה שנאמר בשו"ע "שנתערבו בתבשיל ונמחה גופן לתוכו" פירושו שנאבד מקומם¹⁰⁹. ואחרי הכתב סופר הלך בנו בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ד יו"ד סי' ל"ו) שכתב לצרף זאת כספק, ואם יש אלף כנגד התולעים אף כתב "לסמוך בפשיטות" על זה, בתנאי שאי אפשר לאיסור להיות ניכר¹¹⁰. וכמותם בדורם האריך מאד להוכיח כן בספר דברי יוסף (ח"ב, סי' תקמ"ו, וכן תקמ"ח[3]), ודייק כן מהרבה ראשונים שלא הזכירו בדיון בריה אלא דג טמא וגיד הנשה וכיו"ב אבל לא נמלים וזבובים; וסיים שאף שלכתחילה אין לזוז מפסק השו"ע, מכל מקום למקילים יש על מה לסמוך.

והנה, סברת האוסרים ברורה, שכיוון שנמלה וכיוצא בה אסורים מן התורה ולוקים עליהם אפילו שהם קטנים מכזית, הרי לנו שהתורה עצמה נתנה להם חשיבות (על אף

והמאוסין כגון עכבר וכיוצא בו, בעודן בפגמן הרי הן מותרין גופן וצירן", ולדעתו אפילו אם נותנים טעם לשבח בתערובת, אין להם דין בריה ובטלים בשישים. ודעתו בזה יחידאה בראשונים.

¹⁰⁹ ועיין היטב בבית הלל (סי' ק"ג אות א') שאפשר שכן דעתו (ודברי הלבוש סי' ק"ד סעיף א', לא זכיתי להבינם). וראה בשו"ת מטה ראובן (קליין, סי' רמ"ב) שדן בדברי הערוה"ש. ובשו"ת רב פעלים (ח"ד יו"ד סי' ח') דחה דברי הכת"ס, וכתב שאין סברה זו יכולה להצטרף אפילו כסניף וספק (והסכים עמו בדורנו בשו"ת יביע אומר ח"י עמ' ש"ע, ואמנם בהליכות עולם ח"ו סי' רס"ט כתב לצרף זאת כספק עכ"פ בהפס"מ, וקצ"ע), מפני שיש להסביר אחרת בדעת הרמ"א ומקורו באו"ה; ובעניי לא זכיתי להבין – הלא זה עיקר המחלוקת, מה פירוש דברי הרמ"א והאו"ה. ואפילו לחולקים, א"א להכחיש שכן דעת פוסקים גדולים שדעתם ודאי כדאית להצטרף כסניף. ומה שציין לשו"ת התשב"ץ (ח"ב סי' מ"ט) להוכיח שאף בריה מאוסה מעיקרא אינה בטלה, הנה בתשב"ץ דיבר על טעם ולא ממשות, ולא חילק בין מאוסה מעיקרא או מעלמא, וגם לא דיבר בעניין תולעים דווקא, ובריה הוא גם כגיד הנשה וכדו' שלא שייך מאוס מעיקרא.

¹¹⁰ ותשובתו זו הגיעה לפני בעל הלבוש מרדכי (יו"ד תניינא סי' ל"ט), שאכן הבין ממנה שלדעתו בבריה פגומה "ודאי די סמיכ" אפילו שלא בשו"ד לבטל בתתק"ס" – והוא עצמו נחלק עליו בזה, עיי"ש (וראה בהתעוררות תשובה שם סי' ל"ז, שנטה לצרף עוד צדדים. ועיין בחלק הביאורים וחידושים, יו"ד סי' ק"ג, שכתב בהבנת הרמ"א כרוב הפוסקים, וצ"ע"ג).

שהם מאוסים) ללקות עליהם בכל שהוא, ואם כן פשוט שיש להם דין בריה שאינה בטלה מחמת חשיבותה¹¹¹. ולכאורה זו הוכחה ניצחת; ואף שכנגדה כתב הערוך השלחן מסברה שלא ייתכן שחז"ל גזרו דין בריה על דברים המאוסים, והוסיף שטעם המלקות אינו מפורש בגמרא אלא נזכר רק בחלק מהמפרשים, והפשט הוא שגזרו מטעם חשיבות¹¹², וכן הוסיפו בזה ביאורים הכתב סופר והדברי יוסף – מכל מקום לא העלו להוכחה הנ"ל פירכא ישירה.

אולם נראה לענ"ד ליתן טעם פשוט לדברי הערוך השלחן וכתב סופר ושאר ההולכים בהבנת הרמ"א על פי האיסור והיתר הארוך, מדוע שרצים המאוסים אין להם דין בריה אף על פי שהתורה בעצמה החשיבתם ואסרתם. הנה כל האחרונים שפלפלו בדברי הרמ"א לאסור, הניחו כדבר קבוע לעולם וְעַד שזכור ונמלה וכיו"ב הריהם נחשבים למאוסים מבריתם, בכל מקום ובכל זמן ולכל אדם¹¹³. אולם לכאורה יש לתמוה על זה, שהרי כידוע עניין המיאוס הוא דבר התלוי בטעם ובנפש ובמנהג ובדיעות בני אדם, ומשתנה ממקום למקום, ודבר המאוס בארץ אחת אינו מאוס בהכרח בארץ אחרת; ולדוגמא חגב, שהתירתו תורה בהדיא, עבור יוצאי אשכנז הריהו מאוס ומשוקץ ממש כזכור וככל שרצי העוף והארץ, מה שאין כן אצל בני תימן לעתים הריהו נחשב כמעדן, וקל להבין¹¹⁴. וכן דנו רבותינו בשרצים שגדלו בתלוש ולא פירשו,

¹¹¹ וכעין דברי רב ששת (ע"ז ס"ח ע"ב), "חידוש הוא, דהא מימאס מאיס ובדילי אינשי מיניה ואפילו הכי אסריה רחמנא"; אלא שהוא סבר לפיכך שכל נותן טעם לפגם אסור, ובזה דחו דבריו בגמרא.

¹¹² וכן הקשה שהתורה חייבה מלקות אף כשהבריה נסרחה, כדברי הרמב"ם (הנוזק), ובכל זאת לרוב הפוסקים בכה"ג הריהי בטלה (ולחפ"ך מסכת המחמירים, שהיכן שלוקים עליה אינה בטלה); וכן רצה לדחות את עצם הראיה מעניין המלקות, מפני שיש בה מקצת הישענות על טעמי המצוות.

¹¹³ ולמהר"א ישראל (בשו"ת עוגת אליהו סי' כ"ח) היה דבר זה ברור כל כך, עד שחידש מכאן שבריה אינה בטלה מדאורייתא (כרעה יחידאה של המהרי"ל בשו"ת סי' ע"ב אות ג'), שהרי לשיטתו התורה גזרה ללקות עליה אפילו כשאוכלה בתערובת (כי לא עלה בדעתו ציור שתיאכל בפני עצמה, מפני מאיסותה). אמנם מה שהביא (בר"ה איברא) ראייה מדברי רש"י "בלע שרץ המים", לומר שאפילו ע"י תערובת אסור מה"ת, לא זכיתי להבין ראייתו, שהרי רש"י כתב לשון זו גם גבי נמלה, שאינה בתערובת; וכבר ביארנו שמכאן נלמד לרש"י שאם נימוח בלעיסה אינו לוקה.

¹¹⁴ וכעין זה כתב בתפארת למשה (הנוזק), שלשיטת האו"ה באמת אין איסור בריה שייך בדבר הנטל"פ, ומה שאסרו דברים המאוסים כגון נמלה וזכור, י"ל לשיטתם שבכ"ז הטעם שנותנים הוא לשבח, ולכן אסורים; ושלא כרשב"א (תוה"ב הקצר בית ד' שער א') שכתב בהדיא שאף פליטתן מאוסה. וכן ביאר בדברי יוסף, שהראשונים שכתבו שנמלה וכיו"ב אסורה משום בריה, זה משום שלדעתם הריהי נותנת טעם לשבח, וא"כ כשנאבדה בתערובת אזל פגמה – וממילא תהיה אסורה מדין בריה; אבל לסוברים שטעמן פגום, ממילא כשהן בתערובת אין להן דין בריה. ונראה מדברי התפל"מ לחלק שיש מיאוס 'פרטי' הבא מחמת הרגשת הטעם (ולפיכך הרי"ז נטל"פ), ויש מיאוס 'כללי' הבא מחמת הרגשת הנפש ('נפשו של אדם קצה בהן'), ואינם תלויים אחד בשני; ולמשל אפשר שאם יינתן טעם חגב במאכלו של יוצא אשכנז, יהיה הטעם משובח בעיניו, ועדיין אם יובא לפניו החגב עצמו יהיה משוקץ בעיניו. וכמו שכתב בבית הלל

שהתירתם תורה, שמותר לאוכלם דווקא אם אינם מאוסים בעיני האוכל, אבל אם הם מאוסים יש בזה משום "בל תשקצו" – היינו שיש מציאות ששרצים ותולעים כאלה לא יהיו מאוסים בעיני אדם.¹¹⁵

ואם כן מה שאסרה התורה נמלה וכל כמיניה, וכן כשנזכר איסורה בחז"ל ובהרבה ראשונים, אין מכאן ראייה שאף דבר מאוס נתנה לו התורה חשיבות; שהרי אפשר שבמקומות ובארצות מסויימות ייחשבו הנמלים והתולעים ושאר שרצים, המאוסים לרוב העולם, כראויים למאכל אדם. וכמדומה שאף המציאות מורה כן, כידוע.¹¹⁶ וכשאדם נוטל בידו שרץ לאכלו, הרי בכך איגלאי מילתא שהריהו חשוב בעיניו וראוי למאכל, ואינו מאוס עליו וטעמו משובח לו – וזהו מה שהחשיבה התורה את השרץ באסרה לאכלו, ואפילו הוא פחות מכזית.¹¹⁷ ואם נפל השרץ לתערוכת (ואבד מקומו), אזי ממה נפשך: אם מאוס הוא על האדם הריהו נותן טעם לפגם ומותר, ולא שייך בו דין בריה שהחשיבתה תורה ללקות עליה, ואם חשוב הוא בעיניו הריהו נותן טעם לשבח

(הנזכר) לגבי דם, שנפשו של האדם קצה באכילתו אבל בתערוכת הריהו נותן טעם לשבח. ואולי כאן יסוד המחלוקת הנ"ל לגבי פליטת נמלה וזבוב וכיו"ב, שלדעת הטור (בסי' ק"ז) ע"פ האו"ה (כלל כ"ז) ועוד ראשונים, זבוב או נמלה שנפלו למרק צריך ששים כנגד פליטתו, היינו שאינו נטל"פ, וכן קיים הש"ך שם, וכנגדם שיטת הרשב"א הנ"ל שכמוה פסקו השו"ע ורמ"א (סעיף ב'), שפליטת הזבוב מאוסה ובטלה (וראה עוד ב"י וב"ח בסי' ק"ד, ובאורך בדרכי תשובה שם ס"ק ל"ד-ל"ח).

¹¹⁵ ראה כנה"ג (יו"ד סימן פ"ד הגהות הטור ס"ק ד'), ויותר בפר"ח (שם ס"ק ג'), שביאר שבעניין מאיסות אין הולכים אחר דעת רוב העולם אלא כל אדם ואדם בפני עצמו (ועיין בבית לחם יהודה, ס"ק א'), וראה עוד בבינת אדם (שער או"ה ס' ל"ד סוף אות מ"ח). ובדרישה (יו"ד ס' פ"ד ס"ק ב') הוכיח שכשאוכל הפרי יחד עם התולעת אזי אינה מאוסה לו, ממה שהתירו התולעים שבבשר וכיו"ב.

¹¹⁶ וכמו שמפורש בשבת (קמ"ה ע"ב) "מפני מה עובדי כוכבים מזוהמים, מפני שאוכלין שקצים ורמשים" (וראה ב"ב נ"ח ע"ב והוריות י"א ע"א). ואילולי היו ישראל קדושים פרושים ב"ה מן השרצים שאסרתם תורה, אפשר שלא היו מאוסים עליהם מעיקרא. וראה דברי רבי אלעזר בן עזריה (ספרא קדושים פרשה י', פרק י"א אות כ"ב), "שלא יאמר אדם אי אפשר לאכול בשר חזיר" וכו'. ומה שנאמר בגמרא שקצים שנפש האדם קצה בהם (ראה בכורות ל"ז ע"א, ורש"י מכות כ"ג ע"ב ד"ה לזכות) אינו קשה, כי באמת יש מיני שרצים שהם מאוסים לכל העולם כולו, ובהם דיברו. אי נמי, שמאוסים לכל אדם מישראל, וכנ"ל; ואף אם יש מי שאינם מאוסים עליו, לעניין זה מקרי בטלה דעתו (וראה סנהדרין ע' ע"א-ע"ב) – אלא שלעניין איסור כבר כתבנו שכל אדם נידון לחוד, וק"ל.

¹¹⁷ וכבר העלה סברה זו בהתעוררות תשובה (ח"ד יו"ד ס' ל"ז) שכתב: "דהנה אם לוקח אחד משרצים אלו התולעים וכנימות ואוכלם בכוונה, חייבה התורה עליו הגם שטעמו פגום הוא... וגזרו חכמים שאפילו באלף לא בטל... אבל לפי"ז אם אוכל דברים שאינם בחזקת מתולעים, ואין עולה על דעתו שיש בהם תולעים" – אינו אסור. וכעין זאת עולה גם מהמבואר לעיל מהשיבת ציון וסיעתו, שהאוכל מאכל שהיו בו תולעים פטור מפני שטעמן פגום ואינו נהנה, וא"כ הוי כדבר שאינו מתכוין ומותר; ומה שצריך מ"מ לבדוק המאכל מתולעים, הוא מפני שאם יודע שמצויות תולעים בירק שאוכל ובכ"ז אינו מחזר עליהן להסירן, הריהו כמתכוון לאכול גם את התולעים.

ואסור – ואז גם דין בריה יש לו, ודוק (ודבר זה עולה יפה על פי שיטת הר"ן בהסבר דין נותן טעם לפגם, ראה ע"ז ל"ב ע"ב בדפי הרי"ף)¹¹⁸.

לסיכום, נמצא שיש לשיטת הכתב סופר והערוך השלחן וסיעתם בסיס מוצק בסברא וגמרא, שחרק קטן המאוס על האדם מצד עצמו, לא גזרו בו חכמים דין בריה (וכשיש גם ביטול באלף כנגדו, אפשר שאין על זה שום חולק מפורש בראשונים, כמו שהעלה הכת"ס). ואף מבין החולקים על זה להלכה, הרבה מגדולי האחרונים הסכימו שעל כל פנים זו דעת הרמ"א, וכשיטת איסור והיתר הארוך (וכל שכן הרא"ה).

אמנם מובן שאין להתיר בריה מאוסה בתערובת מטעם זה לחוד, כי כאמור השיטה הפשוטה בשו"ע וברוב הפוסקים היא שגם דבר המאוס מעיקרו יש לו דין בריה; אולם מכל מקום, כשספק אם יש כאן איסור כלל (ואפשר אף כשודאי ישנו אלא שקיים ספק מצד אחר, כגון שמא לא פירש או שמא נימוח), וכשיש אלף כנגדו, הרי זהו ספק טוב וסניף חזק להיתר, במצב שאם ישנו בטל מדאורייתא וחוששים לו רק מצד דין בריה. ודבר זה כבר עשה בשו"ת יד יוסף (דייטש, סי' נ"ה, וע"ע בס"ס קכ"ד), שצירף כספק שמא "כיון שהמילבין הם פגומין בעצמם ואינם ניכרים, בטלים ברוב" – היינו שאולי בכה"ג אין להם דין בריה, וכשיטה המבוארת לעיל ברמ"א.

עתה לכשסיימנו לדון בצדדים השונים של ההלכה, נעבור לדון בפרטי העובדות והמסקנות למעשה, כהמחשת הנושאים האמורים ויישומם במציאות. זאת כאמור באשר לשני מינים: תות השדה וקלח התירס.

¹¹⁸ וראה גם מה שביאר בבית הלל (סי' ק"ג אות א'), שדבר המאוס מעיקרא אע"ג שהאדם "קץ לאוכלו, אע"פ כן לוקין עליהן מן התורה כשאוכלין אותם" לחוד, אבל אם נתערבו בטלים ברוב. וכל זה פשוט מכל שכן לשיטת הרא"ה (הנוכח), שלדעתו דברים המאוסים לא מבעי שאינם אוסרים בתערובת, אלא אפילו אם אוכלם לחוד אינו לוקה, ומה שאמרו "אכל נמלה לוקה חמש" וכו' (מכות ט"ז ע"ב) זהו בתנאי שאינם מאוסים על האוכל (ועד כדי כך איננו באים לומר כמובן, וראה במשמרת הבית שם; אבל עכ"פ הוא חיזוק לעניין בריה).

כשרות תותי השדה

א. בירור העובדות

פרטי העובדות ביחס לתות השדה, נבדקו במחקר מקיף שנערך על ידי "המכון למצוות התלויות בארץ" בראשות הרב שניאור זלמן רווח, ופורסם לאחרונה¹¹⁹. במחקר זה נבדקו קרוב לחמש מאות תותים משמונה מקומות גידול שונים בארץ. אופן בדיקת התותים הורכב ברוב המקרים מארבעה שלבים: א. חיתוך הראש ומעט מהבשר. ב. בדיקה ויזואלית. ג. השריה וערבוב במי סבון. ד. בדיקת המים במסננת (ושוב בדיקה ויזואלית). התוצאה הרשמית של המחקר, היא מידת נגיעות כללית של כ-17% בממוצע (79 חרקים ב-471 תותים), אולם עיון בפרטיו מעלה ממצאים שמשמעותם חורגת מהתוצאה הכללית האחידה למראה.

ראשית, היחידה הבסיסית שנבדקה במחקר היא 50 תותים, ולפעמים אף יותר. כמות זו היא כפולה ויותר ממספר התותים שיש בקופסה הנמכרת בשוק – וקופסה זו הלא היא היחידה הבסיסית לבדיקה מבחינת הצרכן. שנית, בפרטי המחקר חסר משום מה תיאורה של בדיקה ויזואלית נוספת לאחר שלב ההשרייה; אילו בדיקה כזו לא היתה מתבצעת, הדבר היה יכול להטיל ספק בתקפות ממצאי המחקר, אם החשש הוא שגם לאחר ההשריה נותרים לפעמים חרקים על התות עצמו. אולם בבירור שערכתי (בכ"ב סיוון תשס"ט) מול אחראי המחקר, הרב דוד בן יוסף, הוא הבהיר לי שכמובן נעשתה בדיקה ויזואלית נוספת לאחר שלב ההשרייה, והסיבה שזו לא מופיעה בתיעוד המחקר – היא מפני שתוצאותיה כמעט בכל המקרים היו נקיות לחלוטין¹²⁰.

שנית, התפלגות הממצאים אינה אחידה בין קבוצות התותים השונות. כאמור נבדקו תותים משמונה בתי גידול, אך למעלה משליש מהחרקים (30) נמצאו כולם בבית גידול אחד ("קנייה אקראית מהשוק"), ממנו באו כ-20% בלבד מסך התותים שנבדקו (90). גם

¹¹⁹ נדפס בקובץ 'תנובות שדה' גליון 85 [אב אלול תשס"ט] עמ' כ"ט-ל"ג.

¹²⁰ יש לציין גם שבשניים מתוך בתי הגידול שנבדקו, נערכה שוב השריה וסינון (לאחר ההשריה והסינון הראשונות), ואכן באחת מהן היו התוצאות נקיות לחלוטין, ובשניה נמצא זחל אחד (מבין 66 תותים), ונראה שהימצאותו היתה מקרית. עוד יש לציין שאחת מהקבוצות עברה שטיפה במכונה תעשייתית מיוחדת, שלאחריה לא נמצא דבר הן בבדיקה ויזואלית והן בסינון, מלבד חצי פסוקאי; כמו כן, בקבוצת גידול אחרת הוסרו כל הגרגירים מעל גבי 20 תותים, ולא נמצא דבר.

באשר לשאר, מתברר שבשניים מבתי הגידול, אלה שמקורם ערבי, שכיחות הנגיעות היתה גבוהה באופן משמעותי מזו של בתי הגידול שבבעלות יהודית (22 חרקים ב-115 תותים). אם נפריד את הממצאים הנוגעים לשלושת בתי הגידול הללו, שהתבררו כנגועים במידה יוצאת דופן לעומת השאר, ונבדוק רק את התותים מבתי הגידול היהודיים, יעלה בידינו שמידת שכיחות החרקים בהם יורדת ל-10% – 27 חרקים ב-266 תותים; ולמעשה, גם כאן 14 מהחרקים באו מבית גידול אחד, ביו אורגני, ואילו ברוב בתי הגידול היהודיים – ארבעה מתוך חמישה – היתה השכיחות הממוצעת 6% בלבד! (13 חרקים ב-216 תותים). לפיכך, נראה שיש צורך בעריכת מחקר נוסף באותו סדר גודל, שיתמקד בתותים מגידול יהודי בלבד, ואם תהיינה התוצאות בהתאם, יוכח שיש להסיק מסקנות מעשיות נפרדות לגבי סוגה זו בלבד (המהווה כמדומה את רוב התותים המשווקים בארץ, או לפחות אחוז ניכר מהם).

לסיכום, התוצאה המוצהרת של המחקר, 17%, אינה מתפלגת באופן שווה: במחצית מבתי הגידול שנבדקו (ערביים וביו-אורגניים) היתה שכיחות התולעים הממוצעת גבוהה יחסית – 30%, ואילו במחצית האחרת, בתי הגידול היהודיים הרגילים, היתה השכיחות נמוכה מאד – 6%. יחד עם זאת, הוכח שבדיקה ויזואלית שטחית אינה מגלה את כל החרקים העשויים להימצא בתות.

באשר ליעילות הניקוי על ידי השריה במי סבון ושטיפה, גם אם זו לעיתים נדירות אינה מוחלטת, נראה שלאחריה אין עוד צורך לחוש כלל להימצאות חרקים, על כל פנים בתותים מבתי גידולי יהודיים¹²¹. וכאמור המסקנות הללו צריכות תוספת אישור במחקר ממוקד יותר, ודיוננו להלן יתייחד למצב תיאורטי שאפילו אחרי בדיקה והשריה המומחים אומרים שעלולים לפעמים להיות עוד חרקים המסתתרים על פני התות ולא ניתן להסירם בבדיקה¹²².

¹²¹ וכן נכתב באופן כללי מסקנות המחקר, ששטיפה והשריה מועילות די הצורך, אם כי מומלץ גם לשפשף את התות ביד או במברשת וכיו"ב: "נראה בבירור שבשטיפה ראויה מספיק, וק"ו באם יש תוספת שפשוף ידני על פני כל התות, ואין כל צורך לחייב לקלוף... והגם שיש מקרים נדירים של התחפרות, עדיין אין מיעוט זה מחייב קילוף". ומה שהרב אברהם רובין (קובץ 'בית הלל' שנה ז' גליון א', תשס"ו, עמ' ק"ח-ק"ט) כתב להצריך בדיקה נוספת בעין אחר כל הנקיונות ולדעתו רק כך תפקע חזקת האיסור, איני יודע טעמו, חדא מפני שבמיעוט המצוי אין חזקת איסור אלא להפך, ותרתי מפני שמבואר בפוסקים שנקיון טוב כמוהו כבדיקת העין, ואדרבא בתותים מצד המציאות אנו יודעים שהוא טוב יותר, ואם נתברר שהוא מועיל מה צורך יש בבדיקת העין (וכמ"ש הרב ויא באותו עניין, 'בדיקת המזון כהלכה' עמ' 124).

¹²² בהקשר זה יש לציין לדברים שהתפרסמו בשם הרב יהודה עמיחי בעיתון 'בשבוע' (ד' סיון תשס"ט גליון 344 עמ' 8), שמסר בקצרה שלאחר שטיפה אחת ישנה עדיין נגיעות של 30%, ולאחר שתי שטיפות נוספות הנגיעות היא 8-10% בלבד, ולכן "התרנו אכילת תותים אחרי שתי שטיפות טובות ואחרי ריסוק, אולם היו רבנים שגם את זה לא התירו". אולם לפי המחקר המפורט של "המכון למצוות התלויות

ב. גילוי זיהוי חרקים, ואיסורם

בדיון הציבורי שהתעורר לאחרונה על כשרות התותים, הוסט הדיון שלא בצדק לשאלת איסורם של חרקים שלא ניתן לראותם אלא באמצעות כלי עזר אופטיים. חלק מהחוקרים המצויים בתחום שבים וטוענים "שאת כל החרקים הקיימים בעולם הצומח אנו מזהים אותם ברחישתם בכל גודל שיהיו, וגם החרקים הקטנים ביותר..."¹²³; ובכל זאת, יש מקום לדון באופן עקרוני בשאלת איסורם של חרקים שלא ניתן לזהותם, ומתוך דיון זה יתבררו כמה נקודות החשובות לענייננו.

הרב משה ויא, בספרו 'בדיקת המזון כהלכה' (עמ' 102, וכן עמ' 58, 66-67, 200), מחלק בפשטות בין חרקים שלא ניתן כלל להבחין בהם ללא אמצעי עזר אופטיים (שאינם אסורים), לבין חרקים שניתן אמנם לראותם בעין אנוש – כגון נקודות שחורות זעירות – אך זיהויים כחרקים ולא כנקודות ולכלוך וכדומה, יכול להתבצע רק על ידי אמצעי עזר; לדעתו במקרה זה החרקים אסורים, ולפיכך הוא אינו פוסל, ואף מצריך, שימוש באמצעי הגדלה כדי לזהות את החרקים. וחזר על דבריו הרב יצחק יעקב פוקס, בספרו 'הכשרות' (עמ' שכ"ז הערה ח').

אולם האמת חייבת להיאמר, שלא מצאנו חילוק שכזה בדברי כל הפוסקים שהתירו חרקים הנראים רק על ידי זכוכית מגדלת וכדומה¹²⁴; אדרבא, משמע עיקר בדבריהם

בארץ, מידת נגיעות זו (אפילו לפני שטיפה) קיימת רק בחלק מן התוצרת בשוק, וכמו כן לפי בדיקתם נמצא ששטיפה והשריה יעילות אף הן (כמו שתי שטיפות). והשווה הנתונים שנמסרו בקצרה מטעם המכון לחקר החקלאות על פי התורה ב'בדיקת המזון כהלכה' (כרך ב' עמ' 555), לפיהם בבדיקת ארבעים דגימות ממקורות שונים בעונה אחת, נמצאו בכולן נגיעות, כשבדגימה הנגועה פחות נמצאו 2 חרקים לק"ג, ובנגועה ביותר נמצאו 22 חרקים לרבע ק"ג. נתונים אלה כלליים מדי ולא נתפרטו, אך אינם חורגים מהמצאים שעלו במחקר המכון למצוות התלויות בארץ, לפיהם יש גידולים נקיים כמעט לחלוטין (משקל ממוצע של קופסת תותים הוא כחצי ק"ג) ומאידך גידולים נגועים מאד; ונראה שבכל אופן לאחר הסרת ראש התות אין הנגיעות שכיחה אלא במיעוט המצוי (ראה עמ' 559 בהערה).

¹²³ לשון הרב שניאור זלמן רווח במכתבו לגרש"מ עמאר מ' אייר תשס"ט (נדפס ב'תנובות שדה' הנ"ל, עמ' כ"ב-כ"ח). אמנם יש לתהות על דבריו, דווקא לאור סרטון וידיאו שפורסם על ידו (ניתן למוצאו באתר המכון www.hamachon.co.il, ובכתובת: <http://tinyurl.com/nafpk5>), ובו רואים בין השאר, במצלמה מיקרוסקופית ובהגדלה של לכה"פ X20, עכביש זעירי ושקוף, שגודלו כרבע מגודל הגרגירים שעל גבי התות – כלומר פחות מחצי מגודלו של זחל טריפס, שהוא הבעיה העיקרית בבדיקת וניקוי התותים; ספק גדול, על פניו, אם היה ניתן להבחין בעכביש שכזה בעין בלתי מזוינת. בנוסף, ביצי תולעים הריהן אסורות, כידוע – והרי ישנם זנים (בפרט טריפסים) שלא ניתן לזהות את ביציהם בלא הגדלה. וכן בספרו 'תולעת שני' ח"א הזכיר הרב רווח (עמ' קל"ז, קפ"ד) חרקים שלא ניתן לזהותם בעין רגילה.

¹²⁴ כפי שציין הרב אליקים שלנגר ב'הליכות שדה' גליון 51 (עמ' 35). ראה גם 'אמונת עתיך' גליון 31, תש"ס, עמ' 38. (ורק מצאתי מקור יחידי בשו"ת פרי השדה ח"ג סי' פ', שכתב שמילבין נחשבות כניכרות מפני שאפשר להכירן על ידי זכוכית מגדלת). כמובן איננו מדברים על אי זיהוי כתוצאה מהסוואה, הסתרה, אי תזוזה וכדומה (לו יש השלכה מבחינת ביטול דאורייתא, אך לא מצד האיסור העקרוני), אלא על נקודות זעירות שניתן אמנם

שכל שלא ניתן בדרך הטבע לדעת שחרק יש לפנינו – ומה לי "גילוי" או "זיהוי" כחרק – אינו אסור. ראייתו העיקרית של הרב ויא לעניין זה של ההבדל בין גילוי וזיהוי, היא ממה שהרבה אחרונים דנו בחרק הקרוי 'מילביץ' – אותו הוא מזהה עם האקרית – ודנו להתיר בו מצדדים אחרים, ולא מפני שקשה לזהותו. אולם הלא מוכח מיניה וביה שהפוסקים הללו דנו בחרק שאפשר לזהותו ככזה בלא אמצעי עזר אופטיים¹²⁵.

אמנם הרב ויא מביא לשיטתו סיוע (יחיד) מפוסקי דורנו, וכותב בשם הגרש"ז אויערבך שאם אדם רגיל רואה רק נקודה שחורה, אך מומחה אומר שזו תולעת, הרי זה אסור מכאן ולהבא ('בדיקת המזון כהלכה' עמ' 102). אולם לענ"ד נסתרת ראייתו זו מדברי הגרש"ז אויערבך במקום אחר: ב'שמירת שבת כהלכתה' (מהדורה ראשונה, פרק ג' הערה מ"ו), נכתב בשמו כמילתא דפשיטא, שבכנימות-הדר לא שייך איסור תולעים (היינו, אפילו שרואים אותן כנקודות קטנות), "כיון שאין עין אדם רגיל מבחנת בזחילתן"¹²⁶. ובמהדורה השנייה של 'שמירת שבת כהלכתה' (פרק ג' הערה ק"ה) נכתב הדבר בלשון דומה, "שאם א"א שיגיעו למצב כזה שיהא אפשר להבחין בחיותן ורחישתן, לא שייך כלל לכנותם בשם שרץ השורץ"; אלא שהוסיף שנודע לו שבפועל לפני שהן מתכסות בקליפתן (שאז א"א להבחין ברחישתן), "גם בעין רגילה יכולים להרגיש קצת ברחישתן".

כלומר, למעשה בכל זאת שייך בכנימות הללו משום "שרץ השורץ", ולכן הן אסורות – אבל עדיין מבואר כאן שהגרש"ז אויערבך מצריך רק עין של אדם רגיל, ולא מומחה מיוחד, וכן מפורש שייתכן מצב בו ניתן לראות נקודות קטנות אך לא לזהות שהן חרקים (ללא זכוית מגדלת וכדומה), ובמקרה כזה אין איסור¹²⁷. ואם כן יש לומר שמה

לראותן בלא אמצעי עזר אך לא לזהותן כחרקים.

¹²⁵ ומה שהביא משו"ת שאילת יעב"ץ שהזכיר בדיקה בזכוית מגדלת, אינו ראייה לנידוננו, כי זו הוזכרה בתור סיוע שנועד להקל על הבודק למצוא יותר בקלות, ולא כשבלעדיה אי אפשר לזהות את החרק (וכפי שהעיר בעצמו בעמ' 102, וראה שו"ת שבט הלוי ח"ד סי' קמ"ב אות ב'). ובאמת בתשובה הבאה (סי' קכ"ה) העיר היעב"ץ על עצמו שחוש עיניו חלש וקשה לו לראות המילבין אלא על ידי זכוית מגדלת.

¹²⁶ ואמנם בהערה מובא שמאחר יותר נודע לו שהחזו"א היה מחמיר בזה, אלא שלא ברור אם הכוונה שהיה מחמיר בעצם הספק של גילוי וזיהוי, או שהכוונה שהיה חושש לכנימות הדר שאסורות (ואגב, את שו"ת שבט הלוי שלהלן ציין גם הרב פוקס הנ"ל, וכתב על פיו שנקודה קטנה מאד אינה מחייבת בדיקה – וא"כ נמצאו דבריו סותרים זא"ז).

¹²⁷ ופשוט לענ"ד שיש להעדיף את הדברים המובאים בשם הגרש"ז א בשש"כ, שעברו לנגד עיניו שלוש פעמים (במהדורה הראשונה בתשכ"ה, במהדורה השנייה בתשל"ט, ובכרך ה"תקונים ומילואים" בתשנ"ג) ונתתו על כנם, מאשר עדות שנדפסה רק לאחר פטירתו, בתשנ"ח. לפי זה נמצאנו למדים עוד, שמה שהובא בשם הגרש"ז א ב'הליכות שדה' הנ"ל (עמ' 42) "שהתורה לא אסרה תולעת שהיא קטנה עד שאין עינו של אדם בעל ראייה הכי טובה יכולה לגלותה", אין הכוונה למומחה בעל יכולת ראייה נדירה במיוחד, אלא לאדם רגיל, שצריך שיהיה בעל "ראייה הכי טובה", כלומר ראייה מיטבית (מה שמכונה: 616) ולא ראייה לקויה אף במקצת (וא"כ אין צורך למה שכתבו בזה הרב ויא והרב זאב ויטמן ב'אמונת עתיד' גלין 38, תשס"א, עמ' 28, 32).

שהובא בשמו ב'בדיקת המזון כהלכה', הכוונה למקרה שאחרי שהמומחה מסביר לאדם שזוהי תולעת, גם האדם מצליח לזהות בעצמו שזו תולעת, אף שקודם לכן דימה שהיא נקודה שחורה בלבד¹²⁸.

וכן כתב בהדיא הגר"ש ווזנר (שו"ת שבט הלוי ח"ז סי' קכ"ב), שאם אדם רואה נקודה שחורה ואינו מזהה אותה כתולעת אינו חייב לבדוק בזכוכית מגדלת, וביאר שהרי בכה"ג לא מראית העין גורמת החומרא אלא הזכוכית מגדלת, ואם כן אינו אסור. ועוד מבואר בדבריו לגבי ראייה טבעית וראיית מומחה, "דבדיקה לא שייך אלא במה שנראה לרוב בני"א" – היינו שאפילו אם יש איזה אדם עם ראייה נדירה המצליח לראות, אינו אסור; ואמנם חידד זאת, שדבר שבדרך כלל אנשים בעלי ראייה חדה יכולים לראותו, אף על פי שבעל ראייה בינונית אינו רואהו, לזה יש לחוש (כן כתב בסי' קכ"ה אות ב'). ושם כתב גם שהמומחים מבררים את המציאות לרבים – אבל ודאי זהו בדבר שגם הרבים יהיו מסוגלים לברר בעצמם אחר הלמידה הנכונה, וכמו שביארנו.

וכן האריך לכתוב הגר"ש"מ עמאר בתשובה מניסן תשס"ט ('תנובות שדה' גליון 85, אב-אלול תשס"ט, עמ' ט'-כ"א), שאם רואים נקודה על גוף התות אלא שאי אפשר לזהות אם היא תולעת או לכלוך, ורק על ידי אמצעי עזר אפשר לברר זאת, "כיון שאין שום אפשרות לקבוע מהותה בלי מכשירים מיוחדים, עדיין לא הגיע לכלל בעל חי ולא נאסרה. ועוד אפשר לומר דגם אם בדקו הנקודה ואמרו שהיא בודאי תולעת, עדין היא בהיתרה... ואפילו ראה את הנקודה ויש חשש גדול שהוא חרק, עם כל זה אינו חייב לבדוקה... מאחר ובעין רגילה אין לזה צורת תולעת או צורה אחרת, ורק נראית נקודה, ולא רוחשת כלל רק עומדת על עומדה בלי תנועה כלל, אין לחוש לה". וכן שאלתי את מו"ר הגר"ד ליאור (בי"ז אייר תשס"ט), והשיב שאכן כל שאי אפשר לזהות את החרק בדרך הטבע, אינו אסור, ואפילו אם אנו רואים נקודה שחורה זעירה; ואין חיוב במקרה זה להשתמש בזכוכית מגדלת; ודיבר על כל אדם ולא דווקא על מומחה*. וכן הגרנ"א רבינוביץ' (בשו"ת שיח נחום יו"ד סי' מ"ה), כתב שאף אם רואים "כמו נקודות קטנות אבק דק", אם אינן ניכרות בעין בלתי-מזויינת כחרקים ואי אפשר להבחין בתזוזתן – מותר.

לסיכום, אם מגלים על פני הפרי נקודה שחורה קטנה וכיו"ב שאינה רוחשת, באופן שרוב-רובם של בני האדם בעלי ראייה טובה אינם מסוגלים לברר בעין בלתי מזוינת

¹²⁸ וכמו שבכנימות הדר אסר הגרשז"א לבסוף מפני שהמומחים מצאו שאדם רגיל יכול להבחין ברחישתן. וכעין זה ראה בחכמ"א (כלל ל"ח סעיף כ"ח), לעניין שרצי מים שהמכיר אותם רואה ויודע שהם תולעים, אף ללא שימוש בכלי עזר, אלא שאדם שלא הראום לו אינו מבחין בהם, עד שיטלום ויניחום בנפרד – ואז גם הוא יראה בעיניו שהם שרץ.

* וראה עוד בסוף מכתב הגר"מ מאזוז (לעיל עמ' 7).

שמדובר בחרק, אין כאן איסור, ואין תוקף לממצאים שיתבררו בעניין זה על ידי אמצעי עזר אופטי או על ידי אדם בעל יכולת ראייה נדירה במיוחד.

ג. ההשלכות מן המציאות להלכה

עתה נסכם את דינו של תות-השדה אליבא דהלכתא, לאור כל הנושאים שדיברנו בהם לאורך החיבור.

ביטול מדאורייתא: החשש הקיים בתותים הוא שגם אחרי הניקוי יותרו חרקים חבויים על פני התות, שקשה לגלותם ולהסירם. אולם לפי מה שהעלינו, אם ההתבוננות על גב הפרי אינה מסוגלת למצוא שום חרק, יש כאן ביטול מדאורייתא לכל הדעות.

דין בריה: לעניין דעת הסוברים שבריה בטלה בקרוב לאלף, שהעלינו שאפשר לצרפה כספק – בנוגע לתותים לא ברור אם אפשר לצרפה בפועל, כי ייתכן שבתותים הקטנים אין אלף כנגד החרקים שעליהם, ולא יצאנו מידי ספק בזה אלא בתותים גדולים¹²⁹. אולם דעת הסוברים שבכה"ג לא שייך כלל איסור בריה כיוון שהתולעים זעירות ומאוסות, או כיוון שהן לעולם לא יהיו בפני עצמן ואין להן שום חשיבות, שייכת כמובן אף בתותים הקטנים – ושמה הלכה כמותם. ובלאו הכי, היות שהימצאות החרקים בתות שלפנינו היא רק ספק (ואדרכא ברוב המקרים התות נקי), אם כן אנו דנים בספיקא דרבנן – ולקולא (אחר מה שאפשר בבדיקה).

מיעוט המצוי: מעיקר הדין נראה שיש לחשבו כנגד כל תות ותות, שהרי דרכו להיאכל כל פרי לחוד. כלומר, אפילו אם נניח ששיעור מיעוט המצוי לעניין זה הוא כ-10%, יש למצוא חרקים לפחות על אחד מכל עשרה תותים כדי להגדיר זאת כמיעוט המצוי (ואיננו מדברים על ראש התות אלא על גופו). מן המחקר עולה ששכיחות שכזו אינה קיימת בגידולים הנקיים יחסית (והיות שחיוב הבדיקה בכה"ג הוא מדרבנן, וגם אחוז ניכר מהתוצרת בשוק היא מהגידולים הנקיים, לפיכך אם הצרכן מסתפק אם התותים שלפניו הגיעו מגידול נגוע יותר או פחות, אפשר להקל); ועוד שראינו שבעניין התולעים וכשיש ביטול מדאורייתא, לא ברור כלל שיש להחמיר ולהשוות את שיעור מיעוט המצוי בתולעים לשיעור שחוששים לו בטריפות. אמנם למעשה, הדעת נותנת שיש לחשב את הימצאות החרקים כנגד הכמות שאוכל אדם אחד בסעודה אחת, ואם כן בתותים שמדובר

¹²⁹ אבל מאידך אין זה ברור לומר שבתות קטן ודאי אין אלף כנגד החרק, כי עיקר הבעיה שאנו דנים בה היא זחלי טריפס, שגודלם רק כמחצית מגודל הגרגירים שעל פני התות; וצריך איפוא למדוד במציאות. ואין זה נוגע למה שנסתפקו הפוסקים האם בגודלגדניות יש שישים כנגד התולעת (ראה מהרש"ל ביש"ש חולין פ"ג סי' ק"ב, וש"ך ס"ק ל'), כי ברור שמדובר שם בתולעת גדולה הרבה יותר מהזחל הנ"ל (ראה שו"ת מהרי"ל החדשות סי' ע"ח אות ב', ותרומת הדשן סי' קע"ב).

בפריטים אחדים (להבדיל מפרי גדול כגון אפרסק), שפיר הוי מיעוט המצוי, ולכתחילה יש לבדוק. אבל אחר בדיקה רגילה (וניקוי עדיף בכה"ג מבדיקה בעין), אין עוד צורך לחשוש, ומותר אפילו בלי עוד ספיקות, ובכה"ג לא הטריחו חכמים לקלף את התות או לרסקו.

ד. מסקנה למעשה

לסיכום, עצם הגדרת התותים הנקנים בחנות כמיעוט המצוי החייב בדיקה, אינה ברורה, שכן בהרבה בתי גידול שכיחות החרקים נמוכה מאד (וכשאנו יודע אם הקופסה שלפניו באה מהמקומות הנגועים יותר, יכול להקל כאמור, כי איננו מדברים על ספק מוחזק אלא על ספק מצוי); ובלאו הכי ישנה מחלוקת בעצם גדר השיעור החייב בדיקה, והיא פלוגתא דרבנן. ומכל מקום לכתחילה יש לבדוק, בפרט שהדבר אינו טירחה גדולה. ולאחר בדיקה רגילה (על ידי ניקוי, כדלהלן) הרי זה ספק הקרוב לוודאי שלא נותרו חרקים, אם היו כלל מעיקרא; ואף אם נותרו כאלה המסתתרים בפרי, בטלים מדאורייתא לכל הדעות; ומצד דין בריה, כיוון שהוא ספיקא דרבנן אזלינן לקולא, ומצורף לזה ברווח דעת הסוברים מכמה צדדים שאין בכה"ג איסור בריה.

לפיכך, תותי שדה הבאים מגידול שאינו מפורסם כנגוע (ומוטב שלא מגידול ביו-אורגני או ערבי), יש להסיר מהם את העלה עם מעט מהבשר, ולאחר מכן לשטוף את התות תחת זרם מים – ולכתחילה רצוי להשרותם במי סבון למשך מספר דקות – ואז מותרים באכילה¹³⁰. והמדקדק יחמיר להברישי/לשפשף את התות בנוסף לשטיפה, ותבוא עליו ברכה¹³¹. ומאידך, המקילים לאכול את התות בהסרת הראש ושטיפה לבד, גם בלי השריה, אין למחות בידם, שיש להם בשופי על מה לסמוך. וכן הורה לי למעשה מו"ר הגר"ד ליאור (בכ"ד אייר תשס"ט)*.

¹³⁰ אם לא שרואה בעיניו שיש עוד תולעים על התות (שאו אם אינו יכול להסירן אין לזה תקנה, ואם מצא כן שלוש פעמים כל הקופסה אסורה עד שיצא לגמרי מידי ספק; וראה בזה דברי אמו"ר שליט"א בשו"ת בני בנים ח"א סי' ח', עמ' ל"ד-ל"ז). אבל ברוב התותים לכו"ע אין אפילו חשש לתופעה כזו.

¹³¹ והמהדרין מן המהדרין יכולים לקיים בעצמם אופן הבדיקה המפורט שסידר הרב ויא (בדיקת המזון כהלכה' כרך ב' עמ' 559-561), שיש בו טירחה מרובה וכן הפסד חלק מהפירות, ואף חששות למיעוטים שאינם מצויים; וכבר יש שהחמירו לאכול רק על ידי קילוף או ריסוק, ואין לדבר סוף, וראה בערוה"ש (יו"ד סוף סי' ל"ט, וסי' ס"ה סעיף מ"ו, מלחם הפנים שהובא בחגורת שמואל, והכלל השני וכו') ודי בזה.

* וראה גם דברי הגר"מ מאזוז במכתבו (לעיל עמ' 7).

כשרות קלח התירס

א. בירור העובדות

רוב המכונים התורניים-חקלאיים והגופים העוסקים במחקר החרקים במזון, אינם מפרסמים בציבור נתונים מפורטים של תוצאות הבדיקות שנערכו במעבדותיהן. הרב משה ויא בספרו 'בדיקת המזון כהלכה' (עמ' 370), כותב באופן כללי בלבד שקלחי התירס "מוחזקים בנגיעות גבוהה... משך כל עונות השנה, ובבדיקות רבות שערכנו נמצא כל קלח נגוע במספר חרקים". הבעיה העיקרית בה מדובר הם הטריפסים, שעל אף היותם כהים (בבגרותם) ביחס לתירס, קשה למוצאם מפני שהם נוטים למצוא מסתר בחריצים שבין הגרגירים.¹³²

ככל שעלה בידי לברר, הפעם היחידה שהתבצע מחקר שיטתי, מסודר ובהיקף גדול יחסית, כדי לאמוד את שכיחות החרקים בתירס ואת יעילותן של שיטות הניקוי השונות, היתה כנראה בשנת תשנ"ה, במחקר שנערך ב"מכון התורה והארץ" (על ידי הרב עזריאל אריאל והלבורנטית רוני שרייבר), ותוצאותיו התפרסמו בקובץ 'אמונת עתיד'. הדברים שלהלן מבוססים איפוא על נתוני מחקר זה, למרות היותו ישן יחסית וזוקק עדכון.¹³³

¹³² תמהני מה שהרב מרדכי עמנואל ('המעין' טבת תשס"ז עמ' 74) מדמה את הטריפסים הדחוקים בין גרגירי התירס לדברי מהר"ם אודות תולעים הדחוקים בקלח או בין הקליפה לגרעין ואין להן מקום לרחוש (ולדבריו מה שאוסר הרב ויא הוא משום שהט"ז פסק על פי הרשב"א להחמיר בכה"ג) – הלא הטריפסים כבר רחשו ואף פירשו קודם שנכנסו בין הגרגירים, ואסורים לכולי עלמא. ואילו היה כדבריו, לא היה שום מקום לאסור תירס על הנוהגים לאוכלו.

¹³³ הנתונים התפרסמו ב'אמונת עתיד' גליון 6 (תשנ"ה/ו, עמ' 40); פרטים נוספים נתפרסמו בגליון 2 (עמ' 33), גליון 3 (עמ' 35) וגליון 5 (עמ' 53). יודגש שאיננו מתייחסים להימצאות החרקים בקלחי התירס (תופעה שכיחה מאד, וקלה לטיפול, ולפיכך אין משמעות להצהרות על "20 סוגי חרקים הקיימים בתירס"), אלא רק לחרקים הנמצאים בין הגרגירים וקשה למוצאם או להסירם בניקוי רגיל. אגב, הפערים בין תוצאות מחקר זה לבין פרסומי הגורמים הפועלים בתחום, קיימים גם באשר למידת הנגיעות בקלחי תירס קפוא: ב'אמונת עתיד' גליון 15 (תשנ"ז, עמ' 38), נמסר על בדיקת 139 קלחי תירס קפואים (של "סנפרוסט"), ומביניהם נמצאו חרקים בין הגרגירים של ארבעה קלחים בלבד! (מידת נגיעות של פחות מ-3%. ראה גם גליון 2, תשנ"ה, עמ' 33). בהערה על אתר נאמר ש"לתופעה זו אין לנו הסבר", כי הלא אין סיבה שבקלחים קפואים יימצאו פחות חרקים מקלחים טריים. גם הרב ויא בספרו (עמ' 374) מוסר שקלחי תירס קפואים הם "לעיתים נגועים, אך במידה פחותה מתירס טרי" – ומשמע שמדובר לכל היותר במיעוט המצוי. אבל בפועל כל הגורמים,

במהלך המחקר נבדקו, לאורך שנה אחת, 71 קלחי תירס שנקנו באופן אקראי, כשמתוכם נמצאו טריפסים בין הגרגירים של 41 קלחים. כלומר, מידת הנגיעות הכללית בסיכום שנתי היתה כ-58%, שפירושה על פניו – מוחזק כנגוע. אולם תוצאות המחקר מעידות על הפרש משמעותי מאוד במידת הנגיעות בין עונות השנה: "בחורף ובאביב הנגיעות נמוכה יחסית (30% בערך), ואילו בקיץ היא הרבה יותר גבוהה (75% בערך)". כך עולה גם מפרטי התוצאות: בחודש כסלו נבדקו 5 קלחים, כשבאחד בלבד נמצא טריפס (בודד) בין הגרגירים. בחודש טבת נבדקו 7 קלחים, ובשלושה מהם נמצאו חרק או שניים בין הגרגירים. וכן באמצע אייר נבדקו 10 קלחים, כשבשלושה מהם נמצא חרק אחד בין הגרגירים. כלומר, במשך כחצי שנה ויותר, מהסתיו ולפחות עד אמצע אייר, עמדה מידת הנגיעות של קלחי התירס על כשליש, זאת לעומת חודשי הקיץ החמים, בהם קפצה מידת הנגיעות יותר מפי-שניים, עד לכדי שלושה רבעים מן הקלחים¹³⁴.

במחקר נבחנו גם שיטות שונות למניעת כניסת הטריפסים בין הגרגירים (פתיחה בחושך או אחר בישול, הקפאה, ועוד), בחמישים קלחים, ונמסר ש"כל השיטות נכשלו", וכך גם שיטות שונות לניקוי הקלח. אמנם, יחד עם זאת נמסר ש"נעשה ניסיון להשרות את התירס במי חומץ – ואכן חלק מהחרקים יצאו, אבל לא כולם". כלומר, על אף שאף

כולל הרב עמיחי והרב ויא, מצהירים שהבעיה מצויה [באותה מידה?] "בין בקלחים טריים ובין בקפואים".

¹³⁴ למרות הנתונים הללו, המעידים על שינוי מובהק בשכיחות החרקים בקלחי התירס בין הקיץ לעומת שאר השנה, בהודעה הרשמית של "מכון התורה והארץ" לא נעשה חילוק כלשהו, ואכילת תירס בקלחו נאסרת באותה מידה במשך כל השנה. כך כתב ראש המכון הרב יהודה עמיחי, במכתב לרב חגי בר גיורא, י"ז תמוז תשס"ג: "הנגיעות של התירס היא גבוהה ביותר, להערכתנו נגיעות של כ-70-80% ... גם בישול איננו מוציא את הטריפסים החוצה" (יצוין שב'אמונת עתיד' גליון 7, חורף תשנ"ו, נתפרסמו נתונים של בדיקה נוספת בהיקף קטן יותר, שאכן העלתה תוצאות גבוהות: מתוך 26 קלחים שנבדקו, ב-21 נמצאו חרקים בין הגרגירים, ארבעה בממוצע לכל קלח; לא דווח התאריך, אך סביר להניח שנעשתה בשלהי הקיץ – אלול/תשרי – והיא משקפת את מידת הנגיעות של חודשים אלה).

בשיחה שערכתי עם הרב עמיחי (בכ"ב סיוון תשס"ט), הוא שלל לחלוטין את ההבדלה בין חורף לקיץ לעניין השכיחות, ולא ירדתי לסוף דעתו. עוד מסר לי הרב עמיחי שמאז אותו מחקר לפני 14 שנה טרם נעשה מחקר נוסף באותו סדר גודל ושיטתיות (בדיקה לאורך שנה שלמה), אלא בדיקות מצומצמות מדי פעם, וכן מחקרים ממוקדים שהוזמנו על ידי חברות מסחריות, שאף בהם נמצאה בדרך כלל מידת נגיעות גבוהה. הרב נחמיה חדר מ"המכון למצוות התלויות בארץ" מסר לי (בשיחה מכ"ה סיוון תשס"ט) שאף הם לא ערכו בדיקה מקיפה של ההבדלים בין שכיחות הנגיעות בקיץ לעומת החורף, אם כי סביר בעיניי שתופעת הטריפסים בין הגרגירים תהיה שכיחה מעט פחות (אך עדיין קיימת) בחורף.

אחת מן השיטות אינה יעילה באופן מוחלט, שיטת ההשרייה בחומץ יעילה בחלק מסויים מן המקרים¹³⁵.

אם כן, על פי נתוני מחקר שנתי זה עולה שבמשך מחצית ויותר מן השנה (בערך מחשוון עד אייר), הימצאות חרקים בין הגרגירים אינה שכיחה ברוב הקלחים, אלא במיעוטם המצוי. ואמנם אין שיטת ניקוי שהיא יעילה לחלוטין, אבל נמצא שהשריית קלח התירס במי חומץ מביאה להוצאת החרקים לפחות במקצת מהמקרים; ומצורף לזאת שגם בקלחי התירס הנגועים נמצאו (בין הגרגירים) על פי רוב חרק או שניים בלבד. לעובדות הללו, אם הן משקפות את המצב הקיים, יש משמעות רבה למעשה, כפי שנראה להלן בסוגיות ההלכתיות¹³⁶.

אולם כאמור, קשה לסמוך למעשה על מחקר בודד זה, מלבד היותו ישן יחסית, וכדי לקבוע מסמרות יש צורך בעדכון הנתונים – על ידי עריכת מחקר שיטתי נוסף בהיקף גדול לאורך שנה שלמה, והשוואת תוצאותיו למחקר הקיים¹³⁷. יחד עם זאת, תוצאותיו של מחקר זה, לפיהן שכיחות החרקים בתירס בחורף ובאביב נמוכה יותר מאשר בקיץ, הריהן מסתברות, ומצאנו רבות בדברי האחרונים שהזכירו שבימי הקיץ החרקים שכיחים יותר מבשאר השנה ויש לחשוש להם יותר. מכל מקום, הנחת היסוד לעת עתה היא שהתירס על כל פנים מוחזק כנגוע, אם כי אין פירוש הדבר שבכל קלח וקלח בוודאי יש חרקים, אלא שיעור הנגיעות הכללי בחודשי הקיץ הוא כ-70-80%, ובחודשי החורף והאביב שיעור הנגיעות נמוך יותר, וייתכן שאף אינו מגיע למחצית (כאמור, הממוצע השנתי שהעלה המחקר עומד על מעט פחות מ-60%).

¹³⁵ כמפורט לעיל, ברוב הקלחים שנמצאו נגועים בתקופה הנ"ל היה לא יותר מחרק אחד או שניים; אם כן, כשנמסר על כך שמי-החומץ הוציאו את החרקים בחלק מהמקרים, פירוש הדבר כנראה הוא שבאותו מקרה הקלח המסוים נוקה לחלוטין.

¹³⁶ השווה מה שפרסם לפני מספר שנים הרב יוסף אפרתי: "בבדיקות שנעשו [בחורף תשס"ה] בחבילות תירס רגיל נמצא שהנגיעות גבוהה מאד (בבדיקה של חמשה קלחים נמצאו למעלה מעשרים וחמש תולעים [=בכל שטח הקלחים, או רק בין הגרגירים?]). ובבדיקות שנעשו בכמה וכמה חברות בגידול מיוחד נמצא שהנגיעות היתה שני תולעים לחבילה בת חמשה קלחים. ובאו המשגיחים ושמחת עולם על ראשם כי הצליחו להציל אחב"י ממכשול. ולבבי לא כן ידמה, שהרי בקלחים הנהוג הוא לאכול קלח שלם... ואם כן מוכח שיש כאן מיעוט המצוי של קלחים נגועים (שני קלחים מחמש), ולא נתנו להם הכשר" (הליכות שדה' גליון 143, תשס"ה, עמ' 11-12).

¹³⁷ ייתכן שהסיבה לאי עריכת סקר שוק מקיף דיו בתחום התירס (הלא אפילו במחקר היותר מקיף, מתשנ"ה, נבדקו כאמור רק 70 קלחים בשנה שלמה; כדי לקבל תמונה מקיפה על השוק בכלל, יש לבדוק עשרות קלחים בחודש!), מלבד הקושי הטכני הכרוך בבדיקת התירס לעומת בבדיקת ירקות אחרים, היא מה שהוברר לגורמים העוסקים בתחום, שאין שום דרך (ניקוי או גידול) המאפשרת לקבוע בביטחון שאין שום חרק באף קלח. אולם אם כך הוא, גם אם לא ניתן להגדיר את התירס כ"מהדריץ", עדיין ייתכן שהריהו כשר, ואפילו כשקיים חשש להימצאות תולעים במיעוט המצוי מהקלחים (וכדלהלן).

ב. ההשלכות ההלכתיות

שיעור הנגיעות בתירס: בימות הקיץ מוחזק כאמור התירס בחרקים בשכיחות של 3/4 ויותר. אמנם בתקופה שבין הסתיו לסוף האביב מסתבר שהשכיחות נמוכה יותר (גם אם לא נאמר שבתקופה זו הוא נגוע רק במיעוטו המצוי). כדי להכריע סופית, יש לערוך מחקר מקיף ושיטתי במציאות, באופן שכנראה טרם נעשה עד עתה, ובו יתברר אם גם בתקופה זו הוא נגוע בשיעור הקרוב לשיעור שבקיץ, או שאכן בתקופה זו הוא נגוע רק במיעוט מן הקלחים.

ביטול מדאורייתא: באשר לטריפס המסתתר בין הגרגירים, אין אפשרות לבררו אלא על ידי טורח גדול – בהסרת כל הגרגירים מן התירס, הפרדתם, השרייתם ושיטפתם, סינון ובדיקה וכו', כך שלסיעת המקילים, והם רוב האחרונים ועמם הגרש"ז אויערבך ועוד מהפוסקים בדורנו, ברור שיש בכה"ג ביטול מדאורייתא. ואף לדעת החזון איש ושאר המחמירים (מלבד הישועות יעקב) נראה שיש כאן ביטול, כי ברוב-ככל המקרים הצרכן הביתי איננו מסוגל כלל לאתר את החרקים הללו ולזהותם, אפילו אחרי התהליך הנ"ל.¹³⁸

אפשרויות הניקוי: כפי הידוע, הדרך היחידה המאפשרת לקבוע בוודאות גמורה שלא נותרו חרקים בין גרגירי התירס, היא פירוקם מן הקלח, הפרדתם ושיטפתם. אמנם, השריית הקלח במי חומץ, ובתוספת נייעור וכיפוף קל בקצותיו, גורמת בחלק מהמקרים להוצאת החרקים. והיות שבדרך כלל (על כל פנים בין הסתיו לסוף האביב) לא נמצאים בקלח אחד בין הגרגירים אלא חרקים בודדים, מסתבר שבמקרים הללו נעשה הקלח נקי. ויש כאן שם בדיקה (אף כי חלקית).

משמעות הלכתית: בצירוף המקרים בהם הניקוי מועיל למקרים שבהם הקלח היה נקי מעיקרא (ובתקופה האמורה מדובר כנראה בעשרות אחוזים), הדבר מוציא מידי ודאי שהקלח שלפנינו נגוע, ומעמידו במצב של ספק אם יש בו חרקים.

בישול לכתחילה: במצב שהודאי נעשה לספק, כפי שראינו מדברי הכרתי ועוד, אף שהניקוי אינו מושלם (שאינו יכול להיות מושלם אלא על ידי טורח גדול הכרוך גם בשינוי צורת המאכל ואופן האכילה, כדלעיל), ואפילו אם היה כאן ספיקא דאורייתא, מותר לבשל את

¹³⁸ ואין בידו אלא לחיות מפי המומחים שמצאו שתירס הריהו מוחזק בתולעים, האומרים גם שהסרת הגרגירים ושיטפתם היא ניקוי מועיל דיו (וכשהם חלוקים ביניהם, כמו בשאלה האם אפשר לבשל קודם ואזי להפריד את הגרגירים או שיש להפרידם דווקא לפני הבישול, הריהו שרוי במבוכה כי אין בידו דרך לבורר). והרי זה ממש כפי שהעלינו בדעת המחמירים, שאם האיסור לעולם לא יהיה ניכר בפני עצמו, אף שיש דרך לסלקו מן ההיתר, הריהו בטל מדאורייתא.

הקלח. ואין בכך משום ביטול איסור לכתחילה, מפני שספק אם יש כאן איסור, וגם הבישול נעשה כדי לתקן את המאכל.

מצב התירס לעניין נימוח בבישול: כפי שראינו, לרוב הדעות בישול יוצר לכל הפחות ספק שקול שמא התולעת נימוחה. ואף שאפשר שהדבר נכון דווקא לגבי תולעים שעל גב הירק ולא לגבי אלו שבתוכו, לענ"ד אין לדון את החרקים שמתחבאים בין גרגירי התירס כחרקים שבתוך הירק, כי אינם מכוסים מכל צדדיהם אלא באו מעלמא, וכשם שנכנסו לחריץ כך גם המים מגיעים אליהם. ובפרט שבתירס מדובר בבישול ממושך במים מבעבעים¹³⁹, ואם כן אין סרך להפקיע ממנו הספק שמא נימוח ולו איבר קטן מהחרק, אפילו מחוש וכיו"ב. ובכה"ג אפשר לצרף גם דעת החזון איש ודעימיה שספק נימוח מתחזק על ידי הלעיסה, ושפיר זהו לכל הפחות ספק שקול.

איסור בריה: במצב שיש ביטול מדאורייתא, אף אם ודאי היו חרקים, האיסור הוא מדרבנן מצד דין בריה. והיות שעיקרו מדאורייתא, לרוב הפוסקים אי אפשר להקל בספק אחד שבא מעניין אחר (שמא נימוח), ואפילו כשהוא ספק חזק. אולם, בנידוננו מדובר בחרקים המאוסים מעצמם, וגם יש אלף כנגדם, ואם כן יש ספק שמא בכה"ג לא שייך כלל איסור בריה; ואם תאמר ששייך, שמא הלכה כסוברים שבטלה באלף. ומלבד שזהו ספיקא דרבנן, וספק בריה, הרי זהו גם ספק ספיקא – ואינו משם אחד, כי הספק הראשון מתיר יותר מהאחרון (ראה בש"ך כללי ספק ספיקא אות י"א-י"ב, ובערוך השלחן שם אות כ"ג), שהרי אם אין כאן דין בריה מותר אפילו ברוב מצומצם (שכן נט"פ) כל שאינו ניכר, ואילו הספק השני מתיר רק כשיש אלף כנגדו¹⁴⁰. ואמנם לכתחילה אין לסמוך על עניין

¹³⁹ ולהבדיל מהכנת קפה למשל, שלגביה ערער בשו"ת רב פעלים (ח"ד יו"ד סי' ח') וכתב שספק נימוח הוא דווקא בבישול ממושך (ובנוסף לדעתו זהו דווקא כשמגיסים את התבשיל; ואמנם דיבר כש"הוחזק זה המים בתולעים שלא נמוחו). ומ"מ כבר הבאנו לעיל משו"ת יביע אומר (ח"י יו"ד סי' נ"ח עמ' שס"ט), שהביא בזה ראיות כנגדו. ועיין ב'אמונת עתיך' גליון 12, תשנ"ז (עמ' 34), שבניסוייהם בגרגירי חומוס נמצא שבבישול קצר רוב התולעים לא נימוחו, אבל בבישול ממושך מאד קרוב לוודאי שנימוחו, בתנאי שאינן חבויות ודחוקות בגוף הירק שאז קרוב יותר שלא נימוחו.

¹⁴⁰ ולכאורה אפילו ספק שמא נימוח וספק אם יש לו דין בריה אינם משם אחד, כי הלא סוף סוף הספק הראשון מתיר יותר, שהאוכלו מדאורייתא אינו לוקה עד שיהא בכזית (אף שחצי שיעור אסור מה"ת), אבל הספק השני נוגע רק לביטולו בתערובת, וכשהוא לחוד ודאי לוקה עליו. וכמש"כ בפר"ח (סו"ס ק"י בכללי ס"ס אות ל"ז בקצר, ועיי"ש שיש להתיישב בזה) שאפילו כשיש שינוי "שאינו מעלה ואינו מוריד בעיקר הדין" כבר אינו משם אחד, וכ"כ בנוב"י (קמא יו"ד סי' מ"א) ש"אפילו באיזה סברה כל דהוא שאנו מייפים הספק הראשון מאחרונים, אידחי כלל זה דשני הספיקות הם משם אחד"; וראה גם בסי' נ"ז, שאפילו אם ההבדל הוא בעניינים שאינם בזה"ז, מ"מ כיוון שיש חילוק כלשהו בדין לא מקרי משם אחד. והביאו בדרת"ש יו"ד סי' ק"י ס"ק רפ"ב, וציין לישועות יעקב שמחמיר אבל היד אברהם הסכים עם הנוב"י (וראה גם בשו"ת מהר"ב רנשבורג סי' ט"ז, שכתב ע"פ המהרי"ט "שלא לטעות על כל ס"ס לומר שם ספק חד הוא", ולסבור שאם השאלה לדינא היא מותר או אסור הוי משם אחד, זה אינו כן, עיי"ש. וע"ע בחקרי לב מהדו"ב יו"ד סי' א').

זה (שבריה פגומה ויש אלף כנגדה אינה אוסרת) לבדו, אבל בצירוף הספק שמא נימוח מתחזק העניין, שקרוב לוודאי מכמה צדדים שאין כאן איסור בריה, ואם כן אזלינן לקולא.

לסיכום, נמצא אם כן שיש כאן כמה ספיקות וצדדים להקל: ספק אם יש כאן חרק, ואם ישנו (או שתרצה לומר שאין בזה ספק) שמא נימוח בבישול, ושמא אין לו כלל דין בריה, ואם תרצה לומר שלא נימוח, וגם שייך בו דין בריה, שמא הלכה כסוברים שבטל באלף. ומצורפת לזה כסניף דעת הרבה אחרונים הסוברים שבספק טוב שמא נימוחו אפשר להקל מפילו בודאי איסור בריה¹⁴¹, ולרווחא דמילתא מצורפת עוד דעת הסוברים שהרשב"א הקל בנתבשלו מפילו כשידוע בעלמא שרוב הפריטים נגועים. ולהרחקת הספק מן הלב מצטרפת דעת הרבה פוסקים הסוברים שאף אם נזדמן לאדם באופן כזה לפגוש תולעת מבלי דעת, הרי זה כמתעסק בלבד. והיות שאי אפשר באופן אחר (עד שיפותחו בהצלחה גידולים נקיים; וטורח גדול כנ"ל מקרי אי אפשר, ולאסור המין הוי כדיעבד כדברי מהרש"ק להלן)¹⁴², יש כאן פתח היתר לכתחילה.

ג. מסקנה

לאור המבואר לעיל, עולה שלנוהגים לאכול קלח תירס כמות שהוא יש על מה לסמוך ורשאים להמשיך במנהגם, לכל הפחות בין הסתיו לסוף האביב (וגם בנוהגים לאכול קלחים בחודשי הקיץ יש בידינו ללמד זכות שאינם עוברים על איסור שרצים לא מדאורייתא ולא מדרבנן, אף שלכתחילה לא ראוי לעשות כן¹⁴³). אלא שעליהם לנקות את הקלח באופן הבא:

¹⁴¹ ולענ"ד אפשר לדון כן את הבישול הממושך של התירס, שלרוב הפוסקים ודאי זהו ספק טוב; ומצורף לזה אם מכופפים את הקלח לפני הבישול, שיתכן שעל ידי כך נמנעה התולעת (ואין אסור לעשות זאת כי אין כוונתו למעוך התולעת אלא להפך, להוציאה מהקלח; ומעין זה ראה בשו"ת טוט"ד קמא סי' קכ"א), ומצורף לזה שיטת הסוברים כחזו"א, ששייך לומר ספק נימוחו גם בלעיסה – וא"כ מכל הצדדים הללו מתחזק הספק שמא נימוחו, ואינו ספק חלש אלא אדרבא נוטה לומר שנימוחו. ודעות אלה לא היו יכולות להצטרף בענייננו לבדן, כי לרוב הפוסקים אסור לעשות כן כשיש ודאי איסור, משום מבטל איסור לכתחילה – אבל אחר כל הצדדים שכתבנו הרי זה מותר. וראה עוד בסיום המאמר, בעניין שעת הדחק כדיעבד דמי.

¹⁴² לומר שיוורידו את הגרגירים מהקלח וישטפום אינו תחליף, כי זו טירחה גדולה מאד, ובפרט שמצורף לה שינוי הטעם ודרך האכילה, כך שרוב-ככל הבריות לא יחפצו בכך ופירוש הדבר למעשה מניעת האפשרות להשתמש בקלחים (ופוק חזי). מאותה סיבה, אכילת גרגירים מקופסאות שימורים אינה תחליף עבור הרגילים לאכול תירס בקלחו.

¹⁴³ וראה מש"כ המאירי (חולין נ"ח ע"א בסופו), אגב דיון בבדיקת תולעים באופן מסויים: "ואחר שמצינו בענין זה כמה קולות ושאין האיסור ברור בידינו כל כך, אין מחליטין את המקילין לעוברי עבירה, אלא שמכל מקום [אין*] מורים להם כן. והמחמירים מחזיקים אותה להם במדה נכבדת ומשנת חסידים ובעל נפש יחוש לעצמו" (המילה "אין" לא קיימת בדפוסים שלפנינו, וצ"ע, אבל משטף הלשון ומסגנון המאירי בכל אתר נראה פשוט שיש לגורסה; וראה ציטוט דבריו שנדפס מכת"י ב'שיטת הקדמונים' עמ"ס חולין, חיבור איסור והיתר סי' ל', עמ' קי"ד,

להפריד ממנו את העלים ולעיין היטב לאורך כולו ולהסיר חרקים אם מתגלים כאלה; אחר כך יש להשרותו מספר דקות במי חומץ תוך כדי נייעור הקלח וכיפוף עדין בקצותיו, ולאחר פעולות אלו מותר לבשל את התירס ולאוכלו גם כשהוא שלם.

אמנם מי שנמנע עד עתה מלאכול קלח תירס אינו רשאי לשנות ממנהגו, עד שייערך בירור נוסף מקיף ומוחלט במציאות. ומובן שאם ניתן לקנות בשוק קלחים מגידול מיוחד המפחית את חשש החרקים, עדיף לעשות כן לכל הדעות.

כמבואר בהקדמה, המסקנות שבסעיף אחרון זה נכתבות להלכה בלבד, ואין הקורא רשאי לסמוך עליהן למעשה אלא אם הגיע בעצמו להוראה ונראים הדברים בעיניו. והדברים שכתבתי הריהם מונחים לפני מורי ההוראה המובהקים, אם יקבלום ויורו כן לאחרים אם לאו.

שם נפל שיבוש אחר – "ואחר שמצינו בזה כמה קולות ואין האיסור ברור כל כך, מחזיקין את המקילין כעוברי עבירה, והמחמירים מחזיקים להם אותה במדה נכבדת" וכו' – ופשוט שצ"ל "אין מחזיקין את המקילין", וה"ה כאן).

דברי סיום

כבסיס וכיוון לבירור ההלכה שסיימנו עתה בס"ד, ולעניין ההסתמכות לכתחילה על היתרים, נביא את דברי מהר"ש קלוגר שהזכרנו לעיל (שו"ת טוב טעם ודעת תליתאי סי' קנ"ח), וצוטטו בדורנו על ידי הגרי"ש אלישיב ('בדיקת המזון כהלכה' עמ' 177), ולפניו בשו"ת מהר"ם בריסק (ח"א סי' פ"ח, וכתב "וכדאי הגאון ז"ל בעצמו לסמוך עליו אפי' שלא בשעת הדחק"), אודות גרגירי חומוס שבמיעוטם המצוי נמצאו תולעים חבויות בלי סימן מבחוץ, שהמהרש"ק התירם מכמה צדדים; וכתב שאף אם בדרך כלל אין לסמוך על צדדים אלה לכתחילה, אלא רק בדיעבד, מכל מקום בנידון דידן שבאופן אחר לא יהיה אפשר לאכול את החומוס (למעט על ידי חציית כל גרגיר לשניים, שהוא טורח גדול), זוהי שעת הדחק, ו"לאסור כל המין – אין לך הפסד גדול מזה", ובמקרה שכזה מותר לנהוג לכתחילה על פי היתר דיעבד, ש"הרי קיי"ל כל שעת הדחק כדיעבד דמי, והנה לאסור כל המין גרע מעבר ובישל פ"א בלא בדיקה, דמה אם בישל פ"א מותר בדיעבד, מכ"ש דאין לאסור כל המין" (עיי"ש). ובדומה לו כתב בעל הקרבן נתנאל (בשו"ת תורת נתנאל סי' ל"ח): "ואת אשר השיג עלי באומרו הא דשרינן מכח ס"ס אינו אלא בדיעבד שנתבשלו, אבל לא לכתחילה – אומר אני, מאחר שבא לאסור על עם ישראל כל המין מאכל... הוי כדיעבד".

ישאל המדקדק – ומה בכך, מדוע שלא יימנעו מאכילת גרגירי החומוס, הלא ודאי אין זה אוכל נפש? ועוד מדוע הגדיר זאת המהרש"ק כאיסור המין כולו, הלא יש בידם לטרוח ולחתוך כל גרגיר כדי לבדוק אם מתולע הוא, ואם אינו מתולע הלא רשאים לאוכלו? ובאופן דומה יהיה עליו לשאול מדוע כתב הרמ"א (יו"ד סי' צ"ו סוף סעיף א'), במקום שאין בשווקים אלא צנונות שנחתכו בסכינים של גויים, שמותר לקנותם ולסמוך על הדעה שמתירה בדיעבד על ידי הסרת מקום החיתוך: ומדוע שלא יימנעו מאכילת צנונות, שבוודאי אין באכילתם הכרח קיומי, וימלאו בכך אחר עיקר הדין שלכתחילה אסור כל הצנון?

אלא שאין זו דרכה של תורה, לאסור לגמרי על הרבים במקום שנהגו ואפשר למצוא פתח היתר, ואפילו הוא בדרך דיעבד (כדברי הט"ז שם ס"ק ח': "כיון דאין נמצא אחר, הוה לכתחלה כדיעבד..."). ואף אם יש דרך אחרת הכרוכה בטורח גדול מאד, הלא עינינו

הרואות שאנשים מעדיפים להימנע ממנה, ושפיר נקרא כאי אפשר וכאיסור המין כולו, שראוי לנסות ולמצוא לו פתח היתר ולימוד זכות אף לכתחילה. וראה מה שהבאנו לעיל (עמ' 45) ממהרח"י חסיד באהל יצחק, שאף הוא החשיב מציאות כזו כאי אפשר, ואחר שמצא פתח היתר סיים שאין לערער על המנהג אם לא פשט האיסור בכל ישראל, ואם היא גזירה שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בה ראוי להתירה, ואף על פי שבגודגדניות וכדומה לא שייך כל כך לומר "שאיין הציבור יכול לעמוד" וכו' (שהרי אין זה אוכל נפש כלל), מכל מקום במקום שנהגו היתר אין ראוי לבטל מנהגם (עיי"ש בפנים). וחסידות ופרישות גדולה היא להימנע מלאכול שום דבר שיש בו חשש, ואפילו בבדיקה, אבל מובן שאינו עניין לעיקר הדין ולהוראה לרבים (כמו שכתב החת"ס ביו"ד סוף סי' ע"ז, וראה גם שו"ת יעב"ץ ח"ב סי' קכ"ד-קכ"ה, ושו"ת הב"ח החדשות סי' כ"ג).

"ומסתיין דמצאנו טעם הגון למנהג בני נביאים".

מפתח

לעניינים הנידונים בהערות אגב הדיון

מספר הערה

- 28 1. דעות המקילים בספק דאורייתא שנתגלגל לדרבנן
- 61 2. האם גידול בחממות הוא רוב התלוי במעשה
- 104 3. האם ספק פלוגתא הוא דווקא כשהצדדים שקולים במניין
- 140 4. אם יש שינוי דין כלשהו בין שני הספיקות – אינם משם אחד

- 34 ,30 5. דעות הראשונים הסוברים שאין צריך בדיקה אלא במחובר
- 100 6. הסוברים שיש ספק שקול שמא אין הלכה כשמואל לעניין מחובר
- 45 ,101 7. ההסבר המחודש בתוספתא ובדעת שמואל שאינו מדבר על פירות האילן
- 102 8. האם כשנולדה על קליפת הפרי וריחשה הרי זה כפירשה

- 49 9. בדיקת הריאה היא תקנה מיוחדת, להבדיל משאר מיעוט המצוי
- 56 10. דעות הסוברים שאין חובת בדיקה במיעוט המצוי
- 59 11. האם יש הבדל בין אי אפשר לכל העולם לבין אי אפשר ליחיד

- 73 12. ביאור דעת תרומת הדשן לענין התפוררות בריה בבישול
- 80 13. האם ספק נימוח תלוי במספר התולעים שחוששים להן
- 98 14. הסתייגות הכרתי ופלתי מלימוד הזכות שלו
- 114 15. שרצים מאוסים האם גם פליטתם פגומה